

Europa : identiteit en identiteiten

Handelingen van het colloquium
georganiseerd door de
Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij
voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis
op 26 oktober 2002

Redactie: Rita Beyers

Handelingen LVI 2002

Brussel 2003

M1-1702

28.957

20109/2004

ISSN: 0774-3254

INHOUD

<i>Europa: identiteit en identiteiten</i> , Gent, 26 oktober 2002. Programma van het colloquium	5
Louis VOS De werkelijkheid van de verbeelde natie	7
Jan VAN REETH De Islam en de wording van de Europese identiteit. Een verhaal over Kadmos en Europa	35
Véronique LAMBERT 11 juli 1302. Van Guldensporenslag tot Feest van de Vlaamse Gemeenschap: de carrière van een middeleeuwse veldslag	59
Marc VAN UYTFANGHE De <i>orbis Romanus</i> en de linguïstische identiteit van Europa	71
Guus EXTRA Meertaligheid en identiteit in de multiculturele samenleving	105
Kaat DELRUE en Marc VERLOT Meertaligheid in Brussel	131
Jürgen JASPERS Talige stileringen als identiteitsconstructie bij Marokkaanse jongens	151
Bart KEUNEN "Europa is ingesloten tussen zuivere logica en gitaar". De historische avant-gardebewegingen en het Europese moder- niteitssyndroom	173
Kris VAN HEUCKELOM "Ondanks alles, mijn Europa, mijn geboortegrond". Beeld- vorming over Europa in het werk van Czesław Miłosz	187
Luc DEVOLDERE "Ik ben van Luxembourg"	205
Over de auteurs	217
Bestuur 2002	221

EUROPA: IDENTITEIT EN IDENTITEITEN
GENT, 26 OKTOBER 2002
PROGRAMMA

Algemene lezingen

- 9.45 u – 10.00 u Guido SCHEPENS (K.U. Leuven), voorzitter
Welkomstwoord en inleiding
- 10.00 u – 10.30 u Louis VOS (K.U. Leuven)
Nationale identiteit en natievorming
- 10.30 u – 11.00 u Guus EXTRA (Universiteit Tilburg)
Taal en identiteit in de multiculturele samenleving
- 11.30 u – 12.00 u Nelly MAES (Europees Parlementslid)
Vlaming zijn om Europeeër te worden

Literatuurstudie

- 14.00 u – 14.30 u Bart KEUNEN (Universiteit Gent)
Europa en radicale democratie: de rol van avant garde-
bewegingen in de Europese literatuur
- 14.30 u – 15.00 u Kris VAN HEUCKELOM (K.U. Leuven)
Tussen 'vaderland' en 'grensgebied'. Europa in het
werk van Czesław Miłosz

Taalkunde

- 14.00 u – 14.30 u Jürgen JASPERS (Universiteit Antwerpen)
Talige stileringen als identiteitsconstructie bij Marok-
kaanse jongens
- 14.30 u – 15.00 u Kaat DELRUE en Marc VERLOT (Universiteit Gent)
Meertaligheid in Brussel

Klassieke Studies

- 14.00 u – 14.30 u Marc VAN UYTFANGHE (Universiteit Gent)
De *orbis Romanus* en de linguïstische identiteit van
Europa
- 14.30 u – 15.00 u Dirk SACRÉ (K.U. Leuven)
Erasmus over de naties en kosmopolitisme

Geschiedenis

- 14.00 u – 14.30 u Jan VAN REETH (K.U. Leuven)
De Islam en de wording van de Europese identiteit
- 14.30 u – 15.00 u Véronique LAMBERT (Universiteit Gent)
Van Guldensporenslag tot Feest van de Vlaamse Ge-
meenschap: de carrière van een middeleeuwse veldslag

Algemene lezingen

15.30 u – 16.00 u

Luc DEVOLDERE

„Ik ben van Luxembourg“

16.00 u – 16.30 u

Stefan HERTMANS

Identiteit als differentie

De werkelijkheid van de verbeelde natie

door

Louis VOS

Summary

National identity emerges as an interaction between identity-formation on an individual and a collective level, wherein time (history), space (territory as place of living and as transcendental symbol) and generation play a role. An identity manifests itself mainly through action, and is also represented in symbols. Not the core content, which has to be reinterpreted continuously, but the boundaries towards the outer world serve as markers of the we-feeling of the community. In the paradigm debate on nationalism during the last three decades, three main questions were at stake. At first the discussion whether an ethnic-cultural or a voluntary dimension is more important. Secondly the question whether the nation is a modern phenomenon or goes back to the pre-modern era. And finally the debate between postmodernists considering the nation as merely existing in the minds of the people, and others considering the nation as a social reality as well, but to be understood from an ethno-symbolic perspective. This article argues that a nation is both voluntary and organic, can also exist in pre-modern times, and is although imagined at the same time also a social reality. It gives a panorama of the shifting paradigms of nationalism and their representatives, and suggests that we are already approaching a post-postmodernist synthesis. Finally it discusses the question of nationalism and democracy in defending even the thesis that, as history doesn't show examples of democracies outside a national setting, a living nation is a prerequisite for a fully fledged democracy.

De laatste twee decennia is de wetenschappelijke belangstelling voor nationale identiteit en natievorming aanzienlijk toegenomen, zoals blijkt uit verscheidene nieuw ontstane gespecialiseerde wetenschappelijke tijdschriften en uit een nauwelijks te overziene vloedgolf van publicaties, zowel artikels als boeken¹. De oorzaak

1. De belangrijkste tijdschriften zijn: *Ethnic and Racial Studies*, sinds 1978. *Ethnos-Nation. Eine Europäische Zeitschrift*, sinds 1993. *Nations and Nationalism. Journal of the Association*

van deze in de wetenschappelijke wereld toegenomen belangstelling ligt natuurlijk in de ontwikkelingen in de maatschappij, waarin een toenemende globalisering gepaard gaat met een heropleving van nationalisme, zelfs in zijn meest exclusieve vorm, die van 'ethnic cleansing'. Deze bijdrage wil een inzicht helpen verwerven in het fenomeen van nationale identiteit en natievorming, en een oriëntering bieden in de uiteenlopende wetenschappelijke benaderingen ervan. Ze is enerzijds gebaseerd op decennialang eigen historisch onderzoek over het nationalisme en nationale bewegingen, in het bijzonder in Vlaanderen, en anderzijds op een systematisch volgen van de recente theoretische literatuur². Wij reflecteren hier over de relatie tussen identiteit, individu en gemeenschap, de dimensies van nationalisme en de evolutie van het paradigma-debat over het wezen van nationale identiteit, natievorming en nationalisme.

1. IDENTITEIT, INDIVIDU EN GEMEENSCHAP

Identiteit, individu en gemeenschap zijn de belangrijkste componenten van elke discussie over de natie, maar het eerste en het laatste zijn ook wazige begrippen. Daarom lijkt het ons nodig ze eerst op te helderen.

Identiteit heeft alles te maken met positionering in een breder veld³. Wie men is, hangt samen met hoe men zichzelf ziet in relatie tot de wereld rondom en hoe men door de wereld rondom wordt gepercipieerd. Ze is voor een deel een spontaan gevoel,

for the Study of Ethnicity and Nationalism (ASEN), sinds 1995. *National Identities*, sinds 1999. Een overzicht van oudere literatuur in A.D. Smith, 'Nationalism. A Trend Report and Bibliography' – *Current Sociology*, 21 (1973), 3. Een overzicht van de uiteenlopende nationalisme-theorieën bij Anthony D. Smith, *Nationalism and Modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism*. Londen, 1998 en A.D. Smith, *The Nation in History. Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*, Oxford, 2000. Een recente publicatie in het Duitse taalgebied is C. Bosshart-Pfluger, J. Jung, F. Metzger (eds.), *Nation und Nationalismus in Europa. Kulturelle Konstruktion von Identitäten*, Stuttgart, 2002. Excerpten uit klassieke teksten over het onderwerp zijn samengebracht in de readers: John Hutchinson & Anthony D. Smith, *Nationalism*, Oxford, 1985, Stuart Woolf (ed.) *Nationalism in Europe. 1815 to the present. A Reader*, Londen, 1996 en Gopas Balakrisnan (ed.), *Mapping the Nation*, Londen, 1996.

2. Zie ook Louis Vos, 'Nationalisme: Reflecties van een historicus' – *Bijdragen tot de Eijgentijdse Geschiedenis*, 3 (1997), p. 291-320.

3. Inspirerend voor deze paragraaf vonden we o.m. Philip Schlesinger, 'On National Identity. Some Conceptions and Misconceptions Criticized' – *Social Science Information*, 26 (1987), p. 219-264. Ook: hoofdstuk 3 over nationale identiteit in Montserrat Guibernau, *Nationalisms. The Nation-State and Nationalism in the Twentieth Century*, Oxford, 1996, p. 65-84. Zie ook A.D. Smith, *National Identity*, Londen, 1991.

maar voor een deel ook opgelegd door de blik van de "andere". Ze bestaat niet zonder "de andere". Die identiteit manifesteert zich op verschillende niveaus, zodat in elke persoon verscheidene identiteiten kunnen aanwezig zijn, zoals die van gender, klasse, religie, etniciteit en territorium. Afhankelijk van de omstandigheden en de actie waarop men reageert wordt één bepaalde identiteit – tijdelijk – de belangrijkste, en bepaalt de opstelling naar buiten toe. Toch zijn deze identiteiten geen puur contingente fenomenen die zomaar ontstaan en dan weer verdwijnen, zonder enige eigen configuratie. Ze zijn met elkaar verbonden in een bepaald zelfbeeld dat samenhangend is en dat een zekere continuïteit vertoont.

Die positionering tegenover de wereld rondom gebeurt immers niet louter in het nu. Ze is altijd ook verbonden met het verleden, zoals het door het individu of de groep – en de wereld rondom – wordt geïnterpreteerd. Identiteit is geen statisch gegeven dat ergens in ons diepste zelf ligt opgeslagen en daar onveranderd blijft voortbestaan. Ze kan met verloop van tijd verschuiven en evolueren, onder invloed van ervaringen of van een nieuwe interpretatie van het verleden. Het verleden leeft in ons. Het geeft ons een plaats in de stroom van de tijd, in de wisseling van de generaties, de geografische lokalisering, en het culturele universum waarin ons leven zich afspeelt. Onze persoonlijke herinnering aan vroeger en onze visie op het verleden van de gemeenschap waartoe we behoren, blijven niet altijd dezelfde. Ook dat – in ons levende – verleden is dus iets dynamisch, dat telkens opnieuw wordt geconstrueerd. Het gaat bijgevolg niet louter om een erfenis, maar ook om een constructie, zij het dan één die niet geheel uit het niets opduikt.

Identiteit "wordt" maar – d.i. "manifesteert zich" – als een individu actief optreedt en positie kiest, of door "de andere" in een positie wordt geplaatst. Dat geldt ook voor de collectieve identiteit, die pas wordt gegeneerd in en door de actie. Als mensen binnen een duurzaam systeem van sociale relaties (d.i. een gemeenschap) in hun handelen en optreden blijken te geven van een zekere eigenheid, krijgt de collectieve identiteit gestalte. Dat is ook zo voor de nationale identiteit, die pas in de actie gegeneerd wordt. Ze bestaat niet echt als een cluster kenmerken in 'gestolde vorm', als een depot van symbolen, een verzameling stereotypen of een verzameling van kenmerken, die als een heilige erfenis door de gemeenschap wordt gekoesterd en onveranderd aan de volgende generatie overgeleverd. Ze bestaat alleen in dynamische vorm.

Maar toch haakt identiteit zich ook wel vast aan zichtbare realia: een gemeenschap met een eigen geschiedenis, een specifieke cultuur, een concrete politieke en sociaal-economische structuur in een bepaald territorium. Ze valt niet volledig met die realia samen, omdat identiteit iets is wat in het handelen wordt geconstitueerd, maar ze kan er niet van worden losgekoppeld. Ze vormen de niveaus waarop de symbolische en rituele profilering van de nationale identiteit plaatsvindt. Voor een deel gebeurt die profilering haast onbewust. De notie van "banaal nationalisme", die door Michael Billig werd geïkt, is daarvoor illustratief.⁴ Het gaat om de haast onbewuste verwijzingen naar de natie, door officiële etiketteringen, instanties of personen: bijvoorbeeld de nauwelijks opgemerkte nationale vlag die aan een zijgevel hangt, de nummerborden van auto's die ons eraan herinneren dat wij Belgen zijn en die andere 'vreemdeling', de weerkaart op TV die de nationale grenzen suggereren, en waarvoor Sabine Hagedorens de kijkers vertelt over het weer in het Noorden en het Zuiden "van ons land". Het zijn voorbeelden van prikkelingen of acties die – voor onszelf onbewust – onze nationale identiteit aanscherpen.

De kern van de nationale identiteit ligt niet zozeer in de inhoud, die kan veranderen, maar in de afgrenzing tegenover wie ze niet deelt. "A boundary marks the beginning and the end of a community in so far as it encapsulates its identity", zo formuleerde Anthony Cohen het.⁵ Die "grens" is niet zozeer een objectief waarneembare realiteit, al is ze dat ook, maar vooral iets wat bestaat in het hoofd van wie ermee te maken hebben. Grenzen zijn symbolen. En symbolen worden gebruikt door gemeenschappen als merkstenen voor het markeren van de eigenheid. Ze versterken en bevestigen de gebondenheid van wie tot de gemeenschap behoort. Symbolen suggereren eenheid en maskeren verschillen. Ze creëren het bewustzijn van nationale identiteit. Ze doen een "wijgevoel" ontstaan. Dat veronderstelt een voortdurende wederzijdse wisselwerking tussen de individuen en symbolen. De nationale identiteit die door de symbolen wordt geschapen moet ze zelf voortdurend opnieuw herscheppen en zin geven. "Nationalism, to retain the vitality of its symbols, must constantly readapt and reinterpret them with fresh contexts."⁶ En ook hier weer is er plaats voor het "banale nationalisme" van de nationale overheid en instellingen, maar ook – in het geval van oppositioneel nationalisme

4. Michael Billig, *Banal Nationalism*, Londen, 1995.

5. Anthony P. Cohen, *The Symbolic Construction of Community*, Londen, 1985, p. 12.

6. Montserrat Guibernau, o.c., p. 82.

zoals lange tijd de Vlaamse beweging er een was – van de militanten van de beweging met hun leeuwenspeldjes, hun AVV VVK boven het huiswerk of de vieringen rond de Guldensporenslag of de Boerenkrijg.

Naast officiële symbolen als vaandels, wapenschilden of hymnen kunnen allerlei kenmerken van het territorium, geschiedenis, instellingen, of cultuur verheven worden tot nationaal symbool. De territoriale ruimte is haast altijd het belangrijkste symbool.⁷ Ze is immers niet alleen de geografische plaats waar de gemeenschap woont, maar ze is vooral een symbolische ruimte, een land waarin de gemeenschap doorheen de tijd 'geworteld' is geraakt, een overgeleverde erfenis waar ook vorige generaties hun identiteit gestalte hebben gegeven, "les lieux de mémoire"⁸, een plek dus met een geestelijke, "transcendentale" betekenis: het is "het vaderland". Het meest duidelijk wordt die transcendentale betekenis in de notie "belofde land", dat de zionisten ertoe bracht te streven naar een "terugkeer" naar Palestina, en de verwerping van een toegewezen territorium op een andere plaats. Ook de religie, de afstamming, de taal, de folklore, instellingen, huidskleur of gelijk welk element van "anders zijn" kunnen symbolen worden van de nationale identiteit.

Door de klemtoon te leggen op het actionistische perspectief van de identiteit wordt het m.i. mogelijk reïficatie of naïef essentialisme te vermijden, en tegelijk toch ook de valkuil te ontwijken die erin bestaat nationale identiteit te reduceren tot een zuiver geconstrueerde fictie. Die nationale identiteit is namelijk niet alleen maar 'verbeeld', ze is ook 'gevoeld en beleefd' in de maatschappelijke realiteit. Een gemeenschap die zichzelf gaat zien en voelen als een natie, gaat immers ook als zodanig handelen. Ze werkt bewust aan het behoud of de versterking van de eigen groepsidentiteit. Ze gaat zich daartoe organiseren en sociaal-economische, culturele en politieke structuren opbouwen. De sociale cohesie wordt versterkt door ontstaan en groei van een economische structuur die het territorium overspant. De cultuur heeft een publiek karakter en krijgt dankzij onderwijs en communicatienetwerken een breed draagvlak. Bovenal is er het verlangen of de realiteit aanwezig de eigen collectieve identiteit politiek te verdedigen door (te streven naar) een autonome of soevereine

7. Steven Grosby, 'Territoriality: the transcendental, primordial feature of modern societies' – *Nations and Nationalism*, 1 (1995), 2, p. 143-162.

8. Term geïkt door Pierre Nora (ed.), *Les Lieux de Mémoire, Vol 1: La République, Vol. 2, La Nation*, Parijs, 1984-1986.

staatsstructuur, of door het nemen van initiatieven om “de gemeenschap” en haar leden sociaal-economisch en cultureel te verdedigen. Het gaat er om “Holland, (Vlaanderen, noem maar op) op te stoten in de vaart der volkeren”.⁹

Bij het vormgeven van de eigenheid van de natie, in het bijzonder van de nationale publieke cultuur, gingen en gaan nationalistenvaak delven in het verleden, dat werd geherinterpreteerd en ‘toegeëigend’ zodat het een legitimering kon worden voor de opbouw van de natie in de toekomst. Het merkwaardige verschijnsel deed zich voor dat tegelijk met de verschuivingen in het nationale paradigma dezelfde historische feiten konden dienen ter legitimering voor verschillende nationale gemeenschappen. Het bekendste voorbeeld daarvan is de Guldensporenslag, die in de negentiende eeuw werd toegeëigend door de jonge Belgische natie, maar nadien, in de twintigste eeuw, zijn Belgische connotatie geheel verloor en een zuiver Vlaams symbool werd.¹⁰

2. DIMENSIES VAN NATIE EN NATIONALISME

De laatste twee decennia is het onderzoek naar het nationalisme uitgemond in een paradigma-debat waarin positie werd gekozen in drie fundamentele kwesties. Ten eerste: moet de natie getypeerd worden als een organische of als een voluntaristische gemeenschap, en ligt de klemtoon op het etnisch-culturele of op het civiek politieke karakter? Ten tweede: is de natie een verschijnsel dat verder teruggaat dan de doorbraak van de moderne industriële samenleving of is het juist een bijproduct van de modernisering? Ten derde: gaat het om een constructie die enkel bestaat in de verbeelding van de mensen of bestaat de natie wel degelijk als sociale realiteit en kan ze maar worden begrepen door een etnosymbolisch perspectief dat op zoek gaat naar de inbedding ervan in de oudere etnische en culturele tradities?

Mijn eigen positie is dat de natie zowel voluntaristisch als organisch is, dat ze niet louter een bijverschijnsel is van de moder-

9. Willem Kloos en de Tachtigers; zie ook de bewegingen in deze periode als *Młoda Polska* (Jong Polen), *La Jeune Belgique*, *Van Nu en Straks* etc.

10. Jo Tollebeek en Tom Verschaffel, ‘Helden en herdenkers. De geschiedenis van een romantische mythe en een nationaal symbool’ – in: Paul Trio, Dirk Heirbaut en Dirk van den Auweele (red.) *Omtrent 1302*, Leuven, 2002, p. 183-205. Louis Vos, ‘Reconstruction of the Past in Belgium and Flanders’ – in: B. Coppieters & M. Huysseyne (eds.), *Secession, History and the Social Sciences*, Brussel, 2002, p. 179-206. Zie ook de bijdrage van Véronique Lambert in deze bundel, p. 59-70.

nisering, dat er dus ook pre-moderne naties kunnen bestaan, en dat de etno-symbolische benadering – zoals ontwikkeld door Anthony D. Smith, John Armstrong en John Hutchinson – noodzakelijk is om het nationalisme te begrijpen¹¹. Sterker nog, ik meen dat een postmoderne deconstructie, die zover gaat de sociale realiteit van de nationale gemeenschap als 'imaginair' te proclameren, een bedreiging betekent voor elk ernstig historisch onderzoek naar ontstaan en geschiedenis van het nationalisme.

Een natie wil ik definiëren – zoals Smith – als een mensengemeenschap met een eigen naam, die een historisch vaderland bewoont dat ook een economische ruimte is, gemeenschappelijke mythen en historische herinneringen deelt, een publieke massacultuur heeft ontwikkeld, en voor al zijn leden dezelfde rechten en plichten waarborgt. De natie heeft zowel een objectieve als een subjectieve component. Alle karakteristieken zijn in essentie subjectief, d.w.z. ze bestaan in het bewustzijn, al verwijzen de meeste karakteristieken ook wel naar een waarneembare "objectieve" werkelijkheid. Nationale identiteit komt niet voort uit een proces van biologische afstamming of genetische en genealogische selectie, maar uit culturele affiniteit en cultuuroverdracht via mythen, herinneringen, symbolen en waarden die door een bepaalde gemeenschap worden gecultiveerd. Het behoren tot een bepaalde natie is weliswaar op de eerste plaats een gegevenheid, een "erfenis", omdat individuen er geboren zijn, maar houdt tegelijk ook een keuze in voor het bewaren en consolideren van die erfenis, of juist voor het opgeven ervan.

Een kortere definitie waarin ik me kan vinden is die van Jan Penrose: "A nation is the largest self-defined collectivity of people who believe that they share some form of territorial association and that they are ancestrally related".¹² Hoewel het dit misschien wel impliciet suggereert, zou ik daar toch expliciet aan toevoegen dat een natie er pas is als de leden, zowel op het terrein van de cultuur als op dat van de politiek en het maatschappelijk leven, bewust gaan werken aan het behoud of de versterking van de eigen groepsidentiteit, zich dus gaan organiseren en culturele, sociaal-economische en politieke verenigingen, structuren en instellingen tot stand gaan brengen.

11. Voor Smith zie noot 1. John A. Armstrong, *Nations before Nationalism*, Chapel Hill (NC), 1982. John Hutchinson, *The Dynamics of Cultural Nationalism*, Londen, 1982.

12. Paper op het congres "National identities and national movements in history", 15-16 maart 2002, Leuven-Gent.

Nationalisme is de ideologische beweging die zich inspant voor de nationale gemeenschap die een natie wil vormen. Dat optreden vloeit voort uit de overtuiging dat die zich vormende natie gedragen en gestuurd wordt door de leden van de gemeenschap zelf. Het element volkssoevereiniteit is dus essentieel voor de natie.

Als men volkssoevereiniteit als essentieel kenmerk van de natie beschouwt, zijn die naties maar op een bepaald moment ontstaan. Of eventueel opnieuw ontstaan als je sommige Griekse stadsstaten of de joodse staat in de oudheid als naties met volkssoevereiniteit zou beschouwen. Met de vorming van nationale staten in de vroegmoderne tijd manifesteerde zich in sommige daarvan een leidende elite, die doorheen de geschiedenis allerlei etnische kenmerken ging ontwikkelen en een "laterale etnie" ging vormen. Die etnie bleef evenwel beperkt tot een sociale bovenlaag. Zo beschouwde bijvoorbeeld de adel in Polen zich als drager van de natie, deden dat in de Zeventien Provinciën in de zestiende eeuw de leden van de Statenvergaderingen, in de Republiek van de Verenigde Provinciën de regenten, en in Engeland na de Glorious Revolution de leden van het parlement. Die zo ontstane leidende "laterale etnie" – in Polen, Nederland of Engeland – probeerde vervolgens, in een later stadium, de lagere sociale groepen die zich voorlopig afzijdig hielden, daarin te incorporeren via systemen van bureaucratisering en disciplineren. Meer algemeen zou men kunnen zeggen dat het proces van modernisering van de staat, waarin de oorlog een grote rol speelt (denk aan Engeland en Frankrijk, maar ook de Verenigde Staten) en waarin later ook economische groei en industrialisering meespelen, soms een bestaande ancien-régimestaat ertoe gebracht heeft zich om te vormen tot een moderne natie, binnen de grenzen van de oude staat, maar met nieuwe instellingen die de volkssoevereiniteit creëerden.

De band met de "laterale etnie" van Smith is misschien niet altijd zo duidelijk, maar het integratiemechanisme is hetzelfde. Zo probeerden de Franse revolutionairen ook de burgers van het voormalige Franse koninkrijk te 'incorporeren' in de nieuwe "État Français" die ze tegelijk presenteerden als een "nation" met een "religion civile". Dat proces werd pas voltooid op het einde van de negentiende eeuw in de Derde Republiek – toen ook de boeren Fransen waren geworden – maar het begon principieel bij de rebellie van de Derde Stand in 1789 toen Sièyes zijn toespraak hield

over wie en wat de Derde Stand was¹³. Deze weg van moderne natievorming is de oudste. Het is de weg van 'staat' naar natie, de "state-to-nation-route".

Natuurlijk zijn er ook naties ontstaan die vertrokken van een etnisch-nationale gemeenschap zonder staat. Dergelijke naties sloten vaak dicht aan bij "verticale of demotische etnieën" – terminologie van Smith – die in het ancien régime aan een hele volksgroep met verschillende standen een collectieve identiteit gaven. Die volksgroepen woonden op een specifiek territorium samen en sommige ervan transformeerden zich tot nationale gemeenschappen. Als ze dan gingen streven naar een nationale staat was dat een natievorming volgens de "nation-to-state-route". Voorbeelden hiervan zijn pas te vinden – maar dan overvloedig – in de negentiende eeuw, met de revolutiegolven van de jaren 1820, 1830 en 1848 waarin o.m. België, Griekenland en tijdelijk Polen en Hongarije onafhankelijk werden. Die natievorming kon zowel gebeuren via een unificatieproces – zoals in het geval van Duitsland of Italië – als via een secessie – zoals bij België, Hongarije, Bohemen en Polen, en bij de afscheidingsbewegingen van talrijke "nationale minderheden" sindsdien.

Traditioneel dook er al vroeg in de literatuur het onderscheid op tussen een voluntaristische en een organische natie, of een Westers en een Oost-Europees model, of tussen een cultureel en een politiek nationalisme, of nog tussen een etnische en een civieke variant. In tegenstelling tot wat vaak wordt geschreven, bestaan in de werkelijkheid geen van beide 'soorten' nationalisme in zuivere vorm. Ook de meest a-nationalistische natie kan niet anders dan ook een culturele invulling geven aan de nationale identiteit al is het maar via het onderwijssysteem dat in een bepaalde taal verloopt. Vandaar dat het idee van 'constitutioneel patriottisme' dat Jürgen Habermas als substituut voor het als slecht gepercipieerde nationalisme heeft bedacht, niet kan werken.¹⁴ Een louter beroep op de civiek territoriale component, op constitutioneel patriottisme of burgerzin is veel te cerebraal en te mager om de loyaliteit van mensen te verzekeren. Zelfs in Frankrijk en de Verenigde Staten, waar het 'citizenship' op sommige momenten in de buurt kwam van een dergelijk 'constitutioneel patriottisme'. Er was het

13. Zie samenvatting en situering van de toespraak van Emmanuel-Joseph Sièyes (1748-1836) bij K.R. Minogue, *Nationalism*, Londen, 1967, p. 46-51.

14. Jürgen Habermas, 'Citizenship and National Identity. Some Reflections on the Future of Europe' (1992) gepubliceerd in: Ronald Beiner (ed.), *Theorizing Citizenship*, Albany (NY), 1995, p. 255-281.

inroepen van de mythes van oorsprong (de Pilgrimfathers, de Galliërs en Franken¹⁵), van nationale symbolen, van historische helden en idealen, en andere kenmerken, die we eigenlijk als etnische elementen moeten bestempelen. Om een "verbeelde", maar echte gemeenschap van burgers te kunnen vormen gaat elke natie – ook die met een overwegend civieke component – op zoek naar enkele elementen uit zijn etnisch verleden die ze verheft tot nationaal symbool.

In feite zijn dus die twee componenten in elke natie allebei werkzaam. We kunnen ze ons misschien voorstellen als de twee uitersten van één continuüm. Aan de ene kant een civiek-territoriale component die refereert aan de constitutionele rechten van de burgers en aan het politieke bestel, aan de andere kant een etnisch-culturele die verwijst naar de nationale identiteit zoals die in de collectieve beleving gestalte krijgt, met zijn culturele invulling van symbolen, traditie, geschiedenis of afstamming. De verhouding tussen beide is wisselend naar gelang van de geografische setting en de beschouwde periode. Ook elke nationalistische ideologie – van een oppositionele beweging of van een regeringspartij – en elk politiek regime van een nationale staat kan gepositioneerd worden op dat continuüm, wat meer naar links als de civieke component het overwicht heeft, wat meer naar rechts als het de etnische component is.

Vroeger meende ik dat in het eerste geval het nationalisme in kwestie meer open en democratisch was en in het tweede geval meer gesloten en ondemocratisch. Nu zou ik dat wat nuanceren. Er kunnen ook regimes bestaan die vanuit een sterk beklemtonen van de civieke component exclusief zijn, al leidt anderzijds een verabsoluteren van de etnische component vrijwel altijd naar inperking van de vrijheidsmarges, tot exclusivisme en minder democratie. De civieke pool verwijst naar de universalistische waarden die ook in andere naties de basis van de samenleving kunnen vormen. De etnische pool naar het particularistische waardenpatroon dat de natie kleur en klank geeft, en een eigen nationale cultuur die overal als zodanig wordt herkend. Die component verwijst naar een organisch-genealogische gemeenschap geken-

15. Henri (graaf van) Boullainvilliers (1658-1722) betoogde al vroeg in de achttiende eeuw dat de adel afstamde van de Franken, die de Galliërs hadden onderworpen, terwijl de niet-adellijke Fransen afstamden van die Galliërs, zie R.K. Minogue, *o.c.*, p. 44 en 46. Over de Verenigde Staten, zie o.m. bij Liah Greenfield, *Nationalism. Five Roads to Modernity*, Cambridge (Mass.), 1992, hfdst. 5, p. 397-484. De kaft van het al geciteerde boek van Billig, *Banal Nationalism*, verwijst naar de 'Union Jack' van het Verenigd Koninkrijk en naar de 'Stars and Stripes' van de Verenigde Staten.

merkt door de traditie: het verleden van de voorouders, de gemeenschappelijke taal of religie, het deel hebben aan de volks-cultuur, en uiteindelijk de gemeenschappelijke afstamming. Het wij-gevoel is meer onmiddellijk zichtbaar. De merkstenen van de nationaliteit zijn met het blote oog waarneembaar in het dagelijks leven, in de taal en de gedragingen van de leden. Ze moeten niet worden "bewezen" door het bovenhalen van paspoort of identiteitspapieren. Of iemand behoort tot het "eigen volk" of niet is direct duidelijk.

Een staat die enkel gebaseerd is op universele civieke principes en waar abstracte cerebrale individuele burgers zich bekommeren om hun dagelijkse besognes zonder enige etnisch-culturele inkleuring of aan emoties appelerende nationale symbolen heeft in de geschiedenis nooit bestaan. En het is ook de vraag of een dergelijke staat wenselijk is, omdat emotionaliteit in een louter op abstracte principes gesteunde samenleving afwezig blijft, terwijl mensen zich ook in een gemeenschap moeten thuis voelen en er zich emotioneel mee moeten kunnen identificeren. Daarom stelde de Amerikaanse socioloog John Coleman dat: "De universele principes van democratische staten behoefte hebben aan een verankering in de concrete politieke cultuur van elk land... zij dienen op een zodanige manier gesitueerd te worden in de geschiedenis van die natie van burgers dat concrete symbolen en geschiedenissen ze 'linken' aan hun motieven, hun overtuiging en hun identiteit als volksgemeenschap". En dus is zijn conclusie: "therefore a modern constitution can not be separated from culture". Hij vond zelfs dat juist de verbinding van constitutionalisme en nationalisme ook in de andere richting een goed effect had: door de verankering van 'citizenship' in de natie, wordt het belang van de etnische component afgeremd, en wordt wellicht het democratisch gehalte van het nationalisme verhoogd.¹⁶ Dat lijkt me een redelijke stelling, en ik trek er de conclusie uit dat wie bekommerd is om de groeiende intolerantie in de samenleving, niet het concept 'cultuurnatie' als zodanig moet verwerpen, maar zijn democratisch gehalte moet verhogen door de civieke component erin te versterken.

Nationalisme is een ideologie en een beweging gericht op het doen ontstaan, het bewaren of versterken van de identiteit, de eenheid en de autonomie van een gemeenschap van mensen die

16. John Coleman, 'Nation of Citizens' – in: John Coleman & Miklos Tomka (eds.), *Religion and Nationalism*. (Themanummer van het tijdschrift *Concilium*, 1995 (6), p. 48-58, citaat p. 55-56.

zich beschouwen als een natie. Ze kan haar hoofdaandacht richten op de strijd om de macht in de 'political society', op de sociaal-economische bloei van de gemeenschap, of ze kan die verschuiven naar de strijd om het culturele waardensysteem in de 'civil society'. De eerste twee zijn de opdracht van het politiek en het sociaal-economisch nationalisme, de derde van het cultuurnationalisme. Die verschijningsvormen van het nationalisme verwijzen natuurlijk naar mekaar. De eerste twee zijn wat meer gericht op de buitenwereld, de positionering van de nationalistische zaak in het politieke en maatschappelijke krachtenveld, de derde heeft zijn kern eerder in de binnenwereld, het nationalistische waardensysteem laten beleven door de leden van de natie zelf. Dat zijn twee verschillende actieterrainen van het nationalisme en ook twee verschillende opdrachten voor de nationalisten.

Niet alle nationalisten vinden beide sporen even belangrijk. Er zijn er die enkel op de barricaden staan, en er zijn er andere die zich in hoofdzaak bezig houden met de ontwikkeling van de nationale eigenheid bij zichzelf en hun volksgenoten. Cultuurnationalisten zijn op de eerste plaats bezig met de "moral regeneration" van de historische gemeenschap. De essentie ligt voor hen in de eigen etnische cultuur, geschiedenis en grondgebied. De natie zien zij als een organisch en levend geheel, met een historisch rijke beschaving die het een unieke plaats geeft in de wereld. Ze willen de wortels van die natie herontdekken, wat ze gevonden hebben herinterpreteren om het te verzoenen met de moderniteit, en ten slotte vooral die boodschap uitdragen in de natie zodat ze zal herleven en ze kan worden "opgestoten in de vaart der volkeren". Het portret dat hij van het Vlaamse volk had geschetst, werd het programma voor Rodenbachs 'Kulturkampf'. Cultuurnationalisten zijn voortdurend bezig met opvoeding en vorming en houden zich bezig met creëren en animeren van culturele verenigingen, jeugdorganisaties en tijdschriften, die dan vlug een heel netwerk vormen en waarlangs de jongere generaties gaan deelnemen aan de nationale wederopstanding¹⁷. Die vinden ze zelfs belangrijker dan politieke onafhankelijkheid. Politiek beschouwen ze als louter instrumenteel. Ze willen vooral de herleving in de gemeenschap – in het hart en de geest van de volksgenoten – bewerken via propaganda en vormingswerk.

17. Lieve Gevers, 'De Kulturkampf van Albrecht Rodenbach' – *Onze Alma Mater*, 48 (1994), p. 74-84.

Een cultuurnationalist probeert de moderne natie te verbinden met een etnisch verleden. Hij moest en moet daartoe te werk gaan als een archeoloog met een drievoudige rol: herontdekken, herinterpreteren en doen herleven. Het is een proces dat Smith definiëerde met de drie begrippen “rediscovery, reinterpretation, and regeneration”. Het herontdekken gaat om het boven water brengen van authentieke stukken “ethno-history”. Het herinterpreteren moet dat authentieke transponeren naar de aspiraties van het heden, zodat het kan bijdragen tot het doen herleven van de gemeenschap vandaag. De nationalist-archeoloog ontpopt zich zo tot een romantische missionaris die een culturele renaissance tot stand wil brengen.¹⁸ Cultuurnationalisten dromen van een doen herleven van de nationale gemeenschap en hanteren daarbij het etnische verleden als drager voor de realisatie van nationale aspiraties. Zij beschouwen het als hun roeping een “authentieke” en “natuurlijke” nationale cultuur te verspreiden en te doen “herleven” bij het volk.¹⁹

Cultuurnationalisme is een recurrent verschijnsel omdat het is ingebed in een interactieve cyclus waarin afwisselend de klemtoon valt enerzijds op “the state” en anderzijds op “the community”. De herleving van het cultuurnationalisme – ook in een periode dat de nationale staat al gerealiseerd is – komt voort uit de frustratie dat de staat enkel rationele, politieke oplossingen kan uitwerken, en uit de behoefte opnieuw het oorspronkelijke, historisch-culturele doel van “dat volk moet herleven” gestalte te geven. Het wil dan het morele centrum van de natie terugplaatsen in de historische en levende gemeenschap in plaats van in de staat. Anderzijds leiden de beperkingen van een vooral op de gemeenschap gericht cultuurnationalisme in een volgende fase tot het opnieuw kiezen voor de vormgeving van een op de staat georiënteerd nationalisme. De Ierse nationale beweging in de negentiende eeuw biedt een mooi voorbeeld van deze alternerende cyclus

18. A.D. Smith, ‘Gastronomy or geology? The role of nationalism in the reconstruction of nations’ – *Nations and Nationalism*, 1 (1995), 1, p. 3-23.

19. Voorbeelden uit eigen land: tijdens de Brabantse omwenteling (1789) en de Belgische revolutie (1830) transformeerde de Belgische etnie zich in de actie van de revolutie tot een natie. Doorheen de lange negentiende eeuw ontstond in België de Vlaamse etnie, die zich rond 1900 transformeerde tot sub-natie en vervolgens – in het interbellum en in de jaren zestig – tot een “sub-state” natie die de oude Belgische natie naar een verdere belevingskring wegduwt. Zie de vele publicaties van Lode Wils, o.m. *Van Clovis tot Happart. De lange weg van de naties in de Lage landen*, Leuven, 1992. In korter bestek: Louis Vos, ‘De nationale identiteit in België: een historisch overzicht’ – in: Raymond Detrez en Jan Blommaert (red.), *Nationalisme. Kritische opstellen*, Antwerpen, 1994, p. 120-150. Kas Deprez en Louis Vos (red.), *Nationalisme in België. Identiteiten in beweging. 1770-2000*, Antwerpen, 1999.

waarin afwisselend de culturele herleving of de politieke verwezenlijkingen de toon aangeven. Ook in de geschiedenis van de Vlaamse beweging is datzelfde patroon heel mooi te volgen.

De dragers bij uitstek van het cultuurnationalisme waren – zo kunnen we uit de geschiedenis van haast elke nationale beweging leren – intellectuelen en intelligentsia, met studenten vaak als de beweeglijke voorhoede, die zich voorbereidden om de leiders te worden van morgen, maar zich ook nu al engageerden in de directe actie via de studentenbeweging. Dat de intellectuelen als creatieve voorhoede, d.i. de producenten en verbreiders van ideeën die deelnamen aan het publieke debat (schrijvers, journalisten, columnisten, essayisten en dergelijke), zich door cultuurnationalisme lieten aanspreken, lag voor de hand. Het waren immers zij vooral die als eersten – in Hroch's fase van 'scholarly interest' zelfs alleen – het werk van herontdekking en herinterpretatie van het etnisch-historisch bezinsel uitvoerden en aan de hand daarvan een nationale identiteit construeerden.

In het verspreiden van het nationale ideaal speelt ook de intelligentsia een grote rol. Daartoe behoren de beoefenaars van intellectuele beroepen en van ambten waarvoor een wetenschappelijke of professionele vorming op een hoog niveau vereist was (juristen, artsen, leraars, ingenieurs, ambtenaren). Dat zij daaraan zou meedoen, sterker, dat zij voor een deel de drager werd van nationalisme en in het bijzonder van cultuurnationalisme, kan uit vele voorbeelden worden afgeleid. Dat wordt ook bevestigd in een recente comparatieve studie van Hroch. In de B-fase van 'patriotic agitation' kwam de groep nationalisten in de verschillende landen uit telkens andere sociale lagen, maar er was één gemeenschappelijk kenmerk: "in every case the intelligentsia was strongly present".²⁰

Tegelijk waren zij ook de eersten die geconfronteerd werden met de culturele hegemonie van het establishment en voelden zij er zich wellicht meer dan andere mensen in hun nationale waardigheid door aangetast. Een belangrijke reden voor het engagement van die intellectuelen was ook dat ze vaak geconfronteerd werden met een geblokkeerde opwaartse mobiliteit: ze kwamen

20. Miroslav Hroch, 'Social and Territorial Characteristics in the Composition of the Leading Groups of National Movements' – in: Andreas Kappeler, Firket Adanir, Alan O'Day (eds.), *The Formation of Ethnic Elites. Comparative Studies in Governments and non-dominant Ethnic Groups*, vol. VI, Dartmouth (NH), 1992, p. 259. Het gaat om het slothoofdstuk in een boek waar elke case-study voordien door een andere auteur werd behandeld. De case-studies waren: Bohemen, Catalonië, Estland, Ierland, Kroatië, Litouwen, Macedonië, Oekraïne, Polen, Slovakije en de Duitse beweging in Sleeswijk.

wegens hun nationale identiteit niet in aanmerking voor bepaalde banen waarop ze volgens hun opleiding aanspraak zouden kunnen maken. Hutchinson heeft die positie voor Ierland in de negentiende eeuw uitvoerig toegelicht.²¹

Hroch kon uit zijn vergelijkend onderzoek van oppositionele nationalistische bewegingen in negentiende-eeuws Europa de conclusie trekken dat de leiding van deze bewegingen altijd tot de groep behoorde die het hoogst geklommen was op de sociale ladder zonder zich in de dominante cultuur te laten assimileren²². Ze vertoonde wel een 'upward mobility' karakter, maar had toch het contact met de gewone man van de niet-dominante gemeenschap nog niet verloren. Hij stelde ook vast dat hun keuze voor engagement in de beweging afhankelijk was van de aanwezigheid van een materieel belangenconflict dat samenviel met een nationaal conflict. Dan werd de tegenstelling door de intellectuelen niet enkel meer geformuleerd in sociaal-economische termen, maar ook in nationale, en dat leverde een krachtig en explosief mengsel op. Dat is impliciet een argument voor het ook in de werkelijkheid bestaan van de verbeelde natie. Indien namelijk politieke militanten erin geslaagd zijn – wat het geval was – in bepaalde omstandigheden een massabasis te vinden voor een nationalistische beweging, dan was de basisvoorwaarde daarvoor dat de argumenten die de nationalistische agitators naar voren brachten toch tenminste in grote lijnen hebben moeten overeenstemmen met de realiteit zoals die gepercipieerd werd door hen tot wie de boodschap was gericht.

Uit de geschiedenis van nationale bewegingen kunnen we verder afleiden dat nationalisme zich met verschillende klassen of ideologieën kan verbinden. Het is in principe klasse- en ideologie-neutraal. De socioloog Adamson uit Wales noemde daarom nationalisme een "free floating ideological element".²³ Het kon worden toegeëigend zowel door klassen die de gevestigde orde en het dominante waardensysteem vertegenwoordigden als door oppositionele, contra-hegemonische groepen. In dit laatste geval kon het zich verbinden met de sociale emancipatie van middenklassen,

21. John Hutchinson, *The Dynamics of Cultural Nationalism. The Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation-State*, Londen, 1992.

22. Hij onderzocht nationale bewegingen in Bohemen, Estland, Finland, Litouwen, Noorwegen, Slovaakije, Vlaanderen en de Deense beweging in Sleeswijk. Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe*, Cambridge, 1985, p. 125-174 (comparative analysis) en p. 177-191 (conclusion).

23. David L. Adamson, *Class, Ideology & the Nation. A Theory of Welsh Nationalism*, Cardiff, 1991, term p. 73.

boeren of arbeiders. Het is alweer Hroch die daarover het meeste onderzoek heeft gedaan. Hij gaat zover te stellen dat de oorsprong van de moderne natie en de geboorte van een nationale beweging niet hoofdzakelijk verklaard kunnen worden vanuit de nationalistische agitatie. Dat is misschien een wat krasse conclusie, maar zeker is correct dat nationale bewegingen waarin de militanten er niet in slaagden de belangen van specifieke klassen en groepen die tot de niet-dominante kleine natie behoorden te incorporeren in het eisenpakket en die te herinterpreteren als nationale belangen, ook niet in staat waren succes te boeken.

3. VERSCHUIVENDE PARADIGMA'S

Historici staan zelf niet buiten de geschiedenis die zij bestudeerden. De verschuivingen in de maatschappelijke werkelijkheid, de modes van de intellectuele paradigma's en hun eigen positie daarin, beïnvloeden ook hun historische vraagstelling, hun interpretatie van het verleden en hun visie op de rol die zij als historicus spelen. Dat was ook zo met de studie van nationalisme en nationale identiteit. In deze paragraaf wil ik schematisch de grote verschuivingen in het nationalisme-onderzoek van de laatste drie decennia signaleren.

De eerste historische benaderingen van het nationalisme voor en na de Tweede Wereldoorlog waren nog weinig geïnterpreteerd. Ze namen eenvoudig aan dat de natie een historische categorie was die in realiteit bestond en bestaan had, en dat de wereld "op haast natuurlijke wijze" was opgebouwd uit natie-staten. Ze richtten zich enerzijds vooral op de ideeën en de doctrines en anderzijds op het verhaal van de politieke en maatschappelijke gebeurtenissen die het ontstaan van specifieke naties mogelijk maakten. Ze ontwikkelden op basis van chronologie en geografie al wel een zekere typologie. Historici als Carlton Hayes, Hans Kohn, Boyd Shafer, Theodor Schieder en Hugh Seton-Watson leverden hiertoe de belangrijkste bijdragen.²⁴

24. Carlton Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism* (1931), herdruk New York, 1963. Hans Kohn, *The Idea of Nationalism* (1944), herziene uitgave New York, 1967. Id., *Nationalism: Its Meaning in History*, Princeton, 1955, en Id., *The Age of Nationalism. The First Global Era in History* (1962), herdruk New York, 1968. Boyd C. Shafer, *Nationalism. Myth and Reality*, New York, 1955. Id., *Faces of Nationalism: New Realities and Old Myths*, New York, 1972. Theodor Schieder, *Der Nationalstaat in Europa als historisches Phänomen*, Keulen, 1964. Hugh Seton-Watson, *Nationalism, old and new*, Sidney, 1965, en Id., *Nations*

Een gedeeltelijk andere benadering bracht de Britse politoloog Elie Kedourie, die in 1960 een eerste stap zette naar een modernistische en constructivistische benadering.²⁵ De eerste zin van zijn boek – dat daarna nog vier edities zou kennen – zette de toon: “Nationalism is a doctrine invented in Europe at the beginning of the nineteenth century”. Door enkel aandacht te hebben voor de ideologie van het nationalisme sloot Kedourie nog enigszins aan bij de traditie.

Maar daar brachten de antropologen en sociologen die zich in de jaren zestig gingen buigen over het fenomeen nationalisme verandering in. Ze wendden zich af van de ideeënanalyse en bogen zich over de vraag naar de structurele maatschappelijke verschuivingen die het nationalisme hadden doen ontstaan. Ze waren in hun aanpak van het verschijnsel constructivisten (of structuralisten) en in hun interpretatie modernisten. Nationalisme en naties waren ontstaan als antwoord op maatschappelijke veranderingen, zoals de industriële revolutie, de toename van de communicatienetwerken en de daaropvolgende modernisering van de staat. Naast de Amerikaanse communicatiespecialist Karl W. Deutsch²⁶, was het vooral de uit Praag afkomstige Britse antropoloog Ernest Gellner die de meest invloedrijke theorie ontwikkelde.²⁷ Hij beschouwde het nationalisme en de natie als een modern verschijnsel, gegroeid uit de logica van de industrialisering. Omdat industriële samenlevingen een gemeenschappelijke cultuur nodig hadden, was er op een bepaald ogenblik door de verantwoordelijken in de staat “social engineering” op brede schaal uitgevoerd, om te komen tot de constructie van de natie. “Nationalism”, aldus Gellner in zijn karakteristieke provocatieve stijl, “is not the awakening of nations to self-consciousness; it invents nations where they do not exist”.²⁸

Gellner had zijn theorieën al halfweg de jaren zestig gepubliceerd, maar pas toen hij ze in 1983 synthetiseerde in een boek kregen ze impact in de wetenschappelijke wereld. Vooral ook

and States: An Inquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism, Londen, 1977.

25. Elie Kedourie, *Nationalism*, Oxford, 1960 (Fourth Expanded Edition, Oxford, 1993), p. 1.

26. Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality* (1953), heruitgave Cambridge (Mass.), 1966.

27. Ernest Gellner, *Thought and Change*, Londen, 1964; Id., *Nations and Nationalism*, Oxford, 1983; Id., *Encounters with Nationalism*, Oxford, 1994 en het postuum verschenen boek: Id., *Nationalism*, Londen, 1997. Over de opvattingen van Gellner: John A. Hall (ed.), *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Cambridge, 1998.

28. Ernest Gellner, *Thought and Change*, p. 169.

omdat in hetzelfde jaar twee andere invloedrijke boeken verschenen die de deconstructie van het natiebegrip in een stroomversnelling brachten: *Imagined Communities* van de Amerikaanse politoloog Benedict Anderson en *The Invention of Tradition* van de Britse historici Eric Hobsbawm en Terence Ranger. Anderson probeerde in zijn boek te verklaren hoe structurele transformaties en psychologische aantrekkingskracht van het nationalisme bij elkaar aansloten.²⁹ Commercieel drukwerk op grote schaal ("print capitalism") in een standaardtaal creëerden een gemeenschapsgevoel, modernisering baande de weg voor volkssoevereiniteit, terwijl nationalisme de rol van de religie als drager van een waardensysteem overnam in een steeds verder seculariserende maatschappij. Zo gingen mensen zich lid voelen van een "imagined community" een reëel bestaande maar toch "verbeelde – niet ingebeelde – gemeenschap".³⁰ Zodoende bouwde Anderson voort op Gellner maar verruimde zijn visie met een culturele en psychologische dimensie. Hobsbawm en Ranger toonden aan dat bepaalde tradities – zoals de Schotse *Highland games*, tartan en kilt – nog maar bestonden sinds de negentiende of twintigste eeuw, al hadden ze de allure veel ouder te zijn.

Voor historici is de discussie over het perennialisme of de moderniteit eigenlijk niet belangrijk: zij bakenen gewoon hun onderzoeksveld in de tijd af en duiken in het verleden, dat voor hen ook nog de vroegmoderne tijd en de middeleeuwen omvat. Van Sas laat zijn onderzoek over de vaderlandbeelden in de vijftiende eeuw beginnen. De Amerikaanse Liah Greenfeld gaat voor haar onderzoek naar de oorsprong van vijf grote naties terug tot in de middeleeuwen, de Britse historica Linda Colley laat de vorming van de Britse naties beginnen in 1707 en zelfs Michael Mann, die zichzelf als modernist beschouwt, ziet de naties al vanaf 1760 ontstaan. Op het einde van zijn leven is zelfs Gellner iets minder modernistisch geworden door te aanvaarden dat sommige naties inderdaad "navels" hadden, dus kinderen waren van etnische voorouders³¹.

29. Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Londen, 1991². Ook in het Nederlands: *Verbeelde Gemeenschappen*, Amsterdam, 1995 (naar de tweede editie). Eric Hobsbawm & Terence Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1989.

30. Zo corrigeerde Benedict Anderson in zijn tweede editie van *Imagined Communities* (p. 6) de interpretatie van Gellner.

31. N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*, Amsterdam, 1999. Linda Colley, *Britons. Forging the Nation. 1707-1837*, Londen, 1994. Liah

Daarmee belanden we bij een dimensie in het onderzoek waarover we doorheen structuralisme, functionalisme, modernisme, constructivisme en deconstructie niet meer hebben gesproken, maar die bij de eerste historische benaderingen wel impliciet aanwezig was. Het gaat om het belang van de etnisch-culturele component en de mogelijkheid van een historische continuïteit tussen premoderne vormen van etnische identiteit en de moderne natie. Dat is een belangrijke onderzoekslijn, die in het bijzonder ook door historici – voor zover ze niet al te zeer door vooroordelen tegen nationalisme zijn bevangen – kan worden gewaardeerd, en in elk geval benut.

De meest invloedrijke pleitbezorger van deze richting is sinds de jaren zeventig al de Londense antropoloog Anthony D. Smith, die naam maakte met een onophoudelijke stroom boeken en artikels over theorieën van nationalisme, nationale bewegingen, etnisch revival, de etnische oorsprong van de naties, en nationale identiteit ook in de huidige 'global era'³². Smith noemt zijn benadering die van het etno-symbolisme, en wil daarmee een alternatief bieden zowel voor het modernistische als voor het postmodernistische paradigma. Hij steunde op de bevindingen van de Amerikaanse Oost-Europa-specialist John Armstrong. Deze bracht in zijn *Nations before nationalism* van 1982³³ gegevens samen over het ontstaan van de etnische identiteit in de premoderne periode, waarbij hij – lang voor het ontstaan van nationalisme – een grote rol toekende aan de wereldreligies als de draagvlakken waarop ruimtelijk van elkaar onderscheiden volksgroepen een eigenheid gingen ontwikkelen met een 'ethno-religious identity' als hoeksteen. Hij toonde ook aan hoe mythen en herinneringen van vroeger in de vorming van moderne staten doorwerkten, een soort 'mytho-moteur' waarmee hij bedoelde: iets wat een politiek bestel ondersteunt en het toelaat een identiteit te creëren "beyond" de instellingen alleen. Innerlijke loyaliteit dus, of vaderlandsliefde, die kan worden opgelegd met geweld en propaganda of afgekocht met vrede en vooruitgang en gestimuleerd door 'banal nationalism'.

Greenfeld, zie noot 15. Ernest Gellner, 'Do Nations have Navels?' - *Nations and Nationalism*, 2 (1996), 3, p. 366-370.

32. Behalve de in noten 1 en 3 al vermelde publicaties van Anthony D. Smith kan nog worden verwezen naar zijn studies *Nations and Nationalism in a Global Era*, Cambridge, 1995, en *Myths and Memories of the Nation*, Oxford, 1999, en naar zijn talrijke artikels in *Nations and Nationalism* en *Ethnic and Racial Studies*.

33. Zie noot 11.

Voortbouwend op Armstrong ontwikkelde Smith vanaf 1986 zijn theorie over the *Ethnic Origins of Nations*, vooral op het niveau van mythen, herinneringen, symbolen en waarden. Hij beschouwde die als "the deposit left by collective experiences". In Smiths spoor schreef de Australisch/Britse historicus John Hutchinson in 1987 *The Dynamics of cultural nationalism*³⁴, een case-study over Iers nationalisme, waarin hij wees op de alternerende beklemtoning van culturele herleving en politieke actie en de rol onderstreepte van cultuurnationalisme naast en apart van het politieke nationalisme. In deze onderzoekslijn is de natie dus iets meer dan enkel "a political principle", zoals Gellner en nog meer John Breuilly hadden beklemtoond,³⁵ en heeft ze ook verbindingen met de oudere etnische gemeenschappen, die weliswaar ook op een bepaald ogenblik ontstaan zijn, maar vóór de periode van de moderniteit.

Ze aanvaarden wel dat nationalisme als ideologie en beweging die de moderne natie mee vorm gaf, pas in de laatste tweehonderd jaar is ontstaan. De tegenstelling tussen modernisten en perennialisten blijft de sociale wetenschappers bezighouden. Michael Mann stelde nog in 1995 een lijstje op waaruit blijkt dat de meerderheid van de auteurs het modernistische standpunt kiezen en Armstrong, Smith en Hutchinson geïsoleerd blijven.

De voorlopig laatste ontwikkeling in de paradigma-verschuivingen van de nationalismebenadering was het radicaal doortrekken van de deconstructie in wat genoemd wordt een postmodernistische benadering. Die aanpak was geïnspireerd door het toen in de literatuurwetenschappen erg populair wordende paradigma van de deconstructie. Daarin werd elke tekst een labyrint met veel betekenissen, en de lezer en schrijver bouwde dat labyrint verder uit door de verhalen te deconstrueren tot collages van citaten die niet meer verwezen naar de werkelijkheid buiten de tekst. Zo werd de natie en het nationalisme ook beschouwd als een tekst, die pas was ontstaan in de moderne tijd en die zo nodig moest ontmaskerd en gedeconstrueerd worden. Dat resulteerde in de stelling dat naties en nationalisme constructies en culturele artefacten waren, die gemanipuleerd werden door bepaalde elites voor eigen oogmerken.

In de lijn daarvan ontstond weldra in intellectuele en ook in academische historische kringen de opvatting die bij sommigen

34. Zie noot 21.

35. John Breuilly, *Nationalism and the State*, Manchester, 1982.

tot een overtuiging uitgroeide, dat de "nationale identiteit" niet echt bestond of bestaan had en dat het enkel ging om een constructie van de geest, om een "uitgevonden" traditie en om een "ingebeelde" gemeenschap. De natie werd gereduceerd tot de som van haar culturele representaties. Verscheidene postmoderne historici en sociale wetenschappers, zoals bijvoorbeeld Stuart Hall en Etienne Balibar, hebben dit postmodernisme daarna uitgebreid tot het gehele veld van de sociale realiteit.³⁶ Ze gingen alle identiteiten beschouwen als plastische en manipuleerbare sociale constructies. Vandaar dat men hen ook als 'sociale constructivisten' kan typeren. Het werd voor sommigen onzeker of in de hedendaagse wereld met als icoon elektronische beelden die eerder afbeeldingen zijn van andere beelden dan representaties van een externe realiteit, waarheid of werkelijkheid nog wel precies konden onderscheiden worden.

Een van de meest recente én radicale pogingen om in de lijn van het postmodernisme het natieconcept te deconstrueren was die van de Amerikaanse historicus Rogers Brubaker, die voordien bekendheid had verworven met zijn vergelijking van het nationalisme in Frankrijk en Duitsland (1992) en met zijn boek *Nationalism reframed* (1996). In dit laatste stelde hij voor nationalisme te beschouwen als "a contingent, conjunctureally fluctuating, and precarious frame of vision and basis for individual and collective action, rather than as a relatively stable product of deep developmental trends in economy, polity or culture".³⁷ Dit is al een behoorlijk reductionisme van nationale identiteit en nationalisme tot de wereld van de geest en een losshaken ervan uit de maatschappelijke werkelijkheid. Twee jaar later hernam hij zijn aanval in een bijdrage voor een boek waarin hij zes "verderfelijke postulaten" op de korrel nam die volgens hem de studie van de natie bedreigen. Het vijfde daarvan was de misvatting van "the social ontology that leads us to talk and write about ethnic groups and nations as real entities, as communities, as substantial, enduring, internally homogenous and externally bounded communities". Dit is de logisch verdere reductionistische stap. De afkeer voor wat inzake nationalisme "essentialisme" wordt genoemd, leidt

36. Stuart Hall, 'The new Ethnicities' – in: J. Donald en A. Rattansi (eds.), *Race, Culture and Difference*, Londen, 1992. Etienne Balibar en Immanuel Wallerstein, *Race, Nation, Class. Ambiguous Identities*, Londen, 1991.

37. Rogers Brubaker, *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Londen, 1992; *Nationalism reframed*, Cambridge, 1996, p. 19; 'Myths and misconceptions in the study of nationalism' – in: John A. Hall, *The State of the Nation*, 1998, p. 272-306.

Brubaker er dus toe de maatschappelijke inbedding van het nationalisme en de nationale identiteit te ontkennen. Als historici vragen "wat is de natie", dan is dat voor Brubaker al een reïficatie. Dergelijk radicalisme is blijkbaar voor sommigen attractief. Brubakers opvattingen vormden bv. de rode draad in een wat pedant artikel van een jonge Vlaamse historicus over nationalisme-theorieën in 1999.³⁸

Dat gaat me veel te ver. Akkoord dat nationale identiteit en nationalisme op de eerste plaats in het hoofd zitten, en zelfs dat ze niet permanent aanwezig zijn maar een contingent en fluctuerend element vormen dat pas tot stand kan komen als individuen of groepen actie ondernemen om de natie te verdedigen of vorm te geven. Maar niet akkoord als Brubaker zegt dat ze niet het product zouden zijn van diepere maatschappelijke ontwikkelingen op politiek, sociaal economisch of cultureel vlak. Het denken, de waardenassumpties en een 'frame of vision' zijn toch geen los van de realiteit zwevende Spielereien van de geest? Een dergelijk standpunt ontkent uiteindelijk dat er een nationale realiteit bestaat. Anthony Smith interpreteert Brubakers aanval als "simply the most recent in a line of critical analysis that seek to deconstruct the concept of the nation and reveal the imagined, perhaps invented, and certainly created quality of the nation".³⁹

4. VERBEELDE NATIE, REËLE DEMOCRATIE

Als dan de natie geen realiteit zou zijn, d.w.z. geen 'ontologische wortels' heeft in de maatschappelijke realiteit, en ze dus 'ingebeeld' is, en een louter cultureel artefact gecreëerd door een paar intellectuelen, hoe komt het dan – zo vraagt Smith zich af – dat zoveel mensen bereid zijn er hun leven voor te geven? Een probleem dat ook door de Deense nationalisme-specialist Ulf Hedetoft uitdrukkelijk aan de orde is gesteld.⁴⁰ Hoe komt het dan dat ook na tweehonderd jaar het vertrouwen en de gehechtheid aan de natie door niets geschokt worden? Dat het verlangen om in zijn eigen natie te wonen een aspiratie geworden is van volksgroepen

38. Tom de Meester, 'De exclusieve natiestaat. Pleidooi voor een constructivistische benadering van het nationalisme en nationale identiteit' – *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 27 (1997), 3-4, p. 473-547.

39. Anthony D. Smith, *Nationalism and Modernism*, p. 76-77.

40. Ulf Hedetoft, *War and Death as Touchstones of National Identity*, Aalborg, 1990. Zie ook Ulf Hedetoft, *Signs of Nations: Studies in the Political Semiotics of Self and Other in Contemporary European Nationalism*, Dartmouth (NH), 1995.

over de hele wereld, ook buiten Europa tot in het verst afgelegen hoekje? En dat het nationalisme in alle sociale groepen en lagen is doorgedrongen? Het zijn vragen die noodgedwongen tot een andere conclusie moeten leiden dan de sociaal constructivisten ons willen doen geloven. De natie – inderdaad een ‘verbeelde’, maar niet ‘ingebeelde’ – bestaat wel degelijk. En al is geen enkele natie eeuwig, en kan ze ontstaan maar ook verdwijnen, en zijn nationale identiteiten voortdurend in beweging zoals we alvast in België kunnen zien, al die veranderingen zijn het gevolg van verschuivingen in de maatschappelijke realiteit, die geïnterpreteerd en ‘verbeeld’ worden in nationale termen. Hoewel ‘verbeeld’ is het verschijnsel natie ook realiteit.

Op wetenschappelijk niveau zijn we misschien intussen met het nationalisme-onderzoek wel *au-delà du postmodernisme* aangekomen. Dat is althans de mening van de Leuvense historicus Marnix Beyen, die in zijn proefschrift gewaagt van een nieuwe synthese. Hij ziet tekenen dat “in het meest recente onderzoek naar nationale identiteitsvorming het antagonisme tussen ‘essentialisten’ (die de natie als een gegeven realiteit beschouwen) en ‘constructivisten’ (voor wie de natie een uitvinding is) dan ook steeds meer wordt overwonnen. In plaats daarvan wint het inzicht veld dat essentie en constructie fundamenteel met elkaar zijn verweven”.⁴¹ Ook Jo Tollebeek en Tom Verschaffel stellen in de tentoonstellingscatalogus *Mise-en-scene* van een paar jaar geleden: “Naties zijn geconstrueerd, maar dat wil niet zeggen dat ze niet zouden bestaan of dat hun bestaan per definitie oppervlakkig zou zijn. De aantrekkingskracht van naties als zodanig, en het geloof van mensen in hun natie in het bijzonder, zijn zeer krachtig gebleken en hebben de geschiedenis van de negentiende en de twintigste eeuw in sterke mate gericht”.⁴²

Nationale identiteit en nationalisme zijn ook mijns inziens in hun effecten een sociale realiteit, en ze zijn het ook in de manier waarop ze tot stand komen. Hun contouren en acties kunnen doorheen de tijd worden onderzocht doorheen groepsvorming, positionering van nationale groepen in de samenleving en antagonismen tussen naties (ook binnen één staat). Tegelijk heeft de ‘cultural turn’ van de laatste jaren wel het besef doen groeien dat

41. Marnix Beyen, *Oorlog en verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland. 1938-1947*, Amsterdam, 2002, p. 21.

42. Jo Tollebeek en Tom Verschaffel, ‘Natie, geschiedenis en legitimatie’ – in: Robert Houzee, Jo Tollebeek, Tom Verschaffel (red.), *Mise en Scene. Keizer Karel en de verbeelding van de negentiende eeuw*, Gent, 2000, p. 17-23, citaat p. 18.

de evolutie van die nationale identiteit ook kan worden onderzocht op het niveau van de toeëigening en de representatie van het verleden. De belangrijkste winst van de postmodernistische beeldenstorm in de voorbije jaren lijkt me te zijn dat de argeloze benadering van nationale identiteit en nationalisme als direct aanwezige realiteit werd verruimd met aandacht voor de toeëigening – soms onbewust en soms manipulerend – van het verleden in functie van het creëren en bevestigen van nationale identiteiten doorheen de geschiedenis. Beide invalshoeken zijn legitiem voor onderzoek, maar vandaag lijkt het me tijd de slinger wat te laten terugkeren en wat meer aandacht te geven aan het onderzoek naar de sociale inbedding van het fenomeen.

Dat is dus een ander standpunt dan dat van de radicale postmodernisten of van de anti-nationalisten uit politieke overtuiging. Voor hen is nl. “nationale identiteit” en nationalisme ‘uit de tijd’⁴³. Een stelling die, ook in Vlaanderen, vooral sinds de jaren negentig bij een deel van de intellectuele wereld *de bon ton* is, en die gevoed wordt door de, eveneens foute, veronderstelling dat nationalisme en democratie water en vuur zouden zijn. Deze anti-nationalisten – want dat is de gemeenschappelijke noemer van zowel de door het structuralisme en marxisme geïnspireerde theoretici van het nationalisme, als van de radicale postmodernisten – zouden liefst de nationale identiteit en het nationalisme zien verdwijnen. Voor de eersten zijn het vormen van ‘vals bewustzijn’ die aan de bevolking worden aangepreut door een elite – hetzij in de gevestigde orde, hetzij vanuit de oppositie – om politieke aanhang te genereren die de eigen macht moet versterken ten dienste van de (klasse)belangen van die elite. Nationalisme is in hun ogen niet meer dan een ideologisch instrument voor iets anders.⁴⁴ Dat is natuurlijk puur reductionisme. De radicale postmodernisten noemen vanuit diezelfde achtergrond nationale identiteit en nationa-

43. Aan de vooravond van de federale verkiezingen in mei 2003 gaf de redactie van *De Standaard* op de voorpagina per partij de pro’s en contra’s aan waarom iemand voor die partij zou stemmen. Bij de (democratisch) Vlaams-nationalistische NV-A werd als één van de contra’s gegeven: “Omdat u vindt dat nationalisme niet meer van deze tijd is”. *De Standaard* 17-18 mei, 2003.

44. Vooral Hobsbawm, éminence grise van de Britse labour history, die zelf graag verwijst naar zijn vroeger engagement in de communistische partij, probeerde voortdurend aan te tonen dat nationalisme weinig meer was dan een ideologisch manipulatie-instrument in de handen van de gevestigde orde en haar sociale bovenlaag. Zie behalve E.J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*, Cambridge, 1990 (in het Nederlands *Natie en nationalisme sedert 1780. Streven, mythe en werkelijkheid*, Amsterdam, 1994), ook zijn autobiografie: *Interesting Times. A Twentieth-Century Life*, Londen, 2002.

lisme 'ingebeeld' en ontkennen de maatschappelijke wortels ervan, en de vervlechting met de sociale realiteit.

Beide groepen gaan ervan uit dat nationalisme de beginselen van vrijheid, gelijkheid en solidariteit, die sinds de val van het ancien régime de basis vormen van onze politieke vormgeving, ondermijnt. Zij nemen aan dat de geschiedenis leert dat integraal nationalisme automatisch evolueert naar rechts-radicalisme zoals dat het geval is met het Vlaams Blok. Hun anti-nationalisme komt voort uit hun linkse of democratische opstelling in de maatschappij. Een uiting van een dergelijke redenering is de politieke drukkingsgroep B-Plus, die het Vlaams-nationalisme de wind uit de zeilen wil nemen, via petities en teksten ondertekend door intellectuelen, en net voor de verkiezingen ook met een betoging in Brussel. Toen bleek het paradoxale van dit initiatief want het kwam noodzakelijkerwijze weer terecht in het nationalisme, maar deze keer in de rangen van de tricolor Belgische. De vrees van zowel de Vlaamse regering en overheidsdiensten als (nog meer) de Waalse autoriteiten, om bestempeld te worden als "nationalistisch" hangt ook samen met diezelfde overtuiging dat nationalisme rechts is en beter zou worden vermeden.

Dat is een dubbele misvatting. Hoger hebben we nationalisme al met het woord van Adamson getypeerd als een 'free floating ideological element' dat zowel een rechtse als een linkse inhoud kan krijgen afhankelijk van de historische omstandigheden. Hier willen we daaraan toevoegen dat het een illusie is de reëel bestaande naties, de nationale reflex, kortom het nationalisme te willen wegredeneren, vanuit de veronderstelling dat het beter niet zou bestaan.

Ik ben ervan overtuigd dat in de sociale werkelijkheid de nationale identiteit en het nationalisme als drijvende krachten voor verandering en als conceptuele filters voor kennismaking met en realisatie van universele waarden niet kunnen worden weggecijferd of gereduceerd tot een schijnwerkelijkheid. Ze blijven, ook vandaag in de eenentwintigste eeuw, een realiteit. Zoals de Amsterdamse hoogleraar Niek van Sas het in zijn oratie van 1995 formuleerde: "Wat er ook waar is van de economische vervlechting, het heen en weer flitsen van valutastromen waar nationale overheden geen greep op hebben, een massacultuur die geen grenzen kent, en het uithollen van de nationale soevereiniteit door supranationale organisaties – en het is allemaal waar – toch blijft de natiestaat op afstand het belangrijkste kader waarbinnen de burger zich veilig (én onveilig) voelt, zijn geld verdient, sociale

zekerheid geniet, politieke rechten uitoefent en cultuur consumeert".⁴⁵ Het succes van Pim Fortuyn kwam dat daarna in Nederland bevestigen. In Vlaanderen weten we al lang dat het conflict tussen Belgische en Vlaamse nationale identiteiten (en bevoegdheden) in het openbare leven permanent latent aanwezig is en geregeld oplaait.

Het is dus een vergissing te denken dat 'nationalisme' uit de tijd is. Het is 'wishful-thinking' het te willen 'afschaffen' of 'wegredeneren'. Nationalisme is een van de sterkste maatschappelijke krachten van de geschiedenis geweest. Het is dat nog steeds. Het kan evolueren in twee richtingen: een meer democratische inclusieve, dan wel een xenofobe exclusivistische. Maar als gemeenschap aan een nationale identiteit of nationalisme ontsnappen of verzaken is vrijwel onmogelijk. Daar zijn namelijk geen historische voorbeelden van.

Ik zou hier zelfs nog een stap verder willen gaan met de vaststelling dat totnogtoe democratie enkel in een nationaal kader gerealiseerd werd. Er zijn geen voorbeelden te vinden van "reëel bestaande democratieën" die niet zijn ingebed in een natie. Hoewel dat niet noodzakelijkerwijze betekent dat dit ook in de toekomst altijd het geval zal zijn, kan men zich los van politologisch theoretiseren de vraag stellen of een democratie zonder een nationale inbedding wel kan functioneren.

Democratie is immers een politiek systeem waarin alle leden van een gemeenschap aan de besluitvorming kunnen participeren, en waarin een regering functioneert in naam van die gemeenschap, gecontroleerd door de gemeenschap en voor het welzijn van die gemeenschap. Om echte democratie te hebben moet er dus ook een gemeenschap bestaan. Nu hoeft een dergelijke gemeenschap niet meer uitgevonden te worden. Ze bestaat al, gegroeid uit het verleden. Het is de natie waarin burgers zich thuis voelen. Wat ligt er dan meer voor de hand dan dat men die natie zou hanteren als vertrekpunt voor een democratisch staatsbestel? Natuurlijk: er bestaat een spanning tussen universele principes van vrijheid, gelijkheid en solidariteit en het verlangen van de gemeenschap om zijn eigenheid te handhaven. Die spanning is "inescapable", zo besluit Margaret Canovan haar boek over natie en politieke theorie: "We need to be aware of the inescapably conflicting demands made upon us, on the one hand by the huma-

45. N.C.F. van Sas, *Talen van het vaderland. Over patriottisme en nationalisme*. Amsterdam, 1995, p. 20.

ne ideals of universal rights, justice and democracy, and on the other by the stability and preservations of those nation-states that have in some imperfect degree given civilized politics an earthly home".⁴⁶

Mijn conclusie: de meest voor de hand liggende gemeenschap die als inbedding kan dienen voor een democratisch bestel is de natie. Een democratie zonder een echt bestaande gemeenschap van mensen is ondenkbaar. Een natie – en dus ook het nationalisme dat de nationale identiteit voedt – is nodig om een reëel bestaande democratische samenleving te realiseren. Buiten het kader van de natie – hoe sterk vandaag ook beklemtoond wordt dat ze ‘maar’ verbeeld is, en hoe groot ook de onontkoombare spanning tussen universalisme en nationaal particularisme is – werd tot-nogtoe nergens de democratie een werkelijkheid.

46. Margaret Canovan, *Nationhood and Political Theory*, Cheltenham, 1996, p. 140.

De Islam en de wording van de Europese identiteit.

Een verhaal over Kadmos en Europa*

door

Jan M.F. VAN REETH

*voor de vrienden Rachid Hassoun en Abdelkader Rabati,
denkend aan duizend-en-één-nachtelijke gesprekken*

Résumé

L'Europe étant une idée plutôt qu'une région géographique précise, toute tentative de définition se heurte à des obstacles enracinés dans les profondeurs de l'histoire. Aujourd'hui nous voyons renaître la théorie qui lie la naissance de l'Europe moderne ainsi que le commencement du Moyen Âge, à l'entrée en scène de l'Islam, l'empire musulman étant tenu responsable de la division du monde méditerranéen ancien en deux parties bien distinctes. Pour réfuter cette thèse, nous invoquons l'existence de frontières culturelles séculaires, antérieures à l'Islam, qui séparent l'Occident de l'Orient, mais suivant des lignes de démarcation inverses. En outre, nous insistons sur le caractère occidental des pays du Maghreb, qui faisaient partie de l'Empire romain occidental et latin.

INLEIDING

Hoewel de Europese gedachte niet uit de actualiteit is weg te branden, toch blijkt het begrip 'Europa' bij nadere beschouwing moeilijk te definiëren. De recente principiële discussie of Turkije al dan niet deel kan uitmaken van de Europese Unie, heeft dit nogmaals geïllustreerd. Sinds de val van het IJzeren Gordijn – nu ook al weer ruim tien jaar geleden – ging bovendien de scheidingslijn tussen Oost- en West-Europa, vooral op politiek gebied, aan belang inboeten. Zo rijst immer opnieuw de vraag: hoe bepalen we precies de limieten van Europa (vooropgesteld dat er dergelijke bakens bestaan) en wat zijn de historische wortels van deze grenzen? Bijkomend kunnen we ons afvragen: bestaan er binnen deze entiteit 'Europa' ook ondergeschikte identiteiten die

* Met dank aan Daniel De Smet, Wim Devriendt en Mo Essaadi.

op zich grotere culturele eenheden vormen en de landsgrenzen overschrijden? Hoe verlopen daarvan de grenzen? Het ligt voor de hand in deze exploratie – die in het ons toegemeten bestek uiteraard in hoge mate tentatief moet blijven – op zoek te gaan naar breuklijnen in de geschiedenis, die groepen van volkeren deden ontstaan. Meteen komen we terecht in een controversieel debat, dat behalve historische, ongetwijfeld ook politieke en ideologische implicaties heeft. We zullen zien hoe het duizenden jaren oude verhaal over Kadmos en Europa een mythische voorafbeelding biedt van deze discussie die wellicht nooit zal eindigen en juist daarom de drijfveer is waaruit Europa zijn scheppende levenskracht put.

PIRENNE

In zijn laatste groot werk, het in 1937 postuum uitgegeven *Mahomet et Charlemagne*, heeft de vermaarde Gentse historicus Henri Pirenne de stelling verkondigd dat de antieke cultuur niet ten onder zou zijn gegaan als een gevolg van de Germaanse invallen zoals algemeen werd aangenomen, maar wél ten gevolge van de opmars van de islam.¹ Het nieuwe imperium aan de zuidkusten van het *mare nostrum* sneed het hart van de oude wereld van oost naar west doormidden, versperde elke toegang naar zee en verhinderde voor het westen alle contacten met de oude cultuurgebieden in het Nabije Oosten.² Aangezien het boek van Pirenne, zoals dra duidelijk zal worden, meer dan ooit actueel is, lijkt het ons van belang er opnieuw bij stil te staan, in onze reflectie over de wording van het moderne Europa.

Hoeft het gezegd dat de schildering van de laat-antieke en Merovingische cultuur door Pirenne meesterlijk is!³ Zijn betoog

1. H. Pirenne, *Mahomet et Charlemagne*, Parijs-Brussel 1937 (wij citeren naar de heruitgave in de reeks 'Quadrige', Parijs 1992). In het algemeen deinsde Pirenne niet terug voor controversiële stellingen. Zo dichtte hij in zijn monumentale *Histoire de la Belgique* de Belgische staat de ziel van een natie toe, door aan te tonen dat België geen creatie was van de negentiende-eeuwse romantiek, maar al embryonaal in de middeleeuwen bestond. Pirennes zoon Jacques was eveneens historicus en Egyptoloog; hij bezorgde mee de uitgave van het laatste werk van zijn vader. Hij speelde ook een politieke rol en werd secretaris van Leopold III (zie zijn publicaties in *Le Flambeau*, o.m. 1936: "Le régime parlementaire doit être réformé"; voorts ook over de koningskwestie en in 1975 zijn *Mémoires et notes politiques*). In het voetspoor van zijn vader schreef hij o.m. (samen met J. Stiennon): *Histoire de l'Europe: la formation de la civilisation occidentale et son expansion*, Brussel 1960.

2. Pirenne, *Mahomet*, pp. 120-128: "La fermeture de la Méditerranée occidentale".

3. Cf. A. Coville, Les commencements du moyen âge, d'après Henri Pirenne, *Journal des savants* 1938, herdrukt in: P.E. Hübing, *Bedeutung und Rolle des Islam beim Übergang vom Altertum zum Mittelalter* (Wege der Forschung 202), Darmstadt 1968, pp. 23-27.

ment uit door grote helderheid en de lectuur blijft nog steeds een puur genot. De wijze waarop de auteur de Karolingische wereld voor de ogen van de lezer laat ontluiken is moeilijk te overtreffen.

Toch duurde het niet lang of het boek ontketende een hele polemiek.⁴ Zo wees men erop dat de continuïteit tussen de Merovingers en het laat-antieke Gallië op cultureel en economisch vlak minder groot was dan Pirenne laat uitschijnen.⁵ Integendeel luiden de Merovingers in velerlei opzichten de Karolingische tijd in.⁶ De terugval van de handel tijdens de zevende eeuw weerspiegelt een gestage recessie die reeds lang was ingezet;⁷ niettemin bleven producten uit de islamwereld het westen bereiken,⁸ zoals papyrus, die in gebruik bleef in de pauselijke kanselarij.⁹ Weliswaar werd de goudmunt in het westen geleidelijk door zilver vervangen,¹⁰ maar dit was minder een gevolg van de ineenstorting van de geldeconomie, zoals Pirenne geloofde, wel integendeel: alles wijst erop dat het goud door de handel naar het oosten werd gedraineerd.¹¹ De Arabieren hadden blijkbaar nooit de bedoeling de zee te sluiten en de handel met Europa te fnuiken.¹² Ook al

4. Een eerste overzicht daarvan bood A.F. Havighurst, *The Pirenne thesis. Analysis, criticism and revision*, Boston 1958.

5. P. Lambrechts, *Les thèses de Henri Pirenne sur la fin du monde antique et les débuts du moyen âge*, *Byzantion* 14, 1939 = Hübinger, *Bedeutung*, pp. 34-48; L. Genicot, *Les lignes de faite du Moyen Âge*, Doornik 1975⁷, p. 33.

6. R. Buchner, *Der Beginn des Mittelalters in westlicher Sicht*, *Deutsches Archiv* 3, 1939 = Hübinger, *Bedeutung*, pp. 60-64; L. Genicot, *Aux origines de la civilisation occidentale. Nord et sud de la Gaule*, *Miscellanea historica in honorem L. van der Essen* 1, 1947 = Hübinger, *Bedeutung*, pp. 110, 118-119.

7. R.S. Lopez, *Mohammed and Charlemagne: a revision*, *Speculum* 18, 1943 = Hübinger, *Bedeutung*, pp. 67-68; Genicot, *Lignes de faite*, p. 40.

8. E. Sabbe, *L'importation des tissus orientaux en Europe occidentale au haut moyen âge*, *Revue belge de philologie et d'histoire* 14, 1935, pp. 811-848, 1261-1288; F.L. Ganshof, *Note sur les ports de Provence du VIIIe au Xe siècle*, *Revue historique* 183, 1938, pp. 28-37.

9. Lopez, *Mohammed and Charlemagne*, in: Hübinger, *Bedeutung*, pp. 84-85; M. Lombard, *Mahomet et Charlemagne: le problème économique*, *Annales* 3, 1948 = Hübinger, *Bedeutung*, p. 168; D.C. Dennett, *Pirenne and Muhammad*, *Speculum* 23, 1948 = Hübinger, *Bedeutung*, pp. 134-135. Pirenne, *Mahomet*, p. 125, gaf dit zelf enigermate toe: "L'usage du papyrus s'est conservé quelque peu en Italie."

10. Lopez, *Mohammed and Charlemagne*, in: Hübinger, *Bedeutung*, pp. 89-90.

11. Dennett, *Pirenne and Muhammad*, in: Hübinger, *Bedeutung*, p. 156; A. Riising, *The fate of Henri Pirenne's thesis on the consequences of the Islamic expansion*, *Classica et Mediaevalia* 12, 1951 = Hübinger, *Bedeutung*, pp. 206-209; R. Doehaerd, *Le Haut Moyen Âge occidental*, Parijs 1971, pp. 309-319.

12. Dennett, *Pirenne and Muhammad*, in: Hübinger, *Bedeutung*, pp. 132-133; Riising, *The fate of Henri Pirenne's thesis*, in: Hübinger, *Bedeutung*, p. 193; W. Hoernerbach, *Araber und Mittelmeer*, Kiel 1967. Volgens S. Bolin, *Mohammed, Charlemagne and Ruric*, in: *ibid.*, pp. 246-247, werd de Karolingische renaissance zelfs mede op gang gebracht door de toevloed van zilver vanuit de islamwereld: "in this sense one may reiterate Pirenne's paradox, without Mohammed, no Charlemagne, but in disagreement, not in accord, with his views".

bereiken de meeste van deze kritieken die wij hebben gelezen maar zelden de hoogte van hun object en verwijlen zij hoofdzakelijk bij een reeks detailkwesties, toch leek het er aanvankelijk op dat Pirennes theorie het lot zou ondergaan van het merendeel der boeken en bedolven zou worden onder een regen weerleggingen en nieuwe publicaties.

NIEUWE ONTWIKKELINGEN: DE ISLAM ALS TEGENPOOL

Nochtans lijkt de stelling van Pirenne de jongste twee decennia aan een ware revival bezig, vaak zonder expliciete verwijzing: het lijkt wel of zijn ideeën intussen gemeengoed zijn geworden en onbewust deel uitmaken van de houding die Europa en het Westen tegenover de islamwereld ontwikkelen. In zijn overigens prachtig boek *La Méditerranée: l'espace et l'histoire*, ontwierp Fernand Braudel een spectrum van drie werelden: ten eerste een Latijnse, Romeinse, westerse wereld die van de tweede, Griekse wordt afgesneden door Italië als een "axe médian de la mer",¹³ maar ten derde onderscheidt hij, van in den beginne, een oosterse factor die hij "l'autre Méditerranée" noemt – "celle qui s'articule au long des rivages sahariens de la Mer Intérieure, du Proche-Orient aux Colonnes d'Hercule" en die hij al terugvindt in de rijken van de Assyriërs, van de Perzen, maar ook van de Carthagers, dé rivaal op leven en dood van het ontluikende Rome.¹⁴ Eeuwen later zal de oprukkende islam hiervan niet meer dan de logische voortzetting zijn.¹⁵ Meteen merkt men hoe de voorstelling bij Braudel genuanceerder is geworden dan bij Pirenne. Hij heeft meer aandacht voor de geografisch-historische constanten en zijn voorstelling is ook minder dual.¹⁶

In een geheel omgekeerde richting betoogde Rémi Brague dat het Latijnse, Romeinse West-Europa de enige ware erfgenaam is van de joods-christelijke en Griekse traditie (méér dan de Grieken

13. F. Braudel, *La Méditerranée: l'espace et l'histoire*, Parijs 1985, p. 17.

14. Braudel, *Méditerranée*, pp. 120-121.

15. F.-J. Himly, Y a-t-il emprise musulmane sur l'économie des états européens du VIIIe au Xe siècle? *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte* 5, 1955 = Hübinger, *Bedeutung*, p. 279, reageerde terecht tegen deze voorstelling van de islamwereld "dont la religion unique paraît effacer complètement les antagonismes politiques et économiques", waarbij abstractie wordt gemaakt van elke geografische verscheidenheid en historische evolutie.

16. Een analoog standpunt verdedigt ook de islamoloog G.E. von Grunebaum, *Der Islam im Mittelalter*, Zürich 1963, p. 49 + n. 4 (p. 455).

zélf!).¹⁷ We herkennen hier een Europese zelfgenoegzaamheid, die aan anderen het recht ontzegt zich eveneens te beroepen op het patrimonium van de antieke, klassieke cultuur:¹⁸ waarom zou een Egyptenaar zich niet even goed als wij mogen beschouwen als een erfgenaam van de antieke cultuur, als men weet dat één van de grootste steden van het hellenisme – Alexandrië – gelegen was en is aan de monding van de Nijl?

Recent heeft ook kardinaal J. Ratzinger, befaamd theoloog en Prefect van de Congregatie voor de Geloofsleer, zich in deze discussie gemengd, vanuit een zekere verontrusting over de toekomst van Europa. Het is een gevoel van angst dat dezer dagen vele geesten bevangt. Voor de 'Bayerische Vertretung' in Berlijn hield de kardinaal een fel opgemerkte redevoering onder de titel 'Europakultur: Europas Kultur und ihre Krise'.¹⁹

Kardinaal Ratzinger gaat uit van de gedachte dat Europa niet zozeer een geografisch begrip is als wel een *idee*, dat geleidelijk aan doorheen de geschiedenis tot stand kwam en zodoende allereerst een culturele lading dekt. Aanvankelijk viel Europa samen met de landen van het Romeinse Rijk. Pas toen de oprukkende islamlegers een einde stelden aan de Romeinse aanwezigheid langs de zuidzijde van de Middellandse Zee, ontstonden er drie continenten: Azië, Afrika en Europa. Het culturele zwaartepunt verschoof nu naar het noorden, zowel in het westen naar de Germaanse wereld, als in het oosten, waar de Slavische volkeren gekerstend werden.²⁰

17. R. Brague, *Europe, la voie romaine*, Parijs, 1992, p. 158. We vragen ons sterk af of kardinaal Ratzinger dit werk zou hebben gelezen: de opvatting die hij in zijn referaat (zie nota 19) vertolkt over Europa als historisch gegroeide gedachte en niet als geografische ruimte, herinnert in hoge mate aan Brague.

18. Zie bijvoorbeeld Lopez, Mohammed and Charlemagne, in: Hübinge, *Bedeutung*, p. 66: "wherever the Arabs stepped on Romanic soil (...), they eradicated the classic roots forever"! Vgl. daarentegen Von Grunebaum, *Islam im Mittelalter*, pp. 13, 434.

19. Gepubliceerd in *Die Zeit* 50, 2000 (deze publicatie was ons in gedrukte vorm onbereikbaar; we citeren daarom naar de internet-site). De voordracht heeft - ook bij ons - in de pers nogal wat weerklank gekregen.

20. Von Grunebaum, *Islam im Mittelalter*, p. 49; Genicot, *Aux origines de la civilisation occidentale* = Hübinge, *Bedeutung*, p.106; Id., *Lignes de faite*, p. 35. Veel later verscheen in Europa een nieuwe breuk, toen tijdens de reformatie een groot deel van de Germaanse landen zich van Rome heeft losgescheurd. Ook deze nieuwe scheidingslijn is cultureel: vanaf nu bestaat Europa uit een Latijns-katholieke en een Germaans-protestantse helft. Volgens R. Laqueur, *Das deutsche Reich von 1871 in weltgeschichtlicher Beleuchtung*, Tübingen 1932, heeft deze cesuur echter wortels in de oudheid en is de Germaanse wereld haar aard bewust geworden in confrontatie met Rome (een analoge bemerking maakt ook E. Gautier, *Les siècles obscurs du Maghreb (L'islamisation de l'Afrique du Nord)*, Parijs 1927, p. 130!). Zo kwam Arminius pas in opstand toen Varus volgens Romeinse principes recht ging spreken, waarmee hij inging tegen het oude Germaanse stamgevoel (Sippenrecht). Het hiërarchische, piramidale

DE OOST-WEST TEGENSTELLING

Het komt ons voor dat zowel de meeste critici van Pirenne als degenen die zijn ideeën terug tot leven brengen, voorbijgaan aan de kern van het probleem. Daarop wees ons de titel van de recensie van Buchner – ‘Der Beginn des Mittelalters in westlicher Sicht’:²¹ Pirenne beschouwt het ontstaan van de middeleeuwse Europese cultuur vanuit een louter westers standpunt en al wat hij vertelt over de islamitische geschiedenis heeft hij uit tweede hand. Het relaas van de Arabische expansie is grotendeels afgeschreven uit de werken van Vasiliev en Juliens *Histoire de l’Afrique du Nord*.²² Opvallend is ook de wijze waarop Pirenne de Byzantijnse wereld afschildert, die maar belang lijkt te hebben voor zover hij een rol speelde voor Venetië en voor het pausdom.²³ Maar hoe zou de Byzantijnse keizer een ‘Orientpolitik’ hebben kunnen voeren: hij stond immers zelf middenin de oosterse wereld! Voor de Byzantijnen was de oprukkende islam nog veel bedreigender dan voor het westen; hoe komt het dan dat de nieuwe geopolitieke situatie daar niet heeft geleid tot een recessie zoals degene die Pirenne in het westen onderkent? En anderzijds: is het conflict met de islam, verzinnebeeld in de slag van Poitiers, waar de troepen van Karel Martel in 732 een legendarisch geworden – en overroepen²⁴ – overwinning behaalden (alsook vele eeuwen later de opkomst van het protestantisme) werkelijk zo determinerend geweest voor het ontstaan van de Europese identiteit? Was de culturele (her)verkaveling van Europa wel een gevolg van de opkomst van nieuwe godsdienstige bewegingen? Of hebben zij zich niet veeleer verspreid volgens de krijtlijnen van cultuursferen die

geordende Romeinse systeem was de Germanen volkomen vreemd. De Romeinse staatsidee ontvoogdt iedere burger van zijn banden met de stam en maakt van hem een vrij individu dat alleen tegenover de gehele gemeenschap verantwoordelijk is. Heel de middeleeuwen door bleef deze tegenstelling latent aanwezig (denken we maar aan de Salische Wet, inzonderheid met betrekking tot de erfopvolging). Dit bepaalt de tweede grote scheidingslijn die doorheen Europa loopt (die naar overal werd geëxporteerd doordat de westerse landen de ganse wereld gingen koloniseren). Is het uit deze tweeslachtigheid dat het gevoel van onvrede, ‘eine seltsame Unlust an der Zukunft’ is voortgekomen, alsook het secularisatieproces, waardoor de cultuur zich heeft afgewend van haar godsdienstige en morele grondslagen, zoals kardinaal Ratzinger suggereert?

21. Voor de referentie, zie nota 6. De bijdrage van Buchner draagt nogal het stempel van de toenmalige nationalistische tijdsgeest.

22. Soms is de voorstelling bepaald simplistisch, zoals Pirenne, *Mahomet*, p. 110: “aucune fusion ne peut se faire entre les populations conquises et les Musulmans.”

23. Pirenne, *Mahomet*, pp. 128-136: “Venise et Byzance”.

24. Zoals ook Pirenne, *Mahomet*, p. 114 n. 2, geheel terecht opmerkt: “Cette bataille n’a pas l’importance qu’on lui attribue. (...) Elle marque la fin d’un raid, mais n’arrête rien en réalité.”

van tevoren bestonden?²⁵ Wanneer luidens kardinaal Ratzinger de huidige multiculturaliteit ons "tot onszelf terugroept", moet men dan ook geen oog hebben voor de grote continuïteit van de islamitische, Arabische cultuur met haar antieke, Griekse en Romeinse grondslagen en voor haar gevoel voor traditie?²⁶ Dan is de breuk met de oudheid niet het werk van de islam, maar is zij binnen het westen zelf ontstaan.

Bovendien is de cesuur tussen oost en west, zoals Braudel het fijn heeft aan gevoeld, veel ouder dan het einde van de oudheid. Zij verloopt ook niet van west naar oost, overlans door de Middellandse Zee, maar veeleer van noord naar zuid. Reeds in de loop van de vierde eeuw hadden de keizers herhaaldelijk besloten een medekeizer voor het oosten aan te stellen en na de dood van Theodosius de Grote in 395 wordt het Romeinse Rijk definitief in tweeën gespleten.²⁷ De culturele scheidingslijn die daarbij werd gevolgd was echter al veel ouder. Van zolang het Romeinse Rijk bestond, was in heel het oosten de Griekse cultuur overheersend geweest, niet alleen in het onderwijs en in de literatuur, maar zelfs in de administratie. In het oosten was het Romeinse Rijk werkelijk een Grieks rijk.²⁸

Pirenne wijdt vele bladzijden aan de Syrische handelaars in de Gallo-Romeinse wereld: zij voerden er wijn in, kostbare stoffen zoals zijde, specerijen en papyrus.²⁹ Welnu, de activiteiten van deze Syriërs moeten worden geplaatst in eenzelfde breder kader.³⁰ De laat-antieke cultuur wordt voor een aanzienlijk deel door hen gedragen en de verspreiding van het christendom is slechts één van de vele uitingen van die oriëntalisering.³¹ Datzelfde geldt

25. Volgens Gautier, *Maghreb*, pp. 105-106 heeft de islam zich kunnen meester maken van deze gebieden (Noord-Afrika en Spanje, alsook de west-mediterrane eilanden), die onder de controle en invloed van de Carthagers hadden gestaan: "Carthage a rejoint l'Islam, germe indélébile d'orientalisme, prêt à fleurir" (p. 120). Deze stelling behoeft echter wel enige nuancering, cf. H. Terrasse, *Histoire du Maroc* 1, Casablanca 1949, p. 45; A. Laroui, *L'histoire du Maghreb. Un essai de synthèse*, Parijs 1970, pp. 54, 61, 94-95.

26. Zie D. de Smet & J. van Reeth, *De islam is modern*, Davidsfonds, Leuven 2001: 'Een onverbroken wereldbeeld'.

27. V. von Ehrenberg, *Ost und West. Studien zur geschichtlichen Problematik der Antike*, Praag 1935; Riising, The fate of Henri Pirenne's thesis, in: Hübinger, *Bedeutung*, p. 218; G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates* (Handbuch der Altertumswissenschaft XII.1.2), München 1963³, p. 45.

28. Het Latijn beperkte er zich hoofdzakelijk tot de militaire bevelvoering en het recht.

29. Pirenne, *Mahomet*, pp. 53-66.

30. Lambrechts, *Thèses de Pirenne*, pp. 39-40, 45-50.

31. We hebben dit alles uitvoerig aangetoond in ons artikel Hellenisering en hersyrisering van Syrië in de Romeinse tijd, in *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 52, 1999, pp. 247-276. Reeds aan het einde van de tweede eeuw was in Rome een dynastie aan de macht gekomen met Syrische en

trouwens ook voor Noord-Afrika: al veel eeuwen vóór de islam er zijn intrede deed, had de Fenicische, Punische kolonisatie er een diepgaande invloed uitgeoefend en droeg er bij tot de Berberse cultuur,³² ook al wordt de overwegende rol van Carthago in dit beschavingsproces van Noord-Afrika in recente (vooral Marokkaanse) publicaties sterk gerelativeerd.³³ Nochtans zou men net zo goed de stelling kunnen verdedigen dat de middeleeuwen zijn ontstaan doordat West-Europa afgescheiden geraakte van de cultuur van Syrië, Egypte en Klein-Azië. Maar ook dit proces verliep geleidelijk: zoals Pirenne zelf aangeeft, blijft de kerk van Romestad Grieks tot diep in de middeleeuwen: de liturgie was er eeuwenlang Grieks en de meerderheid van de pausen waren tot in de achtste eeuw Grieken en Syriërs!³⁴

De 'seltsame Unlust', die volgens Ratzinger soms zelfs in 'einen pathologischen Selbsthass des Abendlandes' ontardt, openbaart echter tevens iets wezenlijks voor de westerse cultuur: Europa beschouwt zich immers als de erfgenaam van een traditie die buiten haarzelf ligt.³⁵ De joods-christelijke openbaring speelde zich geheel buiten Europa af, in 'het Heilig Land' – een land waarheen men eeuwenlang pelgrimeerde vanuit een soort nostalgisch verlangen. Maar ook van de culturele bronnen uit de oudheid voelen wij ons gescheiden door een barbaars spektakel: de 'entr'acte' van de middeleeuwen die de humanisten zo spoedig mogelijk hoopten te vergeten. Het westers denken stoelt op de herontdekking van een geïdealiseerd verleden. Het is een eeuwige zoektocht naar een verloren paradijs. Juist die gespletenheid zou vanaf de renaissance een nooit geziene dynamiek op gang brengen, die de motor werd van onderzoek, ontdekking en vernieuwing. Paradoxaal is wel dat de moderne technologie een vlucht heeft genomen die haar mijlenver verwijderd van de onvolprezen antieke 'artes'. En toch bleef doorheen de geschiedenis een ge-

Arabische wortels: de Severi. Hiermee werd de evolutie bekroond waardoor het Romeinse Rijk hoe langer hoe minder Romeins werd. Talrijk zijn de laat-antieke auteurs, geleerden, filosofen en theologen die uit Syrië en Egypte afkomstig zijn.

32. Gautier, *Maghreb*, pp. 101, 120, 130; G. & C. Charles-Picard, *La vie quotidienne à Carthage au temps d'Hannibal*, Parijs 1958, p. 252; J. Carcopino, *Le Maroc antique*, Parijs 1943, p. 26.

33. Laroui, *Maghreb*, pp. 24, 42-44, 47, 58.

34. Pirenne, *Mahomet*, pp. 159-161.

35. Brague, *Europe*, pp. 142-144, 156-158, vgl. Von Grunebaum, *Islam im Mittelalter*, pp. 432-433: "Der Osten erwies sich als der gewissenhaftere Erbe, bis sich der Westen, vom Osten her angespornt und unterstützt, reumütig seinen Ursprüngen wieder zuwandte."

voel van 'secondarité culturelle' overheersen, dat men in succesieve renaissances trachtte te overbruggen.³⁶

Is volgens Brague deze 'secondarité culturelle' een levensgevoel dat in de islamitische wereld nooit als dusdanig heeft bestaan, dan troffen we nochtans geheel analoge beschouwingen aan bij een bekend Marokkaans historicus: "Les Maghrébins modernes (...) héritant du mythe du Maghreb éternellement disputé entre l'Orient et l'Occident..."³⁷ Een nog steeds niet opgeloste kwestie betreft bovendien de origine van de Berbers, al zijn er steeds meer aanwijzingen om hen met Oost-Afrika, Ethiopië of Oud-Zuid-Arabië te verbinden.³⁸ De invloeden die de Punische en later de islamitische cultuur op de Maghreb deden gelden, zouden dan als een terugkeer naar de bronnen kunnen gelden. Ook voor Maghrebijnen bestaat er dus een gevoel van 'secondarité' ten opzichte van de klassieke, Arabische wereld. Vooral in de islamitische mystiek (en in de allereerste plaats in de *išrāq*-literatuur) komt dit tot uiting: daar bekleedt de spirituele tocht naar het Oosten een centrale plaats. Het leven van de Andalusische filosoof en theoloog Ibn 'Arabī (1165-1240) is één grote daadwerkelijke queeste naar dat oosten, tot de onovertroffen mysticus uiteindelijk rust zou vinden in Ṣaliḥīya nabij Damascus.³⁹

Aan de 'secondarité culturelle' beantwoordt een grondhouding die Rémi Brague als typisch Romeins beschouwt: ook de Romeinen waren bereid elementen uit de omringende culturen – en dan vooral uit de Griekse – over te nemen. Toch leidt dit niet tot assimilatie; men blijft zich de overname ook later steeds bewust, doordat zij langs een proces van *inclusie* verloopt.⁴⁰ De Europese creativiteit spruit voort uit het feit dat haar bronnen buiten haarzelf gelegen zijn, zodat er steeds een *existentieel* moment in het spel is: de westerse cultuur *staat uit* naar de ander in een onafge-

36. Deze typisch westerse antithese heeft implicaties die noch Ratzinger noch Brague vermelden: het Westen balanceert voortdurend tussen zijn antieke en Semitische antecedenten, zoals het fenomeen van het anti-semitisme illustreert.

37. Laroui, *Maghreb*, p. 58. Alleen al deze zin moet ook ons voor overhaaste conclusies waarschuwen.

38. Laroui, *Maghreb*, pp. 23-24, 32, 58.

39. H. Corbin, *L'imagination créatrice dans le soufisme d'Ibn 'Arabī*, Parijs 1958, pp. 43-47 ("Le Pèlerin de l'Orient"); A. Schimmel, *Mystische Dimensionen des Islam. Die Geschichte des Sufismus*, München 1992², pp. 371-373. Volgens Von Grunebaum, *Islam im Mittelalter*, p. 78, bestaat het wezenlijke onderscheid tussen oost en west hierin, dat de westerling er steeds op uit was, "seine Hoffnungen (...) in den Osten zu verlegen", terwijl voor de oosterling geldt: "zu keiner Zeit wurde ihm der Westen zur Bühne mythischer Wunder." Dat er echter binnen de islamwereld eveneens een geheel analoge drang naar het Oosten heeft bestaan, is een gedachte die bij Von Grunebaum niet schijnt op te komen.

40. Brague, *Europe*, p. 138.

broken streven en met een gevoel van permanente afhankelijkheid en onvoldaanheid, in een eeuwige zoektocht naar haar geïdealiseerde 'klassieke' wortels.⁴¹ Zo kon Europa zich een ideële continuïteit toedichten met de antieke Romeinse wereld. De grootheid van de westerse cultuur steekt in haar zin voor *alteriteit*: aangezien de broncultuur buiten haarzelf ligt, verschijnt de Europese cultuur voortdurend als 'immigrée à elle-même': vandaar de neiging die ook de antieke Romeinen al vertoonden, die afhankelijkheid zélf te koesteren en het indirect verworven erfgoed te schatten boven zijn oorsprong "comme si l'Européen était le seul héritier du Grec; comme si, surtout, l'héritage avait paisiblement glissé de l'un à l'autre, sans rupture".⁴² De Europese, Romeinse cultuur meet zich daarbij de rol aan van een soort universeel moderator, die van alles de waarde beoordeelt, zoals Vergilius het al zo prachtig verwoordde:

tu regere imperio populos, Romane, memento —
 hae tibi erunt artes — pacique imponere morem,
 parcere subiectis et debellare superbos.⁴³

'EUROPA': HEIMWEE NAAR HET MORGENLAND

Merkwaardig is evenwel dat deze typisch westerse 'secondarité culturelle' ook vertaald wordt in de term *Europa* zelf! Immers, ons continent ontleent haar naam aan een mythisch personage uit de nevelen der geschiedenis: Europa, die de dochter zou zijn geweest van Phoinix, de held die zijn naam aan Fenicië gaf.

Vele geleerden hebben zich in bochten gewrongen om aan te tonen dat dit verhaal niet van oosterse origine zou zijn⁴⁴ en som-

41. Het is kenmerkend voor Brague, maar zeker ook voor Ratzinger, dat zij deze Romeinse ingesteldheid als een superieure denkvorm naar voren hebben geschoven.

42. Brague, *Europe*, p. 158. Deze uitspraak herinnert ons echter niet alleen aan het boek van Chr. Yannaras, *Philosophie sans rupture*, Genève 1986, maar ook aan Brague, *Europe*, p. 115 ("une histoire continue") en aan de problematiek van de hedendaagse islam, zoals deze wordt gekarakteriseerd door M. Talbi, *Plaidoyer pour un islam moderne*, Tunis-Parijs 1998, pp. 186-187, cf. De Smet & Van Reeth, *Islam*, p. 107 + n. 33.

43. 'Gij, Romein, gedenk dat gij de volkeren onder uw bewind moet regeren. Dát is uw talent: aan de vrede uw beschikking opleggen, te sparen wie zich aan u onderwerpt en de onwilligen te verslaan', Vergilius, *Aeneis* VI, 851-853. Over dit alles is nog steeds lezenswaard het boek van Theodor Haecker dat enigermate in de vergetelheid is geraakt, *Vergil. Vater des Abendlandes* (Fischer Bücherei 213), Hamburg 1958.

44. Hier vervaagt al vlug de grens tussen ideologie en wetenschap en de schaarste aan historische gegevens laat de verzonnen theorieën gedijen. G. Bunnens, *L'expansion phénicienne en Méditerranée. Essai d'interprétation fondé sur une analyse des traditions littéraires* (Études de philologie, d'archéologie et d'histoire anciennes - Institut historique belge de Rome 17),

migen uit een onzalige periode van onze twintigste-eeuwse geschiedenis verkondigden zelfs dat de beschaving in Fenicië gebracht werd door 'Egeïsche' inwijkelingen van Indogermaanse, Arische origine! Maar wie zal nog ontkennen dat de Grieken hun alfabet van de Feniciërs hebben overgenomen? De mythe van Europa is niets anders dan een allegorische weerspiegeling van deze prille culturele afhankelijkheid. Zij vertelt hoe Zeus verliefd werd op Europa, waarbij hij de gedaante van een stier aannam om haar te schaken, zodat hij bij haar een nageslacht kon verwekken op het eiland Kreta; vervolgens ging Europa's broer, Kadmos, naar haar op zoek en verzeilde in Griekenland, waar hij de stichter van Thebe werd.

De oosterse origine van dit verhaal blijkt uit het feit dat *Kadmos* en *Europa* geen Griekse namen zijn, doch Semitische. *Qadm* beduidt wat *aan de voorzijde* ligt, d.w.z. (omdat de Semieten het oosten bovenaan op de windroos situeerden) het *oosten*, maar ook datgene wat *voorbij* is. *Europa* is dan weer afgeleid van de woordstam 'rb die betrekking heeft op het ondergaan van de zon.⁴⁵ *Europa* is dus het 'avondland'. De queeste van Kadmos naar Europa verzinnebeeldt blijkbaar de bevruchting van de Griekse cultuur door de Levant, zodat Kadmos, de 'voorafgaande', als de verpersoonlijking kan gelden van "l'Orient éternellement en quête de sa sœur".⁴⁶ Blijkbaar ligt de Europese cultuur van bij het allereerste begin in een spanningsveld van oost en west, van initiator en ontvanger.

In dat geval moeten we een op het eerste gezicht wat vreemde gevolgtrekking maken, die ons echter zal voeren tot onze stelling. Van dezelfde West-Semitische stam 'rb – de 'ayyin verbergt een *gayyin* die opduikt in het Arabisch – is de naam afgeleid die in het Arabisch eveneens het land aanduidt van de ondergaande zon, de *Mağrib*: het (noord-)westen van Afrika namelijk, het huidige Tunesië, Algerije en Marokko ("Marokko" heet trouwens *Mağrib* in het Arabisch).⁴⁷

Brussel-Rome 1979, pp. 5-26, heeft deze mythevorming rond Europa en de ermee samenhangende etymologieën op bijzonder heldere wijze geanalyseerd.

45. Bunnens, *Expansion phénicienne*, p. 25, cf. E.W. Lane, *Arabic-English Lexicon*, Londen 1863-1893, 1, pp. 2242-2244.

46. Bunnens, *Expansion phénicienne*, p. 25; M.C. Astour, *Hellenosemitica*, Leiden 1967², pp. 128-161.

47. Cf. de prachtige typering bij Laroui, *Maghreb*, p. 62: "Si Maure veut dire Occidental, le sens est socio-politique, car le centre du monde est en Méditerranée, et l'Océan Atlantique est le mur au-delà duquel il n'y a rien; le Maure, c'est l'irréductible, l'homme des ténèbres".

Vandaar onze vraag: behoren deze landen van de Maghreb wel tot de "oriënt", zoals Braudel en zovelen met hem bijna als vanzelfsprekend aannemen? Is de islamwereld, die als één mastodont reikt van Marokko tot Indië, inderdaad een "Contre-Occident" en een "Contre-Méditerranée"?⁴⁸ Weliswaar moeten *westen* en *oosten* in dit geval niet als geografische begrippen, doch eerder overdachtelijk, als abstracte, culturele entiteiten worden opgevat, maar ook dan is de stelling betwistbaar. Terecht breekt Braudel een lans voor de geografische continuïteit van de culturen doorheen de geschiedenis: "les civilisations (...) tandis que tourne le film de l'histoire, (...) restent sur place, imperturbables. (...) La Romanité ne commence pas avec le Christ. L'Islam ne commence pas au VIIe siècle".⁴⁹ Alleen moet men deze gedachte nog veel radicaler doortrekken: het culturele onderscheid tussen de Griekse, Oost-Mediterrane en Oost-Europese wereld en het Latijnse, Romeinse westen, bestaat evenzeer in de Arabische wereld.⁵⁰ Ook daar is de grens tussen het Oost- en het West-Romeinse Rijk veel meer dan een toevallige administratieve indeling geweest. Het onderscheid tussen *oost* en *west* beantwoordt in de Arabische wereld eveneens aan een diepere werkelijkheid en bleef er leven tot op de dag van vandaag.⁵¹ Laat ons dit even met de nodige argumenten omkleden.

DE NOORD-AFRIKAANSE ROMANITAS

In het oosten van het Romeinse imperium was de bevolkingsdichtheid veel groter dan in het westen; de geldeconomie was er sterker ontwikkeld en de kanselarij kon er vertrouwen op een massa hooggeschoolden.⁵² Het nog dun bevolkte West-Afrika daarentegen werd tijdens de Romeinse overheersing gestaag op-

48. Braudel, *Méditerranée*, p. 159.

49. Braudel, *Méditerranée*, pp. 160-161. Terrasse, *Maroc*, pp. 45-47, heeft wel de stelling weerlegd van Gautier, *Maghreb*, pp. 103-104, 131, als zou de snelle opmars van de islam in de Maghreb verklaard moeten worden vanuit het Semitische substraat dat er sinds de Carthaagse aanwezigheid de basis zou hebben gevormd van de cultuur.

50. Ook Riising, The fate of Henri Pirenne's thesis, in: Hübinger, *Bedeutung*, p. 218, drukte zich voorzichtig in die zin uit: "in the Eastern countries they (i.e. the Arabs) assumed the Hellenistic-Oriental civilization, and in the Western they entered into the Latin heritage, though this proved of much smaller importance."

51. Cf. Gautier, *Maghreb*, p. 130: "ce duel passionnant entre les influences orientales et occidentales qui fait le fond de l'histoire maugrebine".

52. P. Petit, *Histoire générale de l'Empire romain 3. Le Bas-Empire (284-395)*, Parijs 1974, p. 203.

gevuld met horden inwijkelingen. Reeds keizer Augustus had in Mauretanië stukken land toebedeeld aan veteranen.⁵³ Al deze nieuwkomers dreven de oorspronkelijke bevolking weg van de kusten.⁵⁴ Dit zou enerzijds leiden tot het fenomeen van de "renomadisatie" van de oorspronkelijke bevolking;⁵⁵ anderzijds was aan het einde *Africa* wellicht meer geromaniseerd dan bijvoorbeeld Spanje.⁵⁶

Zoals overal in het West-Romeinse rijk, was ook in Noord-Afrika de romanisatie langs geheel andere krijtlijnen verlopen dan in het oosten.⁵⁷ De kerk is er de eerste echt Latijnse geweest⁵⁸ (in Rome is de liturgie heel lang Grieks gebleven)⁵⁹ en *Africa* onderhoudt intense handelscontacten met Gallië en Italië. Als één van de belangrijke 'graanschuren' van Rome,⁶⁰ was het gebied economisch in hoge mate op het westen gericht, wat eigenlijk al geïllustreerd wordt door het Punische verhaal van Hanno de Zeevaarder, die het waagde de zuilen van Heracles voorbij te zeilen om de oceaan te verkennen, een geschiedenis die Carcopino niet helemaal ten onrechte "l'acte de naissance de l'histoire marocaine" heeft genoemd.⁶¹ Toen de Feniciërs in de "Far West" handelsposten gingen inrichten, hebben zij aan beide zijden van de straat van Gibraltar twee steden gesticht, Lixs (*Lixus*) en *Gades*, "comme deux ouvrages symétriques d'un seul et même plan d'ensemble, (...) comme deux stations complémentaires l'une de l'autre."⁶² Toen al maakten Spanje en Noord-Afrika blijkbaar deel uit van éénzelfde project. Maar zoals de Fenicische en Griekse kolonies slechts een beperkte omvang hadden en dus een beperkte

53. Carcopino, *Maroc*, p. 30; Terrasse, *Maroc*, pp. 62-63.

54. Gautier, *Maghreb*, p. 162; Laroui, *Maghreb*, p. 62.

55. Laroui, *Maghreb*, p. 63.

56. Laroui, *Maghreb*, p. 47.

57. P. Petit, *Histoire générale de l'Empire romain 2. La crise de l'Empire*, Parijs 1974, p.

95. Zo moet bijvoorbeeld Augustinus toegeven dat hij maar matig Grieks kende.

58. Petit, *Crise de l'Empire*, pp. 247-248; Carcopino, *Maroc*, pp. 294, 298. De christianisering nam zelfs een nieuw élan in die gebieden die door de Romeinen werden opgegeven en waar de Berbers autonoom werden.

59. O.m. onder invloed van Griekse en Syrische pausen, J.A. Jungmann, *Missarum sollemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe*, Wenen 1952³, vol. 1, p. 97; vol. 2, p. 415. Cf. Pirenne, *Mahomet*, pp. 160-161.

60. Laroui, *Maghreb*, p. 37: "l'Afrique (...) n'intéressa les Romains qu'en tant que productrice de blé (...); personne ne doute qu'il s'agit d'une pure exploitation qui laissait aux Africains à peine de quoi subsister."

61. Carcopino, *Maroc*, p. 75, gecit. J.-L. Miège, *Le Maroc (Que sais-je?)*, Parijs 1986⁷, p. 21 (zie evenwel de kritische bedenkingen bij de interpretatie van Carcopino in Laroui, *Maghreb*, p. 43).

62. Carcopino, *Maroc*, p. 51, 52; Terrasse, *Maroc*, p. 41.

impact op de oorspronkelijke bevolking,⁶³ zo wijst alles erop dat ook de romanisatie maar in beperkte mate de Berberse bevolking in het achterland bereikte;⁶⁴ zij vertoonde bovendien steeds weer de neiging op zichzelf terug te plooiën.⁶⁵

Dit verklaart meteen de driedeling die de Berberse volksgemeenschap doorheen de hele geschiedenis heeft gekenmerkt. Terwijl een kleine minderheid zich liet romaniseren (de *Getuli* van de klassieke bronnen), waren de veel talrijker *Numidi* Berbers die als onderworpenen bleven leven en arbeiden binnen de *limes*, terwijl met de *Mauri* ten slotte de Berberstammen worden bedoeld die zich ophielden buiten het Romeinse Rijk.⁶⁶ Evenzo werd de grote massa van de Berbers in de islamitische tijd geleidelijk – hoewel nooit volkomen – gearabiseerd,⁶⁷ zodat een auteur als Ibn Ḥaldūn een onderscheid kon maken tussen drie categorieën van Berbers (precies zoals de *Getuli*, de *Numidi* en de *Mauri*): te weten de *Zanāta*, *Ṣinhāga* en *Maṣmūda*.⁶⁸ Alleen zo kan men verklaren waarom volgens Ibn Ḥaldūn de Umayyaden aan de macht konden blijven in Spanje dankzij de steun van de *Zanāta*, terwijl de Almohaden er uiteindelijk in slaagden om hen van de troon te stoten dankzij de *Ṣinhāga* (van wie hij zegt dat zij hun clangeest⁶⁹ verloren hadden in de periode van de vijfde tot de elfde eeuw), die op hun beurt van de macht werden verdreven door de *Lamtūna*⁷⁰ – in werkelijkheid een coalitie van stammen rond de *Masmūda*.⁷¹ Eens te meer blijkt hier dus de grote continuïteit tussen de Romeinse oudheid en de islamitische periode.

Dit helpt ons beter te verstaan wat er in de antieke bronnen bedoeld wordt, wanneer zij verslaan hoe *Mauri* regelmatig de Romeinse steden teisterden en de Romeinse aanwezigheid verzwakten, nog vóór de invallen van de Vandalen. Meermaals sloeg de

63. G. Yver, Berbères, in: *Encyclopédie de l'Islam* 1, Leiden 1960², p. 1209; Terrasse, *Maroc*, pp. 43-46; Laroui, *Maghreb*, p. 44.

64. H.J. Diesner, Afrika und Rom in der Zeit des Dominats, in: Id., *Afrika und Rom in der Antike*, Halle 1968, pp. 89-117; Petit, *Bas-Empire*, pp. 192-193; Laroui, *Maghreb*, pp. 47-48.

65. "... dans l'attente de repasser le limes" — Laroui, *Maghreb*, p. 64.

66. Carcopino, *Maroc*, p. 22; Laroui, *Maghreb*, p. 62; M. Barrucand & A. Bednorz, *Maurische Architektur in Andalusien*, Köln 1992, p. 18.

67. Gautier, *Maghreb*, p. 329; Laroui, *Maghreb*, pp. 178, 198.

68. Dit te hebben opgemerkt is één van de grote verdiensten van Laroui, *Maghreb*, pp. 63, 121-122.

69. Ibn Ḥaldūn, *Muqaddīma*, Bulāq (= Beiroet 1988), p. 122: 'aṣidahum moet worden verbeterd in 'aṣiratahum; V. Monteil, *Ibn Khaldūn, Discours sur l'histoire universelle (al-Muqaddīma)*, Beiroet 1967, 1, p. 305.

70. Ibn Ḥaldūn, *Muqaddīma*, pp. 122-123; Monteil, *Ibn Khaldūn*, pp. 306-307.

71. Laroui, *Maghreb*, p. 153.

opstand over op het naburige Spanje⁷² en de Romeinen moesten er dikwijls vrede mee nemen de lokale stamhoofden tot *praefecti* te benoemen.⁷³ In Marokko konden de Romeinen nooit diep doordringen en hun invloed bleef er beperkt,⁷⁴ precies zoals de romanisatie maar met mondjesmaat het binnenland van Spanje bereikte.⁷⁵ Merkwaardig is wel dat deze provincie, die luisterde naar de naam *Mauretania Tingitana*, ten gevolge van de hervormingen van keizer Diocletianus bij het diocees *Hispania* werd ingedeeld (waarbij de *praefectus praetorio* van het diocees resideerde in *Tingi/Tanger*), niet alleen omdat de dreiging van de Berbers het van de rest van Noord-Afrika afsneed,⁷⁶ maar ook wegens geografische factoren. Daarom lijkt de Romeinse provinciale indeling wel een voorafspiegeling van de rijken van de Almoraviden en de Almohaden, zovele eeuwen later. Marokko is immers als een "vaste amphithéâtre tourné vers l'ouest"⁷⁷ en niet voor niets spreekt men in het Arabisch over de *Ġazīrat al-Mağrib*, "het eiland van de Maghreb", "cette île énorme battue des flots et des sables qu'est l'Afrique du Nord".⁷⁸ Die onmetelijke Sahara, nog onherbergzamer dan de wispelturige wateren van de zee, kon de mens alleen maar met behulp van woestijnschepen bedwingen: de machtige dromedarissen, die er pas onder impuls van de Romeinen hun intrede hadden gedaan.⁷⁹

Zo zien we hoe telkens weer de geschiedenis zich herhaalt en diep vanuit het Berberse binnenland stammen machtig worden "dans l'attente de repasser les limes",⁸⁰ om vervolgens aan een grootse opmars te beginnen. De Romeinen hebben daartegen al een eeuwige strijd geleverd, maar evenzo maakten de Idrisiden zich met hun Berberlegers reeds aan het einde van de achtste eeuw los van de kaliefen en stichtten een rijkje rond hun nieuwe hoofdstad Fez.⁸¹ Vervolgens lukte het de Fatimiden om er tijdens

72. Carcopino, *Maroc*, p. 270.

73. Yver, *Berbères*, p. 1209.

74. G. Yver, *al-Mağrib*, in: *Encyclopédie de l'Islam* 5, Leiden 1986², p. 1178.

75. Petit, *Bas-Empire*, p. 191.

76. Gautier, *Maghreb*, p. 280; Carcopino, *Maroc*, pp. 15, 278-279, ook de bisschop had zijn zetel in Tanger tot in de achtste eeuw (*ibid.*, p. 289); Terrasse, *Maroc*, pp. 5, 52-53; Laroui, *Maghreb*, p. 36.

77. Miège, *Maroc*, p. 4.

78. Carcopino, *Maroc*, p. 26; Gautier, *Maghreb*, pp. 9, 133, cf. Laroui, *Maghreb*, p. 13 ("l'idée du Maghreb").

79. Gautier, *Maghreb*, pp. 168-189.

80. Laroui, *Maghreb*, p. 64. Dat het land eerder naar binnen gekeerd is, heeft ook geografische oorzaken (cf. Terrasse, *Maroc*, pp. 6, 10); de belangrijke historische steden van Marokko zijn dan ook diep in het binnenland gelegen.

81. Terrasse, *Maroc*, p. 112; Laroui, *Maghreb*, p. 106.

de tiende eeuw een uitvalsbasis te verwerven dankzij de steun van de *Kutāma*-stam.⁸² Afkomstig uit het verre Salamiya in Syrië, zouden de Fatimiden de enigen worden uit de geschiedenis van de Maghreb die hun aandacht vervolgens op het oosten hebben gericht door Egypte te veroveren.⁸³ Alle andere krijgsheren en in de allereerste plaats de dynastieën die in Andalusië een wereldberoemd architecturaal erfgoed hebben nagelaten – de Almoraviden in de elfde eeuw en vervolgens de Almohaden in de twaalfde – zijn afkomstig uit het Berberse gebied en bleven hun westerse, Maghrebijnse origine trouw.⁸⁴

Vooraf op religieus vlak komt de Berberse afkeer van vreemde overheersers tot uiting. Dat was blijkbaar al het geval tegenover de Romeinen. Zo heeft de Donatistische ketterij, die principieel de heropname afwees van de *lapsi* (christenen die tijdens de vervolgingen afvallig waren geworden en die dus trouw aan het Romeinse gezag hadden verkozen boven hun godsdienstige overtuiging) geleid tot een donatistenstrijd die op virulente wijze werd gevoerd en in bloed werd gesmoord. Men heeft erin een onderhuids verzet herkend van de Berberse massa's tegen de Romeinse, officiële versie van het christendom.⁸⁵ Afrikaanse christenen zoals Tertullianus (zeker vanaf zijn overgang naar de Montanisten) en Cyprianus staan eveneens bekend om hun oppositie tegen de bisschop van Rome.⁸⁶ De vraag of één van de grootste Latijnse kerkvaders, Augustinus, van Berberse afkomst was, leidt nog steeds tot passionele debatten in Europa én in de Maghreb-landen zelf.⁸⁷ Ook al zijn er weinig redenen om aan deze origine te twijfelen, toch was hij geheel gelatiniseerd, want hij vertelt zelf dat hij een tolk nodig had om met Berberse christenen te praten.⁸⁸ Volgens sommigen zouden ook de joden in de Maghreb, die vooral in Ma-

82. Gautier, *Maghreb*, pp. 26, 89, 278-279; Terrasse, *Maroc*, p. 139; Laroui, *Maghreb*, pp. 124-125.

83. Terrasse, *Maroc*, p. 141: "Les Fatimides: dynastie étrangère à visées orientales"; Laroui, *Maghreb*, p. 126; F. Daftary, *A short history of the Ismailis*, Edinburg 1998, pp. 69-75.

84. Terrasse, *Maroc*, pp. 217, 239; Barrucand & Bednorz, *Maurische Architektur*, p. 153: "Das Zentrum der Almohadenmacht war und blieb Marokko".

85. Gautier, *Maghreb*, pp. 110-114, 233, 238; Yver, *Berbères*, p. 1209; Laroui, *Maghreb*, pp. 40, 84, 88, 96.

86. Petit, *Crise de l'Empire*, pp. 247-248; J. Daniélou, *L'Église des premiers temps, des origines à la fin du IIIe siècle*, Paris 1985, p. 209, 215; Laroui, *Maghreb*, p. 40.

87. H.-I. Marrou, *Saint Augustin et l'augustinisme* (Maîtres spirituels), Bourges 1955, p. 11; Laroui, *Maghreb*, p. 40; De Smet & Van Reeth, *Islam*, p. 82.

88. Aug., *Epist.* 66, 2; Gautier, *Maghreb*, p. 110. Uit een hele reeks vermeldingen blijkt nochtans ook de warme aandacht van de kerkvader voor zijn "Punische" gelovigen en hun taal en cultuur; zo beveelt hij o.m. een kandidaat-bisschop aan *qui et punica lingua esset instructus* (*ibid.*, p. 109).

rokko nog steeds talrijk aanwezig zijn, op dergelijke opstandige en bekeerde Berberse stammen kunnen teruggaan.⁸⁹ Feit is alleszins dat er van het christendom – verzwakt door de interne strijd van Romeinen tegen Berbers – in de hele Maghreb omzeggens niets is overgebleven, dit in schril contrast met Egypte en de hele Levant, waar zij een talrijke minderheid bleven vormen tot op heden.⁹⁰ Ook daarin verschilt het islamitische oosten grondig van het westen. De enige definitief geslaagde kruistocht – de Reconquista – zit daar ongetwijfeld voor iets tussen, doordat hij godsdienstig homogene gebieden deed ontstaan.

DE MAGHREB: HET 'OOSTEN'?

Maar, zal men zeggen, op het ogenblik dat de islam verscheen, geraakte de Maghreb toen niet onherroepelijk in de maalstroom van de oriënt, met een definitieve breuk met zijn cultureel verleden tot gevolg? Spontaan zal bijna iedereen deze eerste indruk beamen.

Hoewel er natuurlijk niet kan getwijfeld worden aan de grote veranderingen die islamisering en geleidelijke arabisering met zich brachten, toch bleven westerse karakteristieken, in schril contrast met de oosterse wereld, overeind, langs deze zijde van de grens van het West-Romeinse rijk. In onze Europese ogen, die de islamwereld waarnemen als een massief blok, zijn deze specifieke kenmerken op het eerste gezicht niet zo duidelijk. De islamwereld zelf doet er ook alles aan om de eenheid van de *umma*, van de religieuze gemeenschap over de hele islamwereld, met de lippen te belijden. Maar wanneer men dieper graaft, door het gevoel van exotisme heen, komt weldra dit onderscheid van de Maghreb aan de oppervlakte. Aanvankelijk waren de culturele verschuivingen na de islamitische verovering zelfs nauwelijks merkbaar en was er een grote culturele continuïteit.⁹¹

89. Basset-[Pellat], *Berbères*, in: *Encyclopédie de l'Islam* 1, Leiden 1960², p. 1213, cf. Laroui, *Maghreb*, p. 73.

90. H.-I. Marrou, *L'Église de l'Antiquité tardive (303-604)*, Parijs 1985, p. 34; Petit, *Bas-Empire*, p. 192; Gautier, *Maghreb*, p. 131; Terrasse, *Maroc*, pp. 89, 201; Laroui, *Maghreb*, pp. 82, 84, 103. Een element van verklaring voor het verdwijnen van het christendom in de Maghreb zou kunnen zijn, dat talrijke christenen vanuit *Africa* naar Spanje en de eilanden van de westelijke Middellandse Zee zijn uitgeweken (Von Grunebaum, *Islam im Mittelalter*, p. 16). Vroeg-middeleeuwse kerken op o.m. Sardinië en Corsica, die qua stijl erg aansluiten bij laat-antieke kerken in Tunesië, lijken hiervan te getuigen.

91. Gautier, *Maghreb*, p. 223; Laroui, *Maghreb*, p. 83.

Talrijk zijn om te beginnen de Berberse heidense gebruiken die vele eeuwen lang en dikwijls tot op vandaag bewaard zijn gebleven. Zo vertoont het aanschijn van de islam in de Maghreb vele particularismen:⁹² denken we maar aan vele uitingen van volksgeloof en aan de verering van Maraboets, die oude Berberse en heidense tradities voortzetten, tovenarij en vormen van animisme inclusief.⁹³

De islamisering heeft er vele eeuwen in beslag genomen – het aandeel van de Arabische invallers in de totale bevolking van de Maghreb bleef overigens verwaarloosbaar klein; zij vestigden zich hoofdzakelijk in Tunesië, rond Kairouan⁹⁴ – en juist zoals velen zich in de late oudheid hadden afgewend van de officiële kerk en zich bekenden tot de donatistische revolte, zo sloot ook een groot deel van de Berbers zich voor lange tijd aan bij de heterodoxe beweging van de harigieten, die het gezag van de kalief weigerden te erkennen.⁹⁵ Terecht heeft Gautier besloten: “l’œuvre du kharedjisme a été immense, (...) un tournant de l’histoire. (...) On n’y reverra plus jamais les émirs levantins, généraux et fonctionnaires du kalife (...). Le kharedjisme a rendu le Maghreb à lui-même. Du conquérant arabe, il ne garde que la religion, c’est-à-dire la civilisation”⁹⁶ (al is dat laatste zelfs al iets te veel gezegd). Zo heeft de Maghreb door de eeuwen heen veel van zijn eigenheid kunnen bewaren, want ook de Ottomanen zijn er nooit in geslaagd Marokko te veroveren, zodat de Turkse invloed er bijna onbestaande is: “dès l’origine, l’Occident élaborait ses formes propres de civilisation musulmane.”⁹⁷

92. Terrasse, *Maroc*, p. 202; Basset-[Pellat], *Berbères*, p. 1213; Yver, *al-Maghrib*, p. 1179.

93. E. Douffé, *En tribu*, Parijs 1914, pp. 224-225, 318-319; Issachar ben-Ami, *Culte des saints et pèlerinages judéo-musulmans au Maroc* (Collection Judaïsme en terre d’Islam 5), Parijs 1990, pp. 110, 111, 127-129; Terrasse, *Maroc*, p. 18: “... des restes d’un très vieil animisme agraire qui, en s’adaptant aux religions importées, a réussi à subsister.” Omgekeerd verklaart dit alles waarom de fundamentalistische, salafitische beweging zich in Tunesië, Marokko en vooral in Algerije zo heftig tegen de verering van Maraboets keert, cf. E. Weber, *L’Islam sunnite contemporain* (Fils d’Abraham), Turnhout 2001, pp. 154-157.

94. Terrasse, *Maroc*, pp. 90-91, 198.

95. Basset-[Pellat], *Berbères*, p. 1213; Gautier, *Maghreb*, pp. 261-264; Miège, *Maroc*, p. 23; Carcopino, *Maroc*, p. 299; Terrasse, *Maroc*, pp. 97-99; Laroui, *Maghreb*, pp. 84, 88, 96; J. Thiry, *Le Sahara libyen dans l’Afrique du nord médiévale* (OLA 72), Leuven 1995, pp. 117, 131, 143-144; M. Talbi, The Omeiad policy towards the Maghrib, a sinuous and winding policy (The remote origins of some problems confronting the Maghrib at the present time), in: A. Pelliteri & G. Montaina, *Azhâr. Studi arabo-islamici in memoria di Umberto Rizzitano* (1913-1980), Palermo 1995, p. 234.

96. Gautier, *Maghreb*, p. 309, die voorts de grote veldslagen waarmee de harigieten hun onafhankelijkheid verwierven op één lijn stelt met de slag van Poitiers (zie ook hoger nota 24); het élan van de Arabieren in het westen was ermee gebroken. Vgl. verder nota 113.

97. Gautier, *Maghreb*, p. 396; Terrasse, *Maroc*, p. 103.

De gehele Maghreb bekende zich bovendien tot de *malikiëtische* rechtsschool, die met haar grotere waardering voor het persoonlijke oordeel en voor de billijkheid misschien wel veel beter aansloot bij het Romeinse aanvoelen van het recht en van de jurisprudentie dan de rigoristische rechtsregels die in de oosterse rechtsscholen worden gehanteerd.⁹⁸

Het eigen karakter van de Maghreb komt eveneens tot uiting in het dagelijkse leven. Zo vertoont de kleding er een opvallende continuïteit met de oudheid.⁹⁹ De beroemde Italiaanse *pasta* had misschien de Romeinse *tracta* als voorloper,¹⁰⁰ maar alleszins is de Noord-Afrikaanse *kuskus* – waarschijnlijk een Berbers woord¹⁰¹ – daarvan niet meer dan een variant. Niet alleen heeft de *ḥammām* in Afrika het meest de kenmerken van Romeinse thermen bewaard (en hier leeft in het algemeen een Romeins gebruik verder dat bij ons in het Westen geheel verloren is gegaan!),¹⁰² ook in de gewone huizenbouw zetten de Berbers tot op vandaag Romeinse bouwplannen verder, compleet met *impluvia* en *villae* met torens en binnenplaats, alsook *castra* (geberberiseerd tot *qasr* en gearabiseerd tot *qasr*) en *castella*.¹⁰³ Overigens vertoont de Andalusische kunst eigen kenmerken en vormt zij vanaf de elfde eeuw een eenheid met die van de Maghreb, waarbij Arabische, Spaanse en Berberse elementen elkaar doordringen.¹⁰⁴

Ook door hun taal onderscheiden de Berbers zich van de rest van de Arabische wereld. Al kampen we hier met een ten dele onopgelost probleem, toch is er een groeiende eensgezindheid om het Berbers met de hamito-semitische taalgroep te verbinden.¹⁰⁵ Niettemin zijn er een aantal onverklaarde verbanden met de Indo-

98. Zie G. Kettermann, *Atlas zur Geschichte des Islam*, Darmstadt 2001, pp. 45-46; Gautier, *Maghreb*, p. 122; Laroui, *Maghreb*, p. 121: "l'adoption du malikisme a préparé à long terme l'autonomie et l'unité morale de tout le Nord africain."

99. Gautier, *Maghreb*, p. 123, die de Romeinse *paenula* vergelijkt met de *burnus*.

100. De afleiding van de antieke *tracta* is fel bediscussieerd, J. & J. Solomon, *Ancient Roman feasts and recipes*, Miami 1977, p. 101.

101. A. Cour & Ch. Pellat, *Kuskusū*, in: *Encyclopédie de l'Islam* 5, Leiden 1986², p. 531. Het is niet onwaarschijnlijk dat het product om praktische redenen werd uitgevonden in de woestijn (makkelijk transporteerbaar en bederft niet).

102. De openvolging van koude, lauwe en hete ruimte bleef er bewaard, J. Sourdel-Thomine, *ḥammām*, in: *Encyclopédie de l'Islam* 3, Leiden 1971², pp. 144-145.

103. Terrasse, *Maroc*, pp. 70-71.

104. Barrucand & Bednorz, *Maurische Architektur*, pp. 18, 143, 153. Het mag volstaan hier te verwijzen naar de Sa'diëtische graven in Marrakech uit de zestiende eeuw, die algemeen beschouwd worden als een toppunt van Spaans-Moorse bouwkunst in Marokko (vooral de zaal der twaalf zuilen).

105. M. Cohen, *Essai comparatif sur le vocabulaire et la phonétique du chamito-sémitique*, Parijs 1947; Terrasse, *Maroc*, p. 18; L. Galand, *Berbères*, in: *Encyclopédie de l'Islam* 1, Leiden 1960², p. 1216.

Europese talen,¹⁰⁶ die op een secundaire invloed kunnen wijzen. Feit is dat er in het Klassiek Arabisch nauwelijks woorden voorkomen van Latijnse oorsprong (in tegenstelling tot de talrijke Griekse leenwoorden); het Berbers daarentegen heeft een hele reeks woorden bewaard die ontleend zijn aan het Latijn uit de tijd van de Romeinse overheersing.¹⁰⁷ Zo bleven in het Berbers én in het Arabisch van Marokko de Latijnse namen bewaard van de Juliaanse kalender en in het algemeen vele termen die met de landbouw verband houden.¹⁰⁸

Verklaren deze verschillen dat de perceptie die de overige Arabieren doorheen de eeuwen van de Maghrebijnse bevolking hebben, steeds bepaald negatief is geweest? Zoals Daniel De Smet onlangs heeft aangetoond, steunden Arabische schrijvers op de klimaatsleer van Aristoteles en Ptolemaeus en de ermee verbonden rassenkunde om de Berbers op één lijn te stellen met de *Zanġ*, de zwarte volkeren van Afrika; daarbij schrijven zij hun een uiterste graad van barbaarsheid en onderontwikkeling toe (hoe ongeërgd dit ook is, aangezien de Berbers dezelfde klimaatsgordel bewonen als de Arabieren).¹⁰⁹ Eenzelfde cesuur spreekt volgens Arabische geografen uit de term *Ifriqiya*, het Arabisch voor *Africa* (allereerst Romeins *Africa*, d.i. Tunesië). De – misschien wel correcte – etymologie die zij geven, leidt het woord af van *frq*, “afscheiden”, “omdat zij gescheiden leven van Egypte”¹¹⁰.

DE MOREN EN EUROPA

Wanneer we dan de Noord-Afrikaanse geschiedenis overschouwen, is het opvallend hoezeer deze landen voortdurend op West-Europa waren gericht. Zoals de Engelse koningen steeds

106. Lahcen Oulhaj, *Grammaire du Tamazight*, Rabat 2000, pp. 14, 69, 95.

107. Carcopino, *Maroc*, p. 40.

108. Terrasse, *Maroc*, p. 70.

109. D. De Smet, Les climats du monde et l'inégalité des races humaines. Une approche ismaélienne, *Acta Orientalia Belgica* 16, 2002, pp. 74, 78. Thiry, *Sahara*, p. 125, maakt melding van de klacht dat de Berbers altijd in de eerste gelederen werden opgesteld, maar geen aandeel kregen in de oorlogsbuit; verder citeert hij (p. 141) de uitspraak van Ḥassān b. an-Nu'mān: “Door hun onwetendheid en hun talrijkheid lijken de Berbers op kuddedieren” (Ibn 'Iḍārī, *Al-bayān al-muġrib fī aḥbār al-Andalus wa l-Maġrib*, ed. G.S. Colin & E. Lévi-Provençal, Beiroet 1967, 1, p. 36); ook Talbi, *The Omeyad policy*, pp. 231-232, citeert een reeks *ḥadiṯ*'s, waaruit een diep misprijzen blijkt voor de Berbers.

110. M. Talbi, *Ifriqiya*, in: *Encyclopédie de l'Islam* 3, Leiden 1971², p. 1074; Gautier, *Maghreb*, pp. 99-100 en p. 223 voor een hierbij aansluitende, misprijzende uitspraak van de kalief 'Umar. Een geheel afwijkende – voor de Berbers positieve – interpretatie, lezen we bij Ibn Ḥaldūn (zie Talbi, *The Omeyad policy*, p. 233).

een buitengewone interesse voor Frankrijk hebben gehad, zo zijn de politieke ambities van Marokko altijd veel meer naar Spanje en ook wel naar Frankrijk uitgegaan, dan naar het oosten.¹¹¹ Komt dit doordat de Berberse dynastieën machtig zijn geworden samen met de nieuwe Europese staten¹¹² en met hen verwickeld raakten in de strijd om het Iberische schiereiland? Of is het omdat de Berbers, hoewel geïslamiseerd, in de radicale hariġietische beweging (de *ṣufrīya*), een middel zagen om zich van het kalifale juk te ontdoen en zich sindsdien van de Arabieren hebben afgekeerd?¹¹³ Alleszins scheurde het Umayyadische emiraat van Cordoba zich vanaf het begin af van de oosterse Abbasiden-dynastie en vormde er vanaf 929 onder 'Abd ar-Raḥmān III het autonome kalifaat van Andalusië,¹¹⁴ terwijl ongeveer gelijktijdig in Noord-Afrika onder de Idrisiden,¹¹⁵ en vervolgens ook in Ifriqiya onder de Aġlabiden staten ontstonden die in de praktijk geheel onafhankelijk waren.¹¹⁶ In de gloriëtijd van de Almoraviden en de Almohaden, maar ook nog onder de Meriniden, heeft Marokko met Spanje steeds een politieke eenheid gevormd.¹¹⁷ De Almoravidische en Almohadische bewegingen wortelden daarenboven in het land van de Berbers: telkens weer werden nieuwe, opkomende heersers in de Maghreb voor de keuze gesteld tussen expansie naar het oosten of naar Andalusië; telkens weer hebben zij blijkbaar voor dit laatste gekozen.¹¹⁸

Toen de rollen werden omgekeerd, gingen Portugal en Spanje Marokkaanse havens bezetten.¹¹⁹ Er ontstond een rivaliteit met de controle over de westelijke Middellandse Zee als inzet.¹²⁰ Nog vóór het doek over het islamitische Granada definitief gevallen was, vluchtten ontelbare Andalusiërs de straat van Gibraltar over en vestigden zich in de Maghrebijnse steden in eigen wijken, waar

111. Miège, *Maroc*, pp. 29-35; Laroui, *Maghreb*, p. 145.

112. Aldus Laroui, *Maghreb*, p. 147.

113. Aldus Talbi, *The Omeyad policy*, p. 237, die eraan toevoegt dat dit onafhankelijkheidsstreven van de Berbers voortleeft tot op de dag van vandaag (vgl. Terrasse, *Maroc*, p. 28 en nota 96).

114. G.E. von Grunebaum, *Der Islam in seiner klassischen Epoche*, Zürich 1966, pp. 167-168.

115. Laroui, *Maghreb*, pp. 106-107.

116. Laroui, *Maghreb*, p. 111.

117. Terrasse, *Maroc*, p. 251.

118. Terrasse, *Maroc*, p. 230; Laroui, *Maghreb*, pp. 152, 155, 169.

119. Laroui, *Maghreb*, pp. 118-119.

120. Laroui, *Maghreb*, pp. 206, 216, 246.

zij ten dele hun tradities verderzetten.¹²¹ Ten slotte traden Frankrijk en Spanje als koloniale mogendheden op; aan de vooravond van de onafhankelijkheid woonden in Marokko meer dan een half miljoen Spanjaarden en Fransen.¹²² Na de decolonisatie ging zoals bekend de bevolkingsstroom onder de vorm van gastarbeiders in de omgekeerde richting.

Zo heeft er tussen de westelijke islamwereld en Europa een voortdurende uitwisseling bestaan. Daarvan is de contactname met het Arabische denken van Avicenna en Averroës aan de vooravond van de scholastiek het meest glorieuze moment. Maar denkt men er wel aan dat deze bevruchting van de Europese cultuur door de islam uitsluitend een *westerse* aangelegenheid is geweest, met name in Spanje (en te beginnen met Toledo¹²³), in Zuid-Frankrijk ook, in Zuid-Italië en Sicilië? In de oosterse christelijke wereld is er niets dat aan deze beweging beantwoordt. Daar bleef het dogmatische denken altijd wars van dit (avicenniaanse en scholastische) aristotelisme, sinds laat-antieke dwalingen zoals die van Johannes Philoponus er de gevaren van deden inzien en sinds de sluiting van de Academie door Justinianus; want de keizer wilde precies dergelijke theologische tendenzen een halt toeroepen. Dankzij de vertaalactiviteit vanuit het Arabisch naar het Latijn, weldra gevolgd door de herontdekking van de oorspronkelijke Griekse teksten in Byzantijnse bibliotheken, beschouwen wij onszelf in het voetspoor van de renaissance als de enige ware erfgenamen van Plato en Aristoteles. Omgekeerd is volgens Brague de Arabische civilisatie 'anti-klassiek', omdat zij er zich toe beperkt heeft de Griekse auteurs te vertalen en vervolgens het origineel te veronachtzamen.¹²⁴

121. Gautier, *Maghreb*, pp. 408-409; Laroui, *Maghreb*, pp. 223-224, die ook op de negatieve aspecten en gevolgen van deze inwijking wijst (de talenten van deze Andalusiërs werden onvoldoende benut; zij werden vooral kleine neringdoeners in de bazaar).

122. Miège, *Maroc*, p. 54.

123. Von Grunebaum, *Islam im Mittelalter*, pp. 430, 466 n. 75.

124. Brague, *Europe*, pp. 162-163, merkt enigszins schalks op: "L'islam a (...) avalé la carotte qui le faisait avancer." Paradoxaal is wel dat Brague enerzijds de lof bazuïnt over het Europese gevoel voor alteriteit, maar tegelijk de waarde van de Arabische cultuur schromelijk vertekent. Misschien werpt men in West-Europa het origineel ("la coquille", Brague, p. 135) dan wel niet weg, maar men acht de eigen inkleuring die men eraan geeft zo superieur dat zij al het andere in de schaduw stelt, zodat men veilig de navelstreng kan afbinden en doorknippen. Voor de islamcultuur blijft er dan enkel maar een geringschattend onbegrip over, zoals bij Gautier, *Maghreb*, p. 183: "Sous la domination des Arabes, les vieux foyers de civilisation préislamique, comme la Chaldée, la Sicile ou l'Andalousie, ont pu se réveiller un instant. Mais c'est un phénomène dont on éprouve le besoin de chercher l'explication, tant il étonne!"

BESLUIT: EEN EUROPESE ROEPING

Toch was de Arabische cultuur veel meer dan een doorgeefluik.¹²⁵ Ratzinger beschrijft zeer mooi hoe Europa zijn geschiedenis heeft geplaatst in een theologisch perspectief, door aan de hand van het Bijbelboek *Daniel* een leer uit te werken over de successie van de wereldrijken, waarbij het Romeinse Rijk het ultieme en blijvende van de hele geschiedenis zou zijn, vereenzelvigd met het rijk van Karel de Grote. Het Romeinse imperium wordt een eschatologisch project, ingeschreven in de heilseconomie.¹²⁶

Dit kan zo zijn, maar verliest men hierbij niet uit het oog dat deze apocalyptische traditie betreffende de voorspellingen van *Daniel* uit Syrië afkomstig is? Daar hadden christenen uit de beginjaren van de islam een apocalyps ontworpen (de zogenaamde Pseudo-Methodius), die via Constantinopel in Sicilië belandde en er talloze malen bewerkt werd volgens de wisselende politieke omstandigheden, om ten slotte in haar Latijnse versie mee de basis te leggen voor de kruistochten.¹²⁷ De leer over de successie van de Rijken is in dialoog met het oosten tot stand gekomen. De voortdurende interactie en dialectiek tussen oost en west, waarvan iemand als Pirenne zich te weinig rekenschap gaf omdat hij de oosterse bronnen niet las, is juist een wezenskenmerk voor onze Europese cultuur.¹²⁸ Daarom zou het dwaas zijn één van beide wortels van onze westerse cultuur – de klassieke, Grieks-Romeinse en anderzijds de Semitische – te willen afknippen of verdonkermanen. Europa kan maar *anders* zijn, voor zover er ook een *ander* is. Europa kan maar zichzelf zijn, ‘westers’ in de fundamentele, ik zou haast zeggen etymologische zin, in zoverre er

125. Dat zegt zelfs Brague, *Europe*, p. 107, ondanks alles; cf. Von Grunebaum, *Islam im Mittelalter*, p. 430.

126. Heel de middeleeuwen, met inbegrip van de kruistochten, zullen zich aan deze ideologie spiegelen, maar ook de vaders van het moderne Europa hebben zich door het model van Karel de Grote laten inspireren. Inderdaad hebben middeleeuwse apocalypsen als deze van Adso (het personage van ‘De Naam van de Roos’ van Eco) en de Sibillijnse orakels hun theorie over de successie van de wereldrijken aan de hand van de *Civitas Dei* van Augustinus op Rome en op het westen toegepast; vgl. ook Von Grunebaum, *Islam im Mittelalter*, pp. 81-82; Genicot, *Lignes de faïte*, pp. 46, 80-81, 274.

127. Aan deze kwestie hebben we een reeks artikelen gewijd (zie o.m. The Paradise and the City, in: D.A. Agius & I.R. Netton, *Across the Mediterranean Frontiers*, Leeds-Turnhout 1997, pp. 235-253; Al-Qumâma et le Qâ'im de 400 H., in: *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk eras* (OLA 83) Leuven 1998, pp. 171-190); de basisstudie voor de traditie van Ps.-Daniel-apocalypsen is het postuum uitgegeven meesterwerk van de Amerikaanse geleerde P.J. Alexander, *The Byzantine Apocalyptic Tradition*, Berkeley & Los Angeles 1985.

128. Zij is het eigenlijk ook, zoals we gezien hebben, voor de landen van de Maghreb.

een 'oosten' is, in zoverre Europa tevens een mythische broer Kadmos heeft. Eerst daardoor wordt de Europese cultuur relatief: gerelateerd aan en gericht op de rest van de wereld. Daarzonder is geen dialoog mogelijk, geen vooruitgang, geen (her)ontdekking van zichzelf. Nochtans is juist een dergelijke confrontatie met ons tegendeel volgens Brague – en geheel terecht – steeds de motor van onze cultuur geweest. Alleen zo leert men de relativiteit (h)erkennen van de Romeinse cultuur waarin wij geboren zijn, voorwaarde tot een waar universeel humanisme. Misschien worden we pas dan in de volle betekenis 'Romein'¹²⁹: niet teruggeplooid op onszelf, maar open op de wereld.

Wij die leven op een scheidingslijn tussen twee grote cultuurgebieden – het Latijnse en het Germaanse¹³⁰ – en die vanouds met onze havens gericht staan op de zeeën, dienen daarvan de voortrekkers te zijn.

129. "Dire que nous sommes romains (...) est une dépossession, non une revendication", Brague, *Europe*, p. 119.

130. Vgl. hoger, nota 20.

11 juli 1302

Van Guldensporenslag tot Feest van de Vlaamse Gemeenschap: de carrière van een middeleeuwse veldslag

door

Véronique LAMBERT

Summary

On 11 July 1302 the so-called 'Battle of the Golden Spurs' was fought at Courtrai between French knights and Flemish foot soldiers. It was one of the many battles in the war between Guy of Dampierre, Count of Flanders, and Philip the Fair, King of France. Although this battle was not inspired by feelings of national identity, the date (11 July) was chosen in 1973 as the national feast-day of the Flemings.

In this article we try to explain how the unexpected victory of the Flemish soldiers gave birth to a feeling of collective Flemish pride that had its influence on the perception of the facts and eventually on medieval historiography. Through the process of 'invention of tradition' the 'Battle of the Golden Spurs' became the symbol of Flemish resistance against the French occupant. This is why Flanders still commemorates the 11th of July, not because of what really happened, but because of what historians thought that had happened.

EEN COMPLEX CONFLICT

Op 11 juli 1302 werd op de Groeningekouter bij Kortrijk een veldslag uitgevochten die in de negentiende eeuw bekend zou worden onder de naam Guldensporenslag.¹ Het was één van de

1. De literatuur over de Guldensporenslag is uitgebreid. We vermelden hier enkele recente werken: J. Tollebeek en T. Verschaffel, 'Guldensporenslag', in: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, II (Tielt, 1998), 1382-1386; R. Van Caenegem (ed.), *1302. Feiten en Mythen van de Guldensporenslag*, Antwerpen, 2002; P. Trio, D. Heirbaut, D. van den Auweele (red.), *Omtrent 1302*, Leuven, 2002 (Alfred Cauchie reeks 4); J.F. Verbruggen en K. DeVries, *The Battle of the Golden Spurs (Courtrai, 11 July 1302). A Contribution to the History of Flanders' War of Liberation, 1297-1302*, Woodbridge, 2002; J.F. Verbruggen en R. Falter, *1302 Opstand in Vlaanderen*, Tielt, 2001. De benaming 'Guldensporenslag' stamt uit de negentiende eeuw. De middeleeuwse kroniekschrijvers duiden de veldslag meestal aan als 'de

hoogtepunten in een meer dan twintig jaar durende oorlog tussen de koning van Frankrijk en de graaf van Vlaanderen.² Deze oorlog, die in 1297 uitbrak, was in oorsprong een louter feodaal conflict tussen leenheer Filips IV de Schone, koning van Frankrijk (1285-1314), en zijn vazal Gwijde van Dampierre, graaf van Vlaanderen (1252/1278-1305).

Tijdens de decennia die aan deze breuk voorafgingen, waren ook regelmatig andere belangrijke conflicten opgedoken. De naar centralisme strevende graaf kwam voortdurend in conflict met de particularistische steden. Intern stedelijk waren er moeilijkheden tussen het gegoede patriciaat – dat de schepenbanken monopoliseerde en de macht in de steden in handen had – en de ambachten, zowel op politiek als op sociaal vlak.³ Het feodale conflict entte zich in 1297 op deze reeds bestaande tegenstellingen en bepaalde grotendeels de partijkeuze van de diverse maatschappelijke groepen. Het traditionele beeld van het ‘Fransgezinde’ patriciaat en het ‘Vlaamsgezinde’ volk dient hierbij heel sterk genuanceerd te worden. De adel was verdeeld in twee kampen. Het gegoede patriciaat was overwegend koningsgezind (leliaards), maar ook in deze groep waren klauwaards (graafgezinden) te vinden. De ambachtlieden waren overwegend graafgezind, maar telden eveneens leliaards in hun rangen. Wat de rest van de bevolking betreft, is het beeld helemaal verstoord. In Brugge koos het gewone volk, onder impuls van de fanatieke en welbespraakte volksmänner Pieter de Coninck, bijna unaniem voor de graaf. In de andere steden was de keuze minder duidelijk. We zien bovendien dat er zich in al deze groepen verschuivingen voordeden. Naar gelang van de omstandigheden, vanuit materiële en opportunistische overwegin-

slag bij Kortrijk’ of ‘de slag van Groeninge’. A. Viaene, ‘De Slag der Gulden Sporen als historienaam’, in: *De Leiegouw*, 19 (1977), pp. 321-336.

2. Over de Frans-Vlaamse oorlog, zie F. Funck-Brentano, *Philippe le Bel en Flandre*, Parijs, 1897. Het werk van Funck-Brentano is natuurlijk verouderd en bovendien gekleurd door een pro-Franse romantische visie. Wat de pure feiten betreft, is hij accuraat, zeer gedetailleerd en bijzonder goed gedocumenteerd. De interpretatie van de verhalende bronnen bij Funck-Brentano is echter niet te vertrouwen. Voor recentere overzichten van de Frans-Vlaamse oorlog, zie H. van Werveke, ‘Avesnes en Dampierres. Vlaanderen Vrijheidsoorlog 1244-1305’, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, II, Utrecht-Antwerpen, 1950, pp. 306-337; M. Vandermaesen, ‘Vlaanderen en Henegouwen onder het Huis van Dampierre 1244-1384’, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, II, Haarlem, 1982, pp. 399-451.

3. J. Dumolyn en V. Lambert, ‘De cruciale decennia in de geschiedenis van een Europese stad: Brugge tussen 1280 en 1302’, in: P. Trio, D. Heirbaut en D. van den Auweele, *Omtrent 1302*, pp. 65-79. W. Prevenier, ‘Conscience et perception de la condition sociale chez les gens du commun dans les anciens Pays-Bas des XIIIe et XIVe siècles’, in: C. Gauvard, R. Delort en P. Bognioni (eds.), *Le petit peuple dans la société de l’occident médiéval. Terminologies, perceptions, réalités*, Parijs, 2002 (Publications de la Sorbonne), pp. 175-189.

gen of uit schrik voor represailles, liep men over van het ene naar het andere kamp. Noch de leliaards, noch de klauwaards vormden een stabiele, homogene groep. De partijkeuze werd bepaald door politieke, economische, materiële en sociale motieven, niet door een identiteitsbesef, een Vlaams bewustzijn of een nationaal gevoel.⁴

De twee kampen die op 11 juli 1302 op de Groeningekouter met elkaar in de clinch gingen, kunnen dan ook onder geen enkele homogene noemer gevat worden. De complexiteit van het Frans-Vlaamse conflict wordt in de – wisselende – samenstelling van deze twee groepen weerspiegeld. Het beeld van 'het Vlaamse volk' dat op 11 juli 1302 'de Franse bezetter' overwon, strookt niet met de werkelijkheid. De twee groepen hadden elk hun eigen doelstelling en nationalisme was daar vreemd aan. Hoe komt het dan dat de Guldensporenslag uitgroeide tot het nationale symbool van Vlaanderen?

VLAAMSE EUFORIE VERSUS FRANSE SCHAAMTE

Het antwoord op de hierboven gestelde vraag heeft in de eerste plaats te maken met de afloop van de veldslag. Op 11 juli 1302 werden de troepen die door de Franse koning waren gelicht genadeloos in de pan gehakt door het leger dat de kant van de graaf van Vlaanderen had gekozen en dat voor het overgrote deel uit stadsmilities bestond. De overwinning van de Vlamingen kwam totaal onverwacht en was een bijna onmogelijke gebeurtenis. Voor het eerst in de geschiedenis van West-Europa behaalde voetvolk de overwinning op een ridderleger, en wat voor één. De kronieken, zowel de Vlaams- als de Fransgezinde, beschrijven het als de bloem van de Franse adel, het mooiste leger dat de koning kon oproepen. De gebeurtenis maakte op de tijdgenoten dan ook een diepe indruk, niet alleen in Vlaanderen en Frankrijk, maar ook in Italië, Oostenrijk, Zwitserland, Engeland en Schotland werd erover geschreven.⁵ In een Doornikse kroniek lezen we dat de

4. W. Prevenier, 'Motieven voor Leliaardsgezindheid in Vlaanderen in de periode 1297-1305', in: *De Leiegouw*, 19 (1977), pp. 273-288. W. Prevenier, 'Leliaards en Klauwaards voor en na 1302: loyauteit, collaboratie en opportunisme', in: P. Trio, D. Heirbaut en D. van den Auweele, *Omtrent 1302*, pp. 137-159. V. Lambert, *Middeleeuwse Historiografie en Nationale Identiteit. Een vergelijking van het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Normandië*, Gent, 2001 (proefschrift).

5. V. Lambert, 'De Guldensporenslag van fait-divers tot ankerpunt van de Vlaamse identiteit (1302-1838): de natievormende functionaliteit van historiografische mythen', in: *Bijdragen*

paus zijn kapelaan Michel as Clokettes midden in de nacht uit zijn bed haalde om hem de brief te tonen die pas was aangekomen met het nieuws van de Vlaamse overwinning.⁶ De schande voor het Franse ridderleger was groot en de vernedering was des te groter daar het Franse leger onder de voet gelopen was door het gewone volk, of zoals de Florentijn Giovanni Villani het uitdrukte: “door zijn eigen onderdanen en door het laagste volk ter wereld, wevers, volders en andere gewone handwerkers der ambachten en neringen, lieden die hoegenaamd niet ervaren waren in het oorlogvoeren, die uit minachting voor hun lage rang door alle naties van de wereld konijnen vol met boter genoemd werden”.⁷

Het is dan ook niet verwonderlijk dat er al vlug een Franse versie van de slag ontstond waarin sprake was van verraad vanwege de Vlamingen, een verhaal dat zich snel verspreidde en overgenomen werd door de kroniekschrijvers en tot ver in de twintigste eeuw in de Franse geschiedenisboeken – zelfs van gerenommeerde Franse historici – kon teruggevonden worden.⁸

Wat moeten we hieruit nu besluiten? Wellicht enkel en alleen dat de Fransen in hun trots gekrenkt waren. Dit blijkt des te meer uit het feit dat de geruchten over verraad door de koning of zijn raadgevers gelanceerd werden. De vernedering was zeer groot, want zelfs acht jaar na de feiten werd paus Bonifatius VIII postuum beschuldigd van sympathie voor de Vlamingen na hun

en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden, 115 (2000), pp. 365-391, spec. pp. 369-372.

6. Gilles li Muisit, *Tractatus tertius*, ed. H. Lemaître, *Chroniques et Annales de Gilles le Muisit*, Parijs, 1906, p. 68. J.F. Verbruggen, *De slag der Guldensporen. Bijdrage tot de geschiedenis van Vlaanderens vrijheidsoorlog 1297-1305*, Antwerpen, 1952, p. 1. Over Michel as Clokettes (Cloquettes), zie J. de Saint-Genois, in: *Biographie Nationale*, 1 (Brussel, 1866), kol. 492-494. Gilles li Muisit was geen tijdgenoot, maar Michel as Clokettes fungeerde als één van zijn informanten; over dit feit was hij dus bijzonder goed ingelicht. V. Lambert, *Chronicles of Flanders. Chronicles written independently from 'Flandria Generosa'*, Gent, 1993 (Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 19), p. 62.

7. Giovanni Villani, *Historie fiorentine*, ed. L.A. Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*, XIII, Milaan, 1728, p. 391. Vertaling: J.F. Verbruggen, *1302 in Vlaanderen*, Brussel, 1977, p. 71.

8. Over het ontstaan van een Vlaamse en een Franse versie van de Guldensporenslag: H. Pirenne, 'La version flamande et la version française de la bataille de Courtrai', in: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 4e série 17 (1890), pp. 11-50 en Id., 'La version flamande et la version française de la bataille de Courtrai. Note supplémentaire', in: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 5e série 2 (1892), pp. 85-123. V. Fris, *De slag bij Kortrijk*, Gent, 1902, pp. 244-260. J.F. Verbruggen, *De slag der Guldensporen*, pp. 56-63. S. Dauchy, 'Le désastre de Courtrai. Het beeld van de slag van 1302 in de Franse handboeken', in: R. Van Caenegem (ed.), *1302. Feiten en Mythen van de Guldensporenslag*, Antwerpen, 2002, pp. 240-261. Zie, bij wijze van voorbeeld, J. Favier, *Philippe le Bel*, Parijs, 1979, p. 239.

overwinning. In een smaadschrift, opgesteld door een raadgever van de koning, werd gezegd dat "er zal bewezen worden dat de paus, nadat hij bericht ontvangen had van de vermelde opstand, zei: 'alles gaat goed, ...' en dat dezelfde Bonifatius in het openbaar grote vreugde vertoonde over de nederlaag, toegebracht aan de Fransen door de Vlamingen, een nederlaag, die niet door de macht der Vlamingen, maar wel door een bedrieglijke en kwade list werd bewerkt."⁹

Tachtig jaar na de gebeurtenissen kregen de Fransen eindelijk de kans om zich te wreken voor de zware nederlaag die ze bij Kortrijk hadden geleden. De Henegouwse kroniekschrijver Jean Froissart verhaalt hoe de stad in 1382 geplunderd werd en de mensen die er verbleven vermoord werden als vergeldingsactie voor de nederlaag die de Fransen in 1302 geleden hadden.¹⁰ De vernedering was blijkbaar diep in het geheugen van de Fransen gegrift.

De vreugde in het Vlaamse kamp om de totaal onverwachte overwinning moet enorm geweest zijn. Op 12 juli werd de buit verzameld en daarna vierden de overwinnaars feest in Kortrijk. De rekeningen van de huishoudelijke uitgaven van Willem van Gulik en zijn gevolg zijn uiterst onnauwkeurig voor 12 en 13 juli zodat men mag veronderstellen dat er ettelijke potten bier gedronken werden. Vanuit Kortrijk trokken de overwinnaars over Deinze naar Gent, waar ze op 15 juli aankwamen. Het nieuws van de Vlaamse overwinning had de stad reeds bereikt op 12 juli. Op die dag werden de vaandels van Gwijde van Namen en Willem van Gulik door de stad gedragen, terwijl de tekens van de koning overal werden neergehaald. De leliaards werden gedood of gevangen genomen. Enkelen konden de stad ontvluchten, anderen liepen uit schrik over naar de partij van de graaf. Ten slotte werd er een delegatie afgevaardigd die de stad aan Gwijde van Namen aanbood. Vanuit Gent trok het gezelschap naar Brugge, waar zij op 24 juli arriveerden en van daar uit zetten zij hun triomftocht verder langs Rijsel, Dowaaï en Kassel. De Vlamingen werden nog in hun moed versterkt toen het Franse leger het niet aandurfde om strijd met hen te leveren voor Vitry en op 29 september de aftocht

9. F. Funck-Brentano, 'Mémoire sur la Bataille de Courtrai (1302, 11 juillet) et les chroniqueurs qui en ont traité pour servir à l'historiographie du règne de Philippe le Bel', in: *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Savants étrangers*, 10 (1894), pp. 304-305. V. Fris, *De slag bij Kortrijk*, p. 93, n. 2. Vertaling: J.F. Verbruggen, *De slag der Gulden sporen*, p. 63.

10. Jean Froissart, *Chroniques*, ed. J. Kervyn de Lettenhove, *Œuvres de Froissart*, Brussel, 1867-1877, vol. X, p. 177.

bliës. Het zou nog tot 4 april 1303 duren vooraleer Willem van Gulik bij Arques zijn eerste nederlaag zou lijden, tijd genoeg dus voor de Vlamingen om een sfeer van onoverwinnelijkheid te creëren.¹¹ Niet voor niets schrijft Giovanni Villani in zijn kroniek dat ze “door deze overwinning zo hoogmoedig en koen werden dat één Vlaming te voet met zijn goedendag het aandurfde te strijden tegen twee Franse ridders te paard.”¹²

DE ‘NATIONALISERING’ VAN DE GULDENSPORENSLAG

De overwinning was zo onverwacht en indrukwekkend dat ze in het graafschap een gevoel van collectieve trots teweegbracht, vergelijkbaar met het zogenaamde ‘soccer nationalism’, het collectief gevoel van nationale trots wanneer de voetb ploeg van het eigen land een overwinning behaalt tijdens een wereldbeker. De bronnen vertellen ons met welke snelheid het nieuws van de Vlaamse overwinning bij Kortrijk zich verspreidde, over het graafschap en daarbuiten.¹³ Deze ongelooflijke prestatie van het gewone volk stond voor eeuwen in het collectief geheugen van de Vlamingen gegrift en werd een herinneringsplaats, een vaste ‘lieu de mémoire’.¹⁴ Zowel in Brugge als in Kortrijk werd er tijdens de eerste jaren na de Guldensporenslag jaarlijks een feest georganiseerd om de Guldensporenslag te herdenken en de historiografie droeg ertoe bij dat de mythe bestendig werd.¹⁵ De overwinningsoes die het graafschap overspoelde, had namelijk als gevolg dat de overwinning een collectief Vlaams karakter aangemeten kreeg:

11. V. Lambert, ‘De Guldensporenslag van fait-divers tot ankerpunt van de Vlaamse identiteit’, pp. 369-372.

12. Giovanni Villani, *Historie fiorentine*, ed. L.A. Muratori, p. 391. Vertaling: J.F. Verbruggen, *1302 in Vlaanderen*, p. 71.

13. V. Lambert, ‘De Guldensporenslag van fait-divers tot ankerpunt van de Vlaamse identiteit’, pp. 389-391.

14. In 1984 lanceerde de Franse historicus Pierre Nora de term ‘lieu de mémoire’ en definiëerde deze als ‘elke betekenisvolle eenheid, van materiële of ideële orde, waarvan de menselijke wil of het werk van de tijd een symbolisch element van het herinneringspatrimonium van een gemeenschap heeft gemaakt’. Zie hierover V. Lambert, ‘11 juli: Feest van de Vlaamse Gemeenschap. Nieuwe wijn in oude zakken’, in: *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, 36/2 (2002), pp. 22-28; V. Lambert, ‘Pleisterplaatsen van het geheugen: De Guldensporenslag en Conscience’s Leeuw van Vlaendren’, in: *Hermes*, 6/2 (2002), pp. 13-18.

15. Het is niet duidelijk hoe lang men deze traditie van jaarlijkse feesten heeft volgehouden in Brugge. Wat de Kortrijkse herdenkingen betreft, schrijft de kroniekschrijver Jean Froissart dat de feesten in 1382 werden stopgezet omdat de koning van Frankrijk dreigde de stad te zullen verwoesten. Jean Froissart, *Chroniques*, ed. J. Kervyn de Lettenhove, *Œuvres de Froissart*, Brussel, 1867-1877, X, p. 177.

dé Vlamingen waren erin geslaagd om dé Fransen te verslaan en uit het land te verdrijven. Het nationale karakter van het conflict kwam tot leven in de euforie van de overwinning. Het is deze visie op het conflict die zijn neerslag kreeg in de historiografie.

DE BEELDVORMING IN DE HISTORIOGRAFIE

In de vroegste bronnen na de Guldensporenslag wordt de Frans-Vlaamse oorlog als een louter feodaal conflict beschouwd. De kroniekschrijvers beschreven de zaken uiteraard vanuit hun eigen standpunt en creëerden op die manier een Franse en een Vlaamse versie van de strijd, maar geen enkele van hen stelde de eerste fase van de Frans-Vlaamse oorlog (1297-1302) en de aanleiding tot de Guldensporenslag voor als een nationale strijd van 'de Vlamingen' tegen 'de Fransen'.¹⁶ De collectieve euforie die na de eclatante overwinning in Vlaanderen ontstond, zorgde er echter voor dat de Frans-Vlaamse tegenstelling meer en meer benadrukt werd en dat alle andere belangen die tijdens dit conflict op het spel stonden, stilaan in de vergeethoek werden gedrukt. Eigenaardig genoeg nam de mythetvorming omtrent de Guldensporenslag een aanvang in het hertogdom Brabant, waar de pastoor Lodewijk van Velthem (tweede helft dertiende – begin veertiende eeuw) meer dan twaalfhonderd verzen besteedde aan de veldslag.¹⁷ Zijn verhaal is duidelijk anti-Frans, een houding die vooral te verklaren is door zijn grote liefde voor het Diets. Zo beschuldigt hij de Franse koningin ervan dat zij aan Jacques de Châtillon de opdracht had gegeven om heel Vlaanderen uit te moorden en het Diets uit te roeien.¹⁸ De auteur schetst met veel overtuiging en passie de tegenstelling tussen Fransen en Vlamingen en roemt de inzet van de gemeentenaren tijdens de strijd. Hij laat Gwijde van Namen en Jan van Renesse de troepen toespreken net voor de aanvang van het gevecht: het voetvolk wordt *Edele Vlaminge* genoemd en hun strijdkreet is *Vlaendren ende Leu!* Van Velthem reduceerde het hele Frans-Vlaamse conflict tot een strijd van de Vlamingen tegen de Franse overheersing, zowel wat be-

16. V. Lambert, 'De Guldensporenslag van fait-divers tot ankerpunt van de Vlaamse identiteit', pp. 377-379.

17. V. Lambert, 'De Guldensporenslag van fait-divers tot ankerpunt van de Vlaamse identiteit', pp. 379-380.

18. Lodewijk van Velthem, *Spiegel Historiael*, ed. H. Vander Linden, W. De Vreese en P. De Keyser, II, Brussel, 1931, pp. 264-265.

stuur als wat taal betreft. De talrijke roemrijke en fantastische verhalen en anekdotes die ongetwijfeld verteld werden tijdens de overwinningsroes die het graafschap overspoelde na de veldslag, werden door Lodewijk van Velthem in zijn *Spiegel Historiae* opgenomen.

Een kwart eeuw later gingen ook de Vlaamse geschiedschrijvers over tot de 'nationalisering' van de Guldensporenslag. Omstreeks 1328 schreef Bernardus van Ieper dat op 11 juli 1302 een handvol Vlamingen de overwinning behaalden op een reusachtig Frans leger en dat Gwijde van Namen en Willem van Gulik net voor de aanvang van de slag het volk toespraken dat zij dapper moesten vechten voor hun vrouwen en kinderen en voor de wetten en vrijheden van hun vaderland.¹⁹ Deze chroniqueur schreef de versie van de slag neer zoals die onder het volk leefde, *la tradition populaire* om het met de woorden van de befaamde Gentse historicus Henri Pirenne te zeggen.²⁰ Dat was trouwens de enige versie van het gebeuren die de veertiende-eeuwse kroniekschrijver kende, namelijk het verhaal dat in het collectief geheugen van de Vlamingen was opgeslagen. De basis voor de mythe van de collectieve actie van het Vlaamse volk voor het behoud van het vaderland was vanaf dat moment ook in de historiografie gelegd; onder het volk leefde ze al vroeger. In elk geval bewijst de kroniek van Bernardus van Ieper dat zijn tijdgenoten klaar waren voor vaderlandse of 'nationale' argumenten.

Via de *Rijmkroniek* en de laat-middeleeuwse kronieken van Vlaanderen werd het verhaal verder overgeleverd en aangedikt. De beschrijving van de gebeurtenissen nam legendarische vormen aan en de hoofdrolspelers promoveerden tot ware Vlaamse helden. Het feodale aspect van het conflict werd verdrongen en vervangen door het thema van de moord op Filippina.²¹ Deze dochter van Gwijde van Dampierre verbleef als gevangene aan het hof van de Franse koning om te verhinderen dat ze zou uitgehuwelijkt worden aan de Engelse kroonprins. Het meisje overleed in 1306. De laatmiddeleeuwse kroniekschrijvers beweren echter dat Filippina op bevel van de wreedaardige koningin Johanna van Navarra werd vergiftigd en dat deze moord de directe aanleiding was ge-

19. V. Lambert, 'De Guldensporenslag van fait-divers tot ankerpunt van de Vlaamse identiteit', pp. 381-383. Bernardus van Ieper, *Flandria Generosa A, Continuatio Claromariscensis*, ed. E. Martène en U. Durand, in: *Thesaurus Anecdotorum*, III, Parijs, 1717, kol. 408.

20. H. Pirenne, *La version flamande*, p. 20.

21. V. Lambert, 'De Guldensporenslag van fait-divers tot ankerpunt van de Vlaamse identiteit', p. 384.

weest voor Gwijde van Dampierre om een oorlog tegen zijn leenheer te beginnen. In de kronieken werd het verraderlijke karakter van de Fransen steeds meer in de verf gezet, evenals het volkse en Vlaamse aspect van de strijd. Populaire anekdotes uit de orale traditie vonden hun neerslag in de historiografie en droegen op overtuigende wijze hun steentje bij tot het nationaliseren van de slag. Zo bijvoorbeeld evolueerde de strijdkreet van de klauwaards tijdens de Brugse Metten van 'Scilt en vrient' tot 'Scilt ende vrient, ende slach al doot' in de veertiende eeuw, tot 'Scilt ende vrient, wat walsch es valsch eyst, slach al doot' in de vijftiende eeuw en in de zestiende eeuw tot 'Vlaenderen den Leeuw! Zo wat goet vlaemsch es, comme ons by: want al dat walsch es, valsch ist: slaet doot!'.²²

VAN MEYERUS TOT CONSCIENCE

Het succesvolle *Compendium chronicorum Flandriae* van de zestiende-eeuwse humanist en Vlaamsgezinde auteur Jacobus Meyerus was een belangrijke schakel in de overlevering van de patriottische versie van de slag. Zijn verhaal werd overgenomen door Pierre d'Oudegherst en Nicolaas Despars, die op hun beurt een bron waren voor de zeventiende-eeuwse kroniekschrijvers.²³ De mythe werd verder overgeleverd en aangedikt, de Frans-Vlaamse tegenstelling nog meer benadrukt. Vanaf de achttiende eeuw komt het romantische beeld van de Guldensporenslag, waarbij Breydel en De Coninck een verbond sloten "om Vlaenderen in sijne voorgaende privilegien te herstellen, ofte voor het vaderland vechtende met eere te sterven", steeds duidelijker naar voor. Rond dezelfde tijd schreef Beaucourt de Noortvelde zijn

22. V. Lambert, 'De Brugse Metten: Een andere *Lieu de Mémoire* van de Vlamingen', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 139 (2002), pp. 185-198. Het 'scilt en vrient'-verhaal is terug te vinden in de *Annales Gandenses*, de *Chronique Tournaisienne* en de kronieken van Lodewijk van Velthem en Gilles li Muisit. J.F. Verbruggen, *De slag der Guldensporen*, p. 37, n. 1. Over de strijdkreet raadplege men de artikels van J. Frederichs, 'Note sur le cri de guerre des Matines brugeoises', in: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 62 (1893), pp. 263-274; L. Delfos, 'Wat betekent 'Schild ende Vriend'?', in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 10 (1950), kol. 177-189; E. Blancquaert, 'Scilt' en 'Vrient', in: *Album Prof. dr. Frank Baur*, Antwerpen - Brussel - Gent - Leuven, 1948, pp. 85-89; F. Debrabandere, 'Scilt en Vrient', in: *De Leiegouw*, 19 (1977), pp. 361-366. Over de betekenis (sjibbolet of oorlogskreet) en de juiste uitspraak (scilt en vrient, schilt en vrient, sgilden vrient) van de kreet lopen de meningen uiteen. Tegenwoordig legt men de nadruk op het woordje 'schild', dat symbool zou gestaan hebben voor de link met de dynastie.

23. V. Lambert, 'De Guldensporenslag van fait-divers tot ankerpunt van de Vlaamse identiteit', pp. 386-387.

Troja Belgica, een episch gedicht over de Guldensporenslag.²⁴ Dit soort teksten zorgde ervoor dat de historische gebeurtenis een eigen leven ging leiden en dat Jan Breydel en Pieter de Coninck uitgroeiden tot 'helden van het vaderland'.²⁵ De Guldensporenslag was geëvolueerd tot één van de bekendste historische gebeurtenissen, met een geladen betekenis en mythische proporties. Breydel en De Coninck hadden zich ontpopt als de hoofdfiguren van de nationale Vlaamse geschiedenis. Het was dan ook niet toevallig dat de dichter Pieter Joost de Borchgrave teruggreep naar de slag bij Kortrijk toen hij rond 1790 zijn *Ode aen de vryheyd* schreef, zich daarmee een sympathisant betoonde van de Brabantse Omwenteling en Jan Breydel en Pieter de Coninck als nationale helden verheerlijkte.²⁶ Twee jaar voordien had ook het Brugse beenhoudersambacht een brochure gepubliceerd waarin de *kloecke daeden* opgesomd werden die de leden gepresteerd hadden tijdens de Guldensporenslag.²⁷ De mythe vervulde hier haar functie in het kader van de versterking van de nationale identiteit die zich omstreeks 1780 in de Oostenrijkse Nederlanden had ontwikkeld en werd gebruikt in de Belgisch-nationale geschiedschrijving, die vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw een aanvang had genomen.²⁸

Tijdens de Franse annexatie en onder Willem I werd de Guldensporenslag uiteraard gretig aangegrepen om de strijd tegen het imperialistische Frankrijk te legitimeren.²⁹ Ook na de Septemberrevolutie werd de veldslag 'gebruikt' als waarschuwing tegen Frankrijk, de machtige zuiderbuur die de jonge Belgische staat dreigde te annexeren. België moest zich legitimeren tegenover zijn eigen inwoners én tegenover de andere staten. Eén van de manieren om dit te doen was de nationale geschiedschrijving en het geschiedenisonderricht. Het verleden werd aangewend om de

24. T. Verschaffel, *De hoed en de hond. Geschiedschrijving in de Zuidelijke Nederlanden 1715-1794*, Hilversum, 1998, p. 335.

25. V. Lambert, 'Over carrière, promotie, degradatie en rehabilitatie: 700 jaar Jan Breydel en Pieter de Coninck', in: P. Trio, D. Heirbaut en D. van den Auweele, *Omtrent 1302*, pp. 207-228.

26. Over leven en werk van de auteur, zie A. Deprez, 'Borchgrave, Pieter Joost de', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, III (Brussel, 1968), kol. 99-103.

27. *Kloecke daeden bewezen in den Nieuwjaerwensch door de edelmoedigheyt der geslagten van den Vleeschenambagte der stad Brugge, in dien glorieuzen veldslag tegen Philippus den IV, Koning van Frankrijk*, Brugge, 1788, in-16°.

28. J. Tollebeek, 'Enthousiasme en evidentie in de negentiende-eeuwse Belgisch-nationale geschiedschrijving', in: *Leidschrift*, 8 (1992), p. 61.

29. J. Tollebeek, 'De Guldensporenslag. De cultus van 1302 en de Vlaamse strijd', in: A. Morelli, *De grote mythen*, pp. 191-202, spec. p. 192.

nieuwe situatie te rechtvaardigen. De Guldensporenslag was een dankbaar gegeven, zeker omdat reeds in de voorgaande eeuwen de nadruk was gelegd op de strijd van 'de Vlamingen' tegen 'de Fransen'. Niets kon een betere dienst bewijzen om de specifieke eigenheid van het jonge België aan te tonen en op die manier de Franse dreiging af te wenden.

De nieuwe Belgische staat maakte in de negentiende eeuw dankbaar gebruik van de processen die in de voorgaande eeuwen waren ingezet en gebruikte en propageerde de Guldensporenslag als een nationaal symbool. De gebeurtenissen van 1302 werden vanuit een Belgisch-nationaal perspectief geïnterpreteerd en beschouwd als een strijd tegen de Franse overheersing en vóór de onafhankelijkheid van het vaderland. Het verzet van de Vlaamse gemeentenaren tegen de koning van Frankrijk was een nationale zaak geweest, geen zaak van de Vlamingen alleen. De polygraaf Théodore Juste constateerde in zijn *Histoire de Belgique* (1840) dat 1302 een terechtwijzing was geweest van "la race trop orgueilleuse de Hugues Capet" en probeerde op die manier een antwoord te bieden op de Franse dreiging tegenover België.³⁰ Ook de *Geschiedenis van België* die Hendrik Conscience in 1845 publiceerde, schuift deze visie op de gebeurtenissen naar voor en zijn roman *De Leeuw van Vlaendren* (1838) had eveneens de bedoeling om het Belgisch nationaal bewustzijn te versterken. Conscience was trouwens niet alleen een Belgicist, maar ook een royalist. Het beeld van Robrecht van Bethune, de Leeuw van Vlaenderen, die uit het niets opduikt en de Vlamingen naar de overwinning leidt, was niet toevallig gekozen. De vorst mocht in geen geval afwezig zijn in het verhaal: de Vlaamse troepen konden de overwinning slechts behalen dankzij de steun van hun vorst; ze konden het niet alleen gedaan hebben.³¹

In de slotzin van zijn roman richtte Conscience zich evenwel tot de Vlamingen: "Gij, Vlaming, die dit boek gelezen hebt, overweeg bij de roemrijke daden, welke het bevat, wat Vlaanderen eertijds was, wat het nu is, en nog meer wat het worden zal, indien gij de heilige voorbeelden uwer voorvaderen vergeet!" *De Leeuw van Vlaendren* vond dan ook vooral in flamingantische milieus weerklank en droeg bij tot de vorming van een Vlaams bewustzijn. Hendrik Conscience gaf de Guldensporenslag zijn naam en leverde een zeer grote bijdrage tot het mythologiseren

30. V. Lambert, '11 juli: Feest van de Vlaamse Gemeenschap', p. 26.

31. *Ibidem.*

van de slag. Hierdoor kon de Guldensporenslag uitgroeien tot één van de belangrijkste symbolen van de Vlaamse beweging. Het wapen van de graven van Vlaanderen werd haar symbool; het lied 'De Vlaamse Leeuw', in 1847 gecomponeerd door Hippoliet van Peene en Karel Miry, werd haar hymne. De canonisatie van 11 juli 1302 was ingezet.

11 JULI: FEEST VAN DE VLAAMSE GEMEENSCHAP

In 1973 koos de Nederlandse Cultuurgemeenschap, de voorloper van de Vlaamse Raad, 11 juli als de dag waarop het feest van de Vlaamse Gemeenschap gevierd wordt.³² Deze beslissing betekende de officiële heiligverklaring van de Guldensporenslag die in 1302 op het Groeningeveld bij Kortrijk werd geleverd. Deze keuze was, historisch gezien, niet correct aangezien de Guldensporenslag in oorsprong niets met nationale identiteit te maken had en het nationaal bewustzijn pas na afloop van de veldslag tot leven was gekomen. Het was evenwel een logische en voor de hand liggende keuze, die perfect historisch te verklaren is. Het proces van 'invention of tradition', het creëren van de traditie, was immers reeds in de veertiende eeuw ingezet.³³ In de overwinningsoes werd het conflict genationaliseerd. Deze interpretatie ging deel uitmaken van het collectief geheugen van de middeleeuwse Vlaming en werd opgetekend door de geschiedschrijvers. Door het opschrijven van de 'genationaliseerde' versie van de gebeurtenissen verkreeg de mythe van het nationale conflict tussen Vlaanderen en Frankrijk het statuut van historisch feit en in die hoedanigheid werd ze gebruikt om, door de eeuwen heen, het heden te legitimeren. Op die manier kon een middeleeuwse veldslag carrière maken en na een eeuwenlang proces uitgroeien tot het symbool van de Vlaamse nationale identiteit.

32. J. Tollebeek, *De Guldensporenslag*, p. 191.

33. Over 'invented traditions', zie E. Hobsbawm en T. Ranger (ed.), *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1992.

De *orbis Romanus* en de linguïstische identiteit van Europa

door

Marc VAN UYTFANGHE

Résumé

L'*orbis Romanus* a contribué à l'identité linguistique de l'Europe à plusieurs niveaux. D'abord au niveau de l'"infrastructure", celle du latin parlé devenu, au fil des siècles de la "romanisation", la langue maternelle de la partie occidentale de l'empire. En Orient grec, son influence a été très restreinte, mais ailleurs, la *Romania* (au sens que les romanistes ont donné à ce terme) dépassait le territoire des langues romanes actuelles (abstraction faite évidemment de la "*Romania* nouvelle" issue de la colonisation moderne). On songera par exemple au latin, puis roman balkanique.

Les Romains ont développé une dichotomie très prononcée entre le "bon" latin (classique) et le "mauvais" latin (vulgaire); le christianisme l'a cependant atténuée. De toute façon, ce n'est que longtemps après la disparition de l'empire d'Occident et après que d'autres familles linguistiques (germanique, slave, ...) ont dessiné leurs contours, que le latin parlé s'est scindé, sans discontinuité par ailleurs, en plusieurs langues (ou groupes de parlers) plus ou moins autonomes. De la sorte, la conscience de la latinophonie, puis de la romanophonie a été graduellement supplantée par des identités langagières plus spécifiques. Bien que le XIXe siècle ait connu la doctrine des "races latines", la progression victorieuse de l'anglais dans la seconde moitié du XXe siècle n'a provoqué, dans les pays "latins", qu'une réaction molle et vague.

Ensuite au niveau de la "superstructure", celle du latin médiéval réformé par les clercs carolingiens (et plus tard par les humanistes), la langue savante de la *respublica litterarum* chrétienne dans l'Europe évangélisée par l'Église de Rome, y compris donc dans des régions non romanes. Cette langue "paternelle" et supranationale s'accommodait de langues maternelles d'origine diverse (celtiques, germaniques, romanes - là l'affinité génétique a toujours subsisté -, slaves) et générait, pour l'élite, une identité linguistico-religieuse face à d'autres ensembles culturels (le monde orthodoxe, le monde arabe). Après la Renaissance, les langues nationales ont progressivement ébréché la position de ce latin savant.

Ce dernier n'a toutefois jamais cessé d'alimenter les langues européennes d'une masse d'emprunts, de calques, de matières littéraires. S'il

est vrai que cet *Eurolatein* ne construit pas de nouvel *orbis Romanus*, il ne perpétue pas moins des *diseicta membra* de l'antique parler du Latium.

*

Enkele jaren geleden las ik in een Frans artikel over de taaltoestand ten tijde van aartsbisschop Hincmar van Reims († 882) volgende bewering: *Le latin, langue de communication par excellence, a fondé une Europe qui se jouait des clivages linguistiques*¹. De desbetreffende studie leek mij nogal wazig en oppervlakkig, maar zulks doet er hier niet toe. Het citaat blijft aanlokkelijk om op een colloquium over identiteiten een voordracht in te leiden over de bijdrage van Rome aan de linguïstische identiteit van ons continent.

Maar klopt de aangehaalde zin wel? Klinkt hij niet wat te aforistisch of te optimistisch? Laat ik dus ter verduidelijking een aantal feiten, evidenties bijwijlen, op een rijtje zetten, al dan niet voorzien van kanttekeningen.

*

I. Het Latijn, een minuskuul Italiaans dialect (dat van de *Latini*, die *Latium* – Rome en omgeving dus – bewoonden), heeft een deel van de wereld veroverd, niet omdat het een betere of mooiere streektaal was dan pakweg het Oskisch, het Umbrisch of het Faliskisch, maar omdat de sprekers regelrechte imperialisten waren, gebrand op wereldheerschappij (die ze ook *manu militari* hebben verworven), om volslagen extralinguïstische redenen m.a.w. Het Latijn was trouwens oorspronkelijk een taal van boeren en krijgers, die door de Grieken met hun veel oudere en verfijndere cultuur voor barbaars werd gehouden². Extralinguïstische redenen dus: wie het heeft over talen en identiteiten, moet dit voor ogen houden, want het betreft een recurrent gegeven in de geschiedenis³.

1. M. DRICOT, "Quelle langue parlait-on au temps d'Hincmar?", in *Travaux de l'Académie Nationale de Reims* 171 (1991/1996), pp. 157-167, hier p. 162.

2. Over de tweedeling Grieks/barbaars: cf. J. KRAMER, *Die Sprachbezeichnungen Latinus und Romanus im Lateinischen und Romanischen*, Berlin 1998, pp. 86-87.

3. Ons Algemeen Nederlands bv. is in oorsprong de streektaal van het gewest Holland, het Frans die van het Île-de-France (het *francien*). Ook die dialecten danken hun dominantie aan extralinguïstische factoren (van politieke en cultuurpolitieke aard).

Hierbij horen toch reeds enkele kanttekeningen.

1. Het zou fout zijn te veronderstellen dat het Romeinse imperialisme (*parcere subiectis et debellare superbos...*⁴) een bewuste en systematische latiniseringspolitiek t.a.v. de overwonnen volkeren impliceerde. In feite hebben de Romeinen hun taal zelden echt met geweld opgedrongen; het ging meer om een vrij spontaan en zeer geleidelijk proces, dat natuurlijk niet gespeend was van sociale druk. In Italië zelf was dat proces zeker voltooid in de eerste eeuw van onze tijdrekening. Pompeji bv. lag in Oskisch gebied, maar de inscripties en graffiti die daar vanonder de lava van de Vesuvius zijn tevoorschijn gekomen⁵, attesteren dat het Latijn – het volkslatijn met name – daar toen de courante omgangstaal was geworden⁶. De verwantschap tussen het Latijn en de andere Italiaanse dialecten heeft de zaak zeker vlotter doen verlopen. Men kan vermoeden dat het Etruskisch (hoogstwaarschijnlijk een niet-Indo-europese taal) taaier weerstand heeft geboden⁷, net zoals het Grieks in het Zuiden, de oude *Magna Graecia*. Het *Satyricon* van Petronius († 65 na Chr.) krioelt nog van de grecismen⁸ en zelfs in hedendaagse Zuid-Italiaanse dialecten is de Griekse invloed nog naspeurbaar, al kan ook de latere, Byzantijnse overheersing (535-1071) daartoe hebben bijgedragen⁹.

Elders heeft het hoe dan ook veel langer geduurd¹⁰. De autochtonen die Punisch of Berbers (in Noord-Afrika), Keltisch, Iberisch, Keltiberisch, Retisch, Ligurisch, enz., spraken (d.w.z. talen met weinig geschreven cultuur¹¹), kwamen na de verovering van hun gebied in contact met soldaten, kooplied, veteranen, kolonisten en later ook met leraren uit Rome en Italië. Om redenen van praktische opportuniteit en noodwendigheid en ook omwille van het cultureel prestige dat de taal van de bezetter inmiddels ge-

4. Vergilius, *Aeneis*, VI, 853.

5. De uitbarsting van de vulkaan in 79 na Chr. heeft wel nog Oskische, maar vooral toch Latijnse inscripties "bewaard".

6. Cf. J. HERMAN & C. ARIAS ABELLÁN, *El latín vulgar*, Barcelona 1997, p. 19.

7. *Ib.*, p. 20; C. TAGLIAVINI, *Le origini delle lingue neolatine*, Bologna 1972⁶, pp. 107-113.

8. Vaak vergelijkbaar met andere gevallen van *languages in contact* (Vlaams/Frans in Brussel bv.).

9. TAGLIAVINI, *op. cit.* (noot 7), pp. 113-121, spreekt zelfs nog over twee kleine Griekse "oasen" in Zuid-Italië. Latinismen in het Nieuwgrieks lijken ook voor het grootste deel terug te gaan op contacten in de Byzantijnse tijd: cf. E. BANFI, *Linguistica balcanica*, Bologna 1989⁵, p. 133.

10. Desgevallend in weerwil van een vroegere verovering (bv. Noord-Afrika en het Iberisch schiereiland in de tweede eeuw vóór Chr.).

11. Afgezien van een aantal inscripties.

noot¹², hebben zij, ongetwijfeld na een zeer lange periode van tweetaligheid¹³, het Latijn als voertaal aangenomen; het werd ten langen leste ook hun "moedertaal".

De uiteindelijke eliminatie van de zogeheten "substraattalen"¹⁴ is mede afhankelijk geweest van de intensiteit van de romanisering. Het Keltisch bv. is vlugger verdwenen in het zuiden dan in het centrum en het noorden van Gallië, waar het nog tot in de vierde en misschien zelfs het begin van de vijfde eeuw door bepaalde bevolkingsgroepen werd gesproken¹⁵. De streek rond Carthago en nadien ook Numidië en Mauretanië werden vrij grondig geromaniseerd. Zulks belette evenwel niet dat nog ten tijde van Augustinus († 430) op het Noord-Afrikaanse platteland Punisch werd gesproken¹⁶. De Berberse dialecten hebben zelfs in sommige delen van de Maghreb tot op vandaag de arabisering overleefd en dragen overigens nog steeds de sporen van hun vroegere beïnvloeding door het Latijn¹⁷. In het onherbergzame Pyreneeëgebied heeft het Baskisch – weedom een niet-Indo-europese taal – zich door de eeuwen heen gehandhaafd en maakt nog steeds deel uit van het Europese taallandschap (met de nodige politieke gevolgen in Spanje...) ¹⁸. Dat bewijst meteen dat de linguïstische romanisering van het Iberisch schiereiland, hoe diepgaand ook in de rest van Spanje en Portugal, nooit echt is voltooid geweest.

Men hoeft zich over dit soort permanenties niet te verbazen, zoals Paulus Diaconus († 799) zich er destijds over verbaasde dat de Bulgaren die omstreeks 670 Benevento (in Campanië) waren binnengevallen, na een eeuw acculturatie, naast Latijn (men ont-houde dit: Latijn, geen Italiaans!) ook nog hun eigen taal spra-

12. Door de ontwikkeling van het Latijn tot een volwaardige literaire taal.

13. Cf. HERMAN & ARIAS ABELLÁN, *op. cit.* (noot 6), p. 19: "... a través de varias fases de bilingüismo individual, sin ninguna intervención administrativa".

14. Cf. TAGLIAVINI, *op. cit.* (noot 7), pp. 91-157: "Il sostratto preromano" (met uitgebreide bibliografie).

15. Nog langer in het Alpengebied? Bretagne, vroeger *Armorica* geheten, kreeg een nieuwe Keltische inwijking in de vijfde/zesde eeuw (de Britten die *Britannia* ontvluchtten). Cf. HERMAN & ARIAS ABELLÁN, *op. cit.* (noot 6), p. 20.

16. Cf. C. COURTOIS, "Saint Augustin et le problème de la survivance du punique", in *Revue Africaine* 94 (1950), pp. 239-282.

17. Cf. TAGLIAVINI, *op. cit.* (noot 7), pp. 175-178.

18. Het Baskisch heeft wel talrijke woorden ontleend aan het Latijn: cf. *ib.*, pp. 178-182. Over Baskenland in de vroege Middeleeuwen: cf. J.J. LARREA, "Aux origines littéraires d'un mythe historiographique: l'identité basque au Haut Moyen Age", in M. BANNIARD (éd.), *Langages et peuples d'Europe. Cristallisation des identités romanes et germaniques (VIe-XIe siècle)*, Toulouse 2002, pp. 129-156. Recente hypothesen, zowel uit archeologische als uit linguïstische hoek, kennen aan de prehistorische Basken een primordiale rol toe in Europa.

ken¹⁹. Er zijn in het noorden van Frankrijk heden ten dage nog bejaarde mensen die Vlaams spreken: dit doet hoegenaamd niets af aan de enorme assimilerende kracht van het Frans. Die van het Latijn moet zeker even groot geweest zijn, als men bedenkt dat de taal van Rome in een reusachtig territorium van het westelijk keizerrijk gewoon de moedertaal is geworden.

2. Het begrip "West-Romeins imperium" brengt mij bij mijn tweede kanttekening. Volgens Augustinus herkende men in zijn tijd de diverse etnieën van vroeger niet meer, want iedereen was Romein geworden en voelde zich ook zo. Nog in de eerste helft van de vijfde eeuw (toen de mot er al in zat...) brengt de Gallo-Romeinse, heidense dichter Rutilius Namatianus hulde aan Rome, dat aan zovele volkeren een gemeenschappelijk vaderland had gegeven²⁰. De Griekse historiograaf Polybius († ca. 120 vóór Chr.), die zelf zestien jaar in Rome gewoond had, had het lang voordien iets ironischer geformuleerd: Rome is zo handig tewerk gegaan, zegt hij, dat het zich kan laten doorgaan voor de weldoener van de volkeren die het heeft onderworpen²¹.

Maar die *orbis Romanus*, zoals latere geschiedschrijvers het imperium zullen noemen (de *Scriptores Historiae Augustae* in de vierde eeuw met name) en die voor de Romeinen zo ongeveer gelijkstond met de *orbis terrarum* (met een "lichte" overdrijving, want het Chinese keizerrijk bv. telde wellicht evenveel inwoners in de eerste eeuwen van onze tijdrekening²²), viel niet samen met de *orbis Latinus*. In het hellenistische Oosten fungeerde, afgezien van kleinere, lokale talen, de Griekse *koinè* als communicatiemedium dat voor alle noodwendigheden voldeed en bovendien drager was van een schitterende cultuur waarnaar de Romeinen zelf opkeken²³ (zij hadden zelfs hun eigen "Griekskiljons", als ik mij

19. *Historia Longobardorum*, 5, 21: *Qui usque hodie in his, ut diximus, locis habitantes, quamquam et Latine loquantur, linguae tamen propriae usum minime amiserunt*. Voor een situerende commentaar: cf. M. BANNIARD, *Viva voce. Communication écrite et communication orale du IVe au IXe siècle en Occident latin*, Paris 1992, p. 544.

20. Een belangrijke datum is 212 na Chr., toen keizer Caracalla aan alle vrije rijksbewoners het volledige Romeinse burgerrecht verleende.

21. Over Polybius, Augustinus, Rutilius Namatianus: cf. V. VÄÄNÄNEN, *Introduction au latin vulgaire*, Paris 1981³, p. 9.

22. Ik spreek mij niet uit over schattingen volgens dewelke het Romeinse rijk en het Chinese rijk in de eerste/tweede eeuw na Chr. elk ongeveer een zesde van de wereldbevolking zouden hebben omvat (telkens ± 50 miljoen inwoners).

23. Cf. Horatius, *Epistulae*, II, 1, 156-157: *Graecia capta ferum victorem cepit et artis intulit agresti Latio...*

dit knipoogje mag veroorloven...²⁴). De impact van het Latijn in het Oosten ging inderdaad niet verder dan een beperkt gebruik in de administratie en het recht (ook bij ons kon het in de oorlog nuttig zijn een mondje Duits te kennen...) en dan de bevelen in het leger. Deze werden inderdaad overal in het rijk in het Latijn gegeven, in de *sermo castrensis* of het "koeterlatijn" van de soldateska, dat ook allerlei barbaarse huurlingen in Rome kenden ten tijde van keizer Septimius Severus († 211)²⁵.

Wel dient aangestipt dat bij de opdeling van het *imperium Romanum* in een Oost-Romeins (later Byzantijns) en een West-Romeins rijk na de dood van keizer Theodosius I in 395 de grens dwarsdoor het Balkan-schiereiland liep en dus door het territorium van het "Balkan-Latijn" (en later "Balkan-Romaans"), dat gesproken werd in Dacië, Mesië, Illyrië en Macedonië. Dat er nu nog relictten bestaan van een gesproken *Latinitas* in de Griekstalige wereld, met name het zogeheten Macedo-Romeens of Aroemeens in Macedonië, Thessalië en Epirus, heeft wellicht met late inwijking te maken, doch elders in de Balkan ligt de verhouding tussen territoriale continuïteit en migratie ingewikkelder (over het Roemeens en het Dalmatisch: zie verder). In het Bulgaarse rijk van Boris I (853-889) had de kerstening vanuit Byzantium het Kerkslavisch (*slavon* in het Frans) tot cultuurtaal gemaakt, maar de vorst erkende nog steeds de taal minderheid van Latijnse oorsprong. Ik herinner er trouwens aan dat destijds, vóór de Slavische en Bulgaarse invallen, de Grieks-Latijnse taalgrens hoogstwaarschijnlijk in de buurt kwam van het huidige Sofia (het vroegere Serdica, waar het beroemde tolerantie-edict van Galerius en Licinius in 311 een einde had gemaakt aan de christenvervolgingen)²⁶.

24. Over de snelle hellenisering van de bovenlaag van de Romeinse maatschappij en het onderwijs van het Grieks door geïmporteerde vrijgelatenen en slaven: cf. H.-I. MARROU, *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, Paris 1948, reprint 1965, pp. 356-373. Over tweetaligheid in het algemeen in de Oudheid: cf. J.N. ADAMS & M. JANSE & S. SWAIN (ed.), *Bilingualism in Ancient Society*, Oxford 2002.

Verduidelijking voor de Nederlandse lezer: "Griekskiljons" alludeert op de "Franskiljons" genoemde Franstalige elite die destijds in Vlaanderen bestond en vaak neerkeek op het Nederlands/Vlaams.

25. Aldus Dio Cassius († 235 na Chr.), *Historia Romana* 72, 2; commentaar: cf. BANFI, *op. cit.* (noot 19), p. 242.

26. Over de dialectgroepen in het Roemeens en hun verspreiding: cf. TAGLIAVINI, *op. cit.* (noot 7), pp. 357-374 (pp. 360-362: over het Aroemeens in Griekenland, Albanië, Macedonië [ex-Joegoslavië], Bulgarije). Over het Grieks en het Latijn in de Balkan: cf. BANFI, *op. cit.* (noot 9), pp. 132-140; ID., *Storia linguistica del sud-est Europeo. Crisi della România balcanica tra alto e basso medioevo*, Milano 1991; A. ROSETTI, *Istoria limbii Române de la origini pînă în secolul al XVII-lea*, Bucuresti 1968, pp. 294-295, 203-217 (over de Balkan in het

3. De laatste paragraaf verwijst al naar de derde kanttekening. Het mag dan al waar zijn dat het grootste deel van het hellenistische Oosten maar oppervlakkig in aanraking is gekomen met het Latijn, anderzijds is de linguïstische romanisering in de Oudheid merkkelijk ruimer geweest dan wat nu het Romaanse taalgebied heet (ik som *pro memoria* de *huidige* Romaanse talen op: Catalaans, Frans, Italiaans, Occitaans [Provençaals], Portugees, Reto-Romaans, Roemeens, Sardisch, Spaans)²⁷. Men vergeete inderdaad niet dat in een aantal provincies in Midden- en Oost-Europa (de reeds vermelde: *Dacia*, *Illyricum*, *Moesia*, maar ook *Noricum*, *Pannonia*, *Rhaetia*), die nu overeenkomen met (delen van) Bulgarije, Hongarije, ex-Joegoslavië, Oostenrijk, Roemenië, Zwitserland, het Latijn redelijk goed tot zeer goed was ingeplant, met name dankzij een sterke militaire aanwezigheid van Rome. De ongelijke densiteit van de romanisering in diverse van die gebieden enerzijds en de frequentie van latere invallen en migraties anderzijds hebben er echter toe geleid dat de latiniteit daar flink werd uitgedund²⁸. Ik denk hierbij spontaan aan de tekst waarmee ik destijds, via mijn licentiaatsverhandeling bij mijn voorganger in Gent, wijlen prof. Gabriël Sanders († 1994), mijn eerste stappen heb gezet in mijn huidig vakgebied (protoromaans en postklassiek Latijn): het *Commemoratorium de vita sancti Severini* van Eugippius. In dit hagiografisch geschrift, dat van circa 511 dateert, wordt de stapsgewijze evacuatie van de geromaniseerde bevolking van de Donau-provincie *Noricum Ripense* (o.m. naar Italië in 488) met dramatische accenten beschreven²⁹.

Tussen de Rijn en de Donau zijn op termijn slechts twee Latijnse, resp. Romaanse taal(schier)eilanden overgebleven. Het intussen uitgestorven Dalmatisch werd tot op het einde van de Middeleeuwen gesproken in de sterk geromaniseerde kuststreek van ex-Joegoslavië (Dalmatië) en tot in de negentiende eeuw nog op het (nu Kroatische) eiland Veglia, waar de laatste persoon met het Dalmatisch als moedertaal, een zekere Antonio Udina, bij een

algemeen); "Bulgarije", waar nu nog een zeer kleine minderheid Aroemeens spreekt, werd in de zesde eeuw door de Slaven en kort daarna door de Bulgaren onderworpen, maar deze laatsten gingen vrij spoedig geheel op in de Slavische bevolking. Boris I aanvaardde (na veel strijd met Byzantium) het christendom, en het Oudbulgaars werd de basis van het Kerkslavisch. Met dank aan mijn Gentse collega Eugeen Roegiest (Romaanse taalkunde) voor de verduidelijkingen en de bibliografie in deze voetnoot.

27. Waarbij ik hier uiteraard abstractie maak van de "nieuwe Romania", resultaat van de moderne kolonisatie (o.m. Latijns-Amerika).

28. Cf. HERMAN & ARIAS ABELLÁN, *op. cit.* (noot 6), pp. 21-22.

29. Uitgave met Duitse vertaling: R. NOLL, *Eugippius. Das Leben des heiligen Severin*, Passau 1981².

ongeval om het leven kwam in 1898³⁰. Anderzijds was er de reeds genoemde grensprovincie *Rhaetia*, die toen wel een omvangrijker territorium bestreek dan het huidige Reto-Romaanse taalgebied in Zwitserland³¹. Helemaal in het Oosten van Europa werd ook de keizerlijke provincie *Dacia* ($\pm$ het huidige Roemenië en Bessarabië) snel en diepgaand geromaniseerd. De regio heeft het echter zwaar te verduren gehad van de invallen in de derde eeuw, zodat de Romeinen het reeds omstreeks 270 hebben ontruimd. Daarop zijn weer allerlei migraties gevolgd, maar een geïsoleerde *Latinitas* is daar toch bewaard en is juist door dat isolement in sommige opzichten vrij "conservatief" gebleven, ondanks latere Slavische invloeden. Zo kent het Roemeens nog twee "fusienaamvallen", naast sporen van de vocatief³². De dominantie van de Byzantijns-Slavische (kerkelijke) cultuur zal de literaire emancipatie van het Roemeens evenwel lang tegenhouden (in feite tot na de Middeleeuwen)³³.

Dacië was pas in 107 na Christus door Trajanus († 117) ingelijfd bij het imperium, dat toen ongeveer zijn grootste omvang kende. Britannië werd al in 43 na Christus, onder Claudius († 54), veroverd en is tot in de vijfde eeuw Romeins gebied gebleven: het heeft dus veel langer dan Dacië deel uitgemaakt van het rijk. Doch in deze voor Rome weinig aantrekkelijke kolonie is de linguïstische romanisatie beperkt gebleven tot enkele stedelijke centra en tot de onmiddellijke omgeving van de militaire kampen (wij hebben bv. houten schrijftabletten met "volkslatijnse" soldatenbrieven uit de tweede eeuw na Christus, afkomstig uit Vindolanda bij Chesterholm, Northumberland). Maar die latinisering heeft de zware invasies van de Angelen, de Saksen, de Juten en de Schotten in de vijfde/zesde eeuw niet lang overleefd, al heeft het Oudengels enkele honderden Latijnse woorden overgenomen (de latere christelijke termen dan wel inbegrepen), waarvan vele nadien weer uit het Engelse lexicon zijn verdwenen³⁴.

30. Cf. TAGLIAVINI, *op. cit.* (noot 7), pp. 374-377.

31. En in de Italiaanse Dolomieten en Friuli. Over het Reto-Romaans: *ib.*, pp. 377-387.

32. Cf. M. SALA, *Du latin au roumain* (traduction de C. DIGNOIRE), Paris & Bucarest 1999, o.m. pp. 135-176 (de twee fusienaamvallen zijn de nominatief/accusatief en de genitief/datief). Over de sterke Slavische componenten in het Balkan-Romaans in het algemeen en het Roemeens in het bijzonder: cf. BANFI, *Linguistica* (noot 9), pp. 148-159; ROSETTI, *op. cit.* (noot 26), pp. 285-348.

33. Cf. TAGLIAVINI, *op. cit.* (noot 7), pp. 537-551 (het Roemeens heeft nooit het middeleeuws Latijn als "bovenstroom" gehad).

34. M. SCHELER, "Zur Rolle des griechischen und lateinischen Elements im englischen Wortschatz", in H.H. MUNSKÉ & A. KIRKNESS (ed.), *Eurolatein. Das griechische und lateinische Erbe in den europäischen Sprachen*, Tübingen 1996, pp. 152-193, hier pp. 152-153,

Dat het Engels nu half "Romaans" oogt, heeft veel minder vandoen met de romanisering dan met de Normandische verovering (1066) en met de sterke impact, in de daaropvolgende eeuwen, van het Frans³⁵ op het Middelenengels. Het Engels is zelf ei zo na indirect een Romaanse taal geworden (twee derden van het huidige lexicon zijn inderdaad van Romaanse makelij). Als zulks dan toch niet gebeurd is, dan ligt dit enerzijds aan het grote fonologische assimilatievermogen van die taal (men vergelijk bv. de Franse en de Engelse uitspraak van een woord als *congratulations*) en aan het feit dat een Germaanse kern van alledaagse, courante *vocabula* (één derde, maar de meest gebruikte) zich heeft kunnen handhaven³⁶.

Ook wat Vlaanderen betreft neemt men aan, op basis van de archeologie en de toponymie, dat op zijn minst de sociale bovenlaag zich de taal van de Romeinen had eigen gemaakt in bepaalde streken (zuidelijk Vlaanderen, het zuiden van het Land van Waas, Brabant, Limburg en ook het zuiden van het aangrenzende Rijnland)³⁷, maar ook hier hebben de Germaanse invallen het Latijn weggeveegd, al bewaart ook het Nederlands nog menige vroege ontleening van het Germaans aan het Latijn³⁸ (op de kwestie van de taalgrens kom ik verderop nog even terug). Laat ik, om deze lange kanttekening af te ronden, er nog aan herinneren dat Noord-Afrika in de zevende/achtste eeuw voor de *orbis Romanus* is verloren gegaan door de arabisering en islamisering (vanaf 644), maar er voordien zeer lang heeft bijgehoord (de inlijving is al begonnen in de tweede eeuw vóór Chr.) en zelfs grote, vooral christelijke schrijvers heeft voortgebracht, zoals Apuleius († ca. 180), Tertullianus († na 212), Cyprianus († 258), Arnobius Maior († ca. 327), Augustinus († 430).

II. In de preklassieke tijd was de bewondering van de Romeinen voor de Griekse cultuur (ook al hebben ze zelf het land mili-

onderscheidt drie lagen: de Latijnse woorden die de Angelen, Saksen en Juten zelf al ontleend hadden in hun heimat; de termen overgenomen van Latijnssprekende Britten; de ontleeningen aan het christelijk Latijn.

35. Aanvankelijk het Normandisch dialect.

36. Cf. SCHELER, *op. cit.* (noot 34), pp. 154-155.

37. Cf. M. GYSSELING, "De geschiedenis van onze taal", in *Twintig eeuwen Vlaanderen*, dl. 9, Hasselt 1978, p. 15.

38. Voorbeelden bij M. VAN UYTFANGHE, "De 'vadertaal' Latijn in de dertiende eeuw", in *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 53 (1999), pp. 23-53, hier pp. 41-42. In feite heeft de romanisering de al vroeger begonnen germanisering van onze gewesten met een paar eeuwen vertraagd.

tair veroverd in 146 vóór Christus) zo groot³⁹ dat ze zelfs de tweedeling Grieks-barbaars aanvaardden. Plautus († 184 vóór Chr.) bv. noemt zijn collega dichter Naevius († ca. 200 vóór Chr.) een *poeta barbarus*⁴⁰. Dat verandert wel al in de loop van de tweede eeuw vóór Christus, bij Cato († 149 vóór Chr.) met name⁴¹. De driedeling *Graeci/Romani/barbari*, zoals we die duidelijk bij Quintilianus († 96 na Chr.) geformuleerd vinden⁴², wordt voor eeuwen de gangbare visie, waarin het Latijn uiteraard geen barbaarse taal meer kan zijn. Integendeel, het zet zich nu even "superieur" af tegen andere talen buiten het Grieks (het reeds genoemde Berbers bv. is een verbastering van *βάρβαρος/barbarus*).

De Romeinse grammatici en taalpuristen zowel als de klassieke schrijvers hebben bovendien een ongemeen scherpe dichotomie ontwikkeld tussen enerzijds het "goede" Latijn, vaak *Latinitas* genoemd en door Varro († 27 vóór Chr.) gedefinieerd als de *incorrupte loquendi observatio secundum Romanam linguam*⁴³ (dat is dus de *sermo urbanus*, het correcte Latijn van de *Urbs*) en anderzijds het "slechte Latijn", bv. dat van de soldaten (de reeds aangehaalde *sermo castrensis*), van het platteland (de *sermo rusticus*, de *vox agrestis*), van het gewone volk (de *sermo plebeius, vulgaris, incultus*), van de regionale en dialectische accenten en varianten, van de *barbaries domestica*. Deze laatste bedreigde volgens Cicero († 43 vóór Chr.) reeds in zijn tijd de al te kosmopolitische steden Athene en Rome, waar *multi inquinatae loquentes ex diversis locis* het *recte loqui* aantastten⁴⁴. *Barbarismus* is dan ook een begrip geworden bij grammatici⁴⁵, want, zal één van hen zeggen in de vierde eeuw na Christus, barbaren die het Latijn hanteren, spreken het "verkeerd" (*prave*)⁴⁶.

Die dualiteit en dat taalpurisme zullen in de verdere geschiedenis van het Latijn een taai leven leiden (men denke aan puristische "renaissances" als die van de Karolingers en die van de humanisten), ook in het onderwijs van het Latijn, gebaseerd als het was en is op de uiterst gestileerd en retorisch schrijvende klassieke au-

39. Cf. *supra*, noten 23 en 24.

40. *Miles gloriosus*, 211.

41. Cf. Plinius Maior, *Historia naturalis* 29, 14 (citaat van Cato: *Nos quoque dictitant barbaros et spurcius nos quam alios opicos appellatione foedant*).

42. *Institutio oratoria*, V, 10, 24. Cf. KRAMER, *op. cit.* (noot 2), p. 87.

43. *De lingua latina* I, 439 (bewaard bij de vierde-eeuwse grammaticus Diomedes: cf. *ib.*, p. 70).

44. *Brutus*, 258. *Inquinatae* betekent "niet zuiver".

45. Cf. BANNIARD, *op. cit.* (noot 19), pp. 242-243.

46. Servius: cf. H. KEIL, *Grammatica Latini*, IV, Leipzig 1864, reprint Hildesheim 1961, p. 444, 4.

teurs, wier stijl de omgangstaal quasi totaal maskeert. En al zal die attitude ook overslaan op moderne talen en literaturen (ik verwijs bv. naar het "klassieke" Frans van de zeventiende eeuw en op de, ook linguïstische tegenstelling, in Frankrijk, tussen *Paris* en *La Province*), het Latijn lijkt mij in dat verband alle toppen te hebben gescheurd. Zelfs vandaag de dag treft men nog klassieke filologen aan voor wie het Latijn – als enige taal in de wereldgeschiedenis – niet het recht had te evolueren (hoewel dit in de praktijk uiteraard wel gebeurd is; zie verder). In hun logica zijn de Romaanse talen, die heden door honderden miljoenen mensen op deze planeet worden gesproken, het eindproduct van een soort *poubellisation* van het Latijn⁴⁷.

De kanttekening bij dit punt houdt verband met het christendom. Die godsdienst recruteerde in den beginne niet zozeer in aristocratische en gecultiveerde middens⁴⁸ en wilde dus zijn boodschap verstaanbaar maken voor iedereen, ook de *simplices*. Een aanzienlijk deel van zijn basistekst, de bijbel, was overigens gesteld in de zogeheten "visserstaal" (de *sermo piscatorius*, een verwijzing naar de apostelen)⁴⁹. De christelijke Latijnse auteurs hebben dus aanvankelijk een nogal utilitaire, ik zou haast zeggen "pastorale", visie op taal en stijl ontwikkeld, die in menig opzicht haaks stond op de retorische cultuur van de antieken. Ook vóór de Kerkvrede van 311/313 (en zeker erna) waren er al uitzonderingen (Tertullianus bv.⁵⁰), maar toch heeft die christelijke *habitus* in het algemeen geleid tot een positievere appreciatie van de *sermo rusticus* (de *sermo humilis*, zeggen de christenen graag). Augustinus, die vaststelde dat stedelingen in zijn tijd, ook wanneer ze zelf ongeletterd waren, nog altijd neerkeken op het taalgebruik van de boeren⁵¹, formuleerde het als volgt: "het is beter dat de grammatici ons berispen dan dat de mensen ons niet verstaan" (*melius est reprehendant nos grammatici quam non intelligant populi*)⁵². Niet alle bekeerde intellectuelen gingen zover⁵³, maar deze gewichtige

47. Het beeld is van BANNIARD, *op. cit.* (noot 18), p. 9.

48. Al waren er van in den beginne uitzonderingen.

49. Cf. G.J. BARTELINK, "*Sermo piscatorius*. De visserstaal van de apostelen", in *Studia Catholica* 35 (1960), pp. 267-273.

50. Tertullianus is één van de "scheppers" van het oudchristelijk Latijn, maar was zelf goed geschoold in de antieke retoriek, die hij volop benutte.

51. *De doctrina christiana*, IV, 3, 5: ... *sicut urbani rusticos reprehendunt, etiam qui litteras nesciunt*.

52. *Enarrationes in Psalmos*, 138, 20.

53. Augustinus zelf varieerde zijn stijl naar gelang van het beoogde publiek: hij schreef eenvoudig in zijn *Sermones*, maar traditioneler in zijn "geleerde" traktaten.

correctie op het stilistische *integritas*-ideaal⁵⁴ zal op langere termijn toch een "zekere" erkenning van de volkstalen door de westerse kerk ten goede komen (zie verder). Voorlopig, en nog voor lange tijd, gaat het echter om een "onklassieke" appreciatie van de Latijnse omgangstaal zelf, o.m. bevestigd door Gregorius van Tours († 594), waar hij stelt dat weinigen een *rhetor philosophans* verstaan, maar velen een *rusticus loquens*⁵⁵.

III. De omgangstaal Latijn, min of meer bewaakt door het openbare schoolwezen, dat de Romeinen ook in de provincies hadden ingericht, en door de talrijke grammatici van de late keizertijd, die zich, zoals gebruikelijk, voortdurend ongerust maken over incorrecties en vreemde invloeden, vertoonde op zo'n immens grondgebied als dat van de westelijke *orbis Romanus* (vanaf de vierde eeuw ook *Romania* geheten⁵⁶) vanzelfsprekend zowel regionale en dialectische verschillen als evolutieve tendensen: ... *cum et ipsa Latinitas cotidie mutetur et regionibus et tempore*, schrijft de kerkvader Hieronymus († 420) in 386⁵⁷. De *Itali* bv. verwijten Augustinus zijn Afrikaans accent en hij maakt hun op zijn beurt bemerkingsen over hun uitspraak⁵⁸. De taal blijft evenwel overal Latijn, zonder "breuk" tussen de geschreven en de gesproken code.

Nog steeds *identique à soi-même*, overleeft het Latijn de val van het West-Romeinse rijk in de vijfde eeuw. De verdwijning van de openbare scholen zal op termijn de normatieve controle op de levende taal wegnemen, maar de kerk vervangt die in zekere mate. Niet zozeer door de kerkelijke scholen die geleidelijk in de plaats komen (zij zijn in de eerste plaats bestemd voor toekomstige clerici en monniken, de leken worden ongeletterd⁵⁹), maar door

54. Cf. Augustinus, *De doctrina christiana*, IV, 10, 24: *Quid enim prodest locutionis integritas quam non sequitur intellectus audientis...?*

55. *Historia Francorum*, praef.: *Philosophantem rethorem intellegunt pauci, loquentem rusticum multi*.

56. Cf. KRAMER, *op. cit.* (noot 2), pp. 88-89. *Romania* (<-> *Barbaria*, *Gothia*) wordt meestal in politieke zin gebruikt. Pas bij de dichter Venantius Fortunatus († 601) komt het voor in de linguïstisch-culturele betekenis die de romanisten van de negentiende eeuw eraan zullen geven.

57. *Commentarii in epistulam ad Galatas*, 2, praef.

58. *De ordine*, 17, 45; commentaar bij BANNIARD, *op. cit.* (noot 19), pp. 100-101.

59. Al zijn er zeker in de Merovingische tijd nog heel wat uitzonderingen.

de prediking, de liturgie en de cultus⁶⁰. Tot in de achtste eeuw, en sporadisch nog in de negende, opteren bv. bepaalde hagiografen in het Frankenrijk expliciet voor een niet te ingewikkeld taalgebruik, om bij voorlezing van hun tekst (of uittreksels daaruit) op de feestdag van de heilige ook door *rustici* en *illitterati* te kunnen begrepen worden. Een hoogdravende stijl verstonden de mensen niet meer, de nog altijd positief geconnoteerde christelijke *sermo humilis* wel⁶¹.

Of men deze taaltoestand nu definieert als *complex monolingualism*⁶² of als diglossie in de oorspronkelijke betekenis van deze sociolinguïstische term (met een acrolect of *high level* en een basilect of *low level*)⁶³, er is hoe dan ook nog geen sprake van tweetaligheid Latijn-Romaans. Het basilect (de dagdagelijkse gesproken taal) zal op de duur wel geruisloos overgaan in "Romaans" via de zogeheten "estafettencontinuïteit". De moedertaal werd immers van generatie op generatie doorgegeven en nooit hebben kinderen de indruk gehad een andere taal te spreken dan die van hun ouders of omgekeerd.

IV. Sinds de vijfde eeuw, de volksverhuizingstijd, wordt de omgangstaal Latijn niet alleen meer "gecontamineerd" door zogeheten barbarismen. Nu daagt er veeleer een confrontatie met andere taalgroepen en een eerste geografische afbakening tussen taalfamilies, de Latijnse (nadien Romaanse), de Germaanse en weldra

60. Overzicht bij M. VAN UYTFANGHE, "La Bible et l'instruction de laïcs en Gaule mérovingienne: des témoignages textuels à une approche langagière de la question", in *Sacris Erudiri* 34 (1994), pp. 67-123.

61. Cf. ID., "L'hagiographie et son public à l'époque mérovingienne", in *Studia Patristica*, 16,2, Berlin 1985, pp. 54-62; K. HEENE, "Merovingian and Carolingian Hagiography. Continuity or Change in Public and Aims", in *Analecta Bollandiana* 107 (1989), pp. 415-428; BANNIARD, *op. cit.* (noot 19), pp. 253-275; W.S. VAN EGMOND, "The Audience of Early Medieval, Hagiographical Texts: Some Questions Revisited", in M. MOSTERT (ed.), *New Approaches to Medieval Communication*, Turnhout 1999, pp. 41-67.

62. Term verdedigd door R. WRIGHT, "The Latin-Romance 'Ensemble' of the Seventh Century", in ID., *A Sociophilological Study of Late Latin*, Turnhout 2002, pp. 85-94, hier p. 85.

63. In de oorspronkelijke betekenis die C. Ferguson eraan gaf ("Diglossia", in *Word* 15 [1954], pp. 325-340), betreft het steeds twee welomschreven registers van één en dezelfde taal, zoals in het moderne Griekenland, Duitstalig Zwitserland en de Arabische landen. De gebruikers van de *low level* verstaan nog min of meer de *high level*, doch kunnen zelf dat acrolect niet (meer) spreken (verschil tussen *active* en *passive competence*). Jammer genoeg is er terminologische dubbelzinnigheid ontstaan doordat in sommige Angelsaksische studies diglossie als synoniem van functionele tweetaligheid wordt gehanteerd (zonder genetische band). Cf. M. VAN UYTFANGHE, "La diglossie dans les études latino-romanes: concept opératoire ou source de malentendu?", in H. PETERSMANN & R. KETTERMANN, *Latin vulgaire-latin tardif V (Actes Colloque Heidelberg 1997)*, Heidelberg 1999, pp. 59-60.

ook de Slavische. Afhankelijk van de graad en de densiteit van de romanisering destijds en van de germanisering en de slavisering na de invallen en migraties, worden de grote contouren van die Europese taalfamilies langzamerhand zichtbaar, al doen zich tot diep in de Middeleeuwen nog allerlei grensverschuivingen voor, met ook anderstalige "taaleilanden" (*îlots linguistiques*)⁶⁴. De omstreden genese van de taalgrens bij ons is daarvan een bekend (maar lang niet het enige) voorbeeld (men bedenke bv. dat Calais nog in de twaalfde/dertiende eeuw opnieuw werd geïntegreerd in het Nederlandse taalgebied)⁶⁵.

Die confrontatie en die grenstoestanden genereerden niet zelden taalconflicten, die soms op etnische conflicten gelijken. De Gallo-Romeinse aristocraat Sidonius Apollinaris († ca. 480), die gehuwd was met de dochter van keizer Avitus († na 456) en in 469 bisschop van Clermont-Ferrand is geworden, was één van die christelijke intellectuelen die de *sermo humilis* niet in het hart droegen: zijn poëzie is integendeel "precieus"⁶⁶. Hij vreest dat *le bon usage* van het Latijn (*mera linguae Latinae proprietas*) door de "roest" (*robigo*) van de *barbarismi triviales* van het plebs weldra zal te loor gaan (*sic omnes nobilium sermonum purpurae per incuriam vulgi decolorabuntur*)⁶⁷. In een gedicht uit 461 beklaagt hij zich bitter over de aanwezigheid van de bezettende Boergonden op zijn landgoederen in Lyon: van deze mannen met een reuzengestalte⁶⁸, die kwalijke geuren verspreiden en slecht koken, moet hij ook nog dagelijks de *Germanica verba* aanhoren⁶⁹. De zich superieur voelende Sidonius lijkt een bijna fysieke afkeer te hebben voor die Germanen en beschouwt hun taal kennelijk als een *lingua barbara*, zoals de Grieken destijds over het Latijn dachten.

De "germanofiele" priester Salvianus van Marseille († na 480) zit zelf niet op deze golflengte, want hij hekelt in zijn traktaat *De gubernatione Dei* het wangedrag en de decadentie van de Romeinse christenen in zijn tijd. Toch bevestigt hij indirect het samenlevingsprobleem, waar hij stelt dat zelfs welopgevoede Romeinen overlopen naar de Goten *ondanks* het verschil van

64. Cf. M. VAN UYTFANGHE, *Rome, Romania, Germania. Recente inzichten in de genese van het Europa der talen*, Brussel 2000 (*Academiae Analecta, Nieuwe Reeks*, 1), pp. 11-12.

65. Cf. GYSSELING, *op. cit.* (noot 37), p. 19.

66. Cf. A. LOYEN, *Sidoine Apollinaire et l'esprit précieux en Gaule aux derniers jours de l'Empire*, Paris 1943.

67. *Epistulae*, II, 10, 1.

68. Deze topos komt al embryonaal voor bij Tacitus († ca. 115/120), *Germania*, 20, 1.

69. *Carmina*, 12 (*Epithalamium* voor senator Catullinus), 4.

godsdienst (*ritus*)⁷⁰, taal (*lingua*), lijf- en klerengeur (*corporum atque induviarum barbaricarum foetor*). Zij verdragen immers liever de totaal andere zeden van de barbaren dan de onderdrukking door hun eigen leiders (*malunt tamen in barbaris pati cultum dissimilem quam in Romanis iniustitiam saevientem*)⁷¹.

Later, in een gewijzigde context, kan zich ook het omgekeerde voordoen. Het gebied van de Eifel rond de stad Prüm en de Moezelvallei van Trier tot Koblenz was in de achtste eeuw al in hoge mate gegermaniseerd, maar met nog steeds Latijnse taaleilanden (het zogeheten "Moezelromaans" van de wijnbouwers aldaar heeft ten andere bestaan tot omstreeks 1200)⁷². De monnik Wandalbert van Prüm brengt in de (uit 839 daterende) tweede *Vita* van de heilige Goar, een ietwat "dissidente" priester uit de zesde eeuw, naar wie het stadje Sankt-Goar is genoemd, een Germaanse edelman ten tonele die een soort etnische haat (*odium gentilicium*) koesterde ten aanzien van *omnes Romanae nationis ac linguae homines*, o.m. jegens de monniken van Prüm zelf, die Pepijn de Korte († 768) uit Meaux (ten noordoosten van Parijs) had laten overkomen⁷³. Met het hedendaagse Belgische jargon zou men hier dus weer kunnen gewagen van een "communautair" probleem, gebaseerd op taal en etnie.

Een kanttekening kan hier evenmin ontbreken. Daar waar de Germanen, in weerwil van hun politiek en militair overwicht, slechts een kleine minderheid uitmaken van ten hoogste 5% van de bevolking – d.w.z. in het grootste deel van Gallië, in het Wisigotische Spanje en het Ostrogotische (en nadien Longobardische) Italië –, kunnen zij het gesproken Latijn niet elimineren, wel enigmate beïnvloeden met hun "superstraat" (vooral fonetisch en lexicaal)⁷⁴. Het Frans geldt daarbij als de meest "gegermaniseerde" Romaanse taal⁷⁵, hoewel deze germanisering anderzijds (lexicaal) niet opweegt tegen de slavisering van het Roemeens⁷⁶.

70. De Goten hadden het christendom aangenomen onder zijn ariaanse vorm (cf. de Gotische bijbelvertaling van bisschop Wulfila [† 383]).

71. *De gubernatione Dei*, V, 21.

72. Cf. W. JUNGANDREAS, "Ein romanischer Dialekt an der Mosel zwischen Eifel und Hunsrück um 1200", in *Zeitschrift für romanische Philologie* 71 (1955), pp. 414-431.

73. Wandalbertus, *Vita et miracula sancti Goaris, Miracula*, 7 (ed. H.E. STIENE, Frankfurt-am-Main 1981, pp. 50-52).

74. Cf. TAGLIAVINI, *op. cit.* (noot 7), pp. 267-348: "Gli adstrati e i superstrati". De term "superstraat" is van Walther von Wartburg († 1971).

75. Ch. CAMPROUX, *Les langues romanes*, Paris 1974, p. 59, schrijft dit toe aan "la longue période de bilinguisme roman-germanique que connut la France du Nord durant la période

Zoals de Romeinse veroveraars destijds in de hellenistische wereld qua taal en cultuur hun meerdere vonden, zo zullen de Germanen nu het veel prestigieuzere Latijn⁷⁷ vrij snel als spreektaal assimileren, met inbegrip van de "laatkomers" onder hen, de Longobarden, die pas in 568 Italië binnenvallen en niet, zoals de Goten, al een paar eeuwen contacten met de Romeinen achter de rug hadden⁷⁸. Overal, ook waar de Germanen in de meerderheid zijn en dus Germaans blijven spreken, zoals in onze gewesten, zullen zij bovendien het Latijn als cultuurtaal aannemen, met name voor hun wetteksten (*leges barbarorum*), die nu wel ook het geschreven Latijn openstellen voor Germaanse leenwoorden⁷⁹. Na de bekering van de diverse Germaanse volkeren, hetzij vanuit het heidendom, hetzij vanuit het arianisme⁸⁰, tot het katholicisme (te beginnen met de doop van Clovis op het einde van de vijfde eeuw), zal het Latijn zijn positie van "evidente" cultuurtaal voor iedereen nog versterken. De Germaanse heersers mogen dan al de keizer van Byzantium protocollair erkennen, zij zien zich na 476 in hun eigen gebied toch min of meer als de politieke erfgenamen van de *Romanitas*⁸¹. Vanaf Karel de Grote zal de idee van de *renovatio imperii Romani* (bedoeld is hier natuurlijk het imperium van Constantijn en Theodosius, niet dat van Augustus) de westerse Middeleeuwen overigens niet meer loslaten.

V. Het Latijn wordt niet alleen cultuurtaal van de Germanen *in* de Romania, maar ook *erbuiten*, wanneer de kerk samen met de kerstening de taal van Rome als cultuurtaal en literaire taal importeert in gebieden waar ze nooit moedertaal is geweest of waar ze als dusdanig verdwenen is door de volksverhuizingen. Dit is gebeurd in Ierland in de vijfde eeuw (met Saint Patrick), in Engeland in de zesde/zevende eeuw, in de zevende, achtste en negende

mérovingienne et une très grande partie de la période carolingienne (jusqu'aux dernières années du IXe siècle)".

76. Waarbij wel dient opgemerkt dat het Roemeens in de tweede helft van de achttiende en vooral in de negentiende eeuw bewust werd "gereromaniseerd": cf. *infra*, noot 134.

77. De Germaanse runen konden uiteraard niet opwegen tegen het Latijn als schrijf- en literatuurtaal.

78. Cf. BANNIARD, *op. cit.* (noot 19), pp. 197-199.

79. Het middeleeuws Latijn als dusdanig zal openstaan voor Germaanse leenwoorden.

80. Reccared († 601), koning van het Wisigotische Spanje, bekeerde zich van het arianisme tot het katholicisme in 587.

81. Cf. BANNIARD, *op. cit.* (noot 19), p. 188 (over Isidorus van Sevilla, de Wisigoten en Spanje). In de zesde eeuw heeft Byzantium wel een tijdelijke en partiële *reconquista* in het Westen (Italië, Noord-Afrika) gerealiseerd.

eeuw ook in Vlaanderen⁸², Nederland (de Friezen), Duitsland (de Saksen⁸³), en nog later, in de tiende/elfde eeuw in Scandinavië en in sommige Oost-Europese landen die niet door de Byzantijnse, maar de Roomse kerk zijn gemissionieerd (Polen, Hongarije, Bohemen, Slovenië, Kroatië).

De inheemse clerus gaat daar overal Latijn leren in de kapittel- en kloosterscholen die er worden opgericht, en zal het ook schrijven. *Stricto sensu* heeft men hier te maken met de eerste vorm van middeleeuws Latijn, nl. waar het Latijn geen moedertaal is maar "vadertaal" (*Vatersprache*, een term van Duitse filologen) naast moedertalen van diverse origine (Germaanse, maar ook Keltische in Ierland, Slavische, en in Hongarije Ugro-Finse)⁸⁴. Als gevolg van deze latinisering van de hogere cultuur door de kerk zal het territorium van de middellatijnse (en nadien humanistische) letterkunde veel uitgestrekter uitvallen dan dat van de oude Romeinse literatuur. Er zijn zovele gebieden bijgekomen dat het verlies van bv. Noord-Afrika⁸⁵ ruimschoots wordt gecompenseerd.

Een ander gevolg is de dubbele continuïteit van het Latijn. Er is enerzijds de "onderstroom" van het gesproken Latijn in die regio's waar het zich kan handhaven en geleidelijk Romaans zal worden, en anderzijds de "bovenstroom" van de supranationale geleerden- en cultustaal (die op de lange duur ook vadertaal in de Romaanse landen zal worden: zie verder), quasi gemonopoliseerd door de clerus (de *respublica litterarum* is een *respublica clericorum*). Die bovenstroom overkoepelt m.a.w. een geografische ruimte die veel verder reikt dan alleen die van de *Romania*: het gaat om de Roomse, Latijnse christenheid als wereldbeschouwelijke gemeenschap.

VI. Wat de onderstroom betreft, mag men zich de zaken niet zo voorstellen, zoals oudere studies wel eens deden, dat het "verbas-

82. Met dien verstande dat Tongeren al in de vierde eeuw een bisschopszetel had (in de zesde eeuw naar Maastricht en in de achtste eeuw naar Luik verplaatst). In Doornik resideerde een bisschop ca. 500. Het grootste deel van Vlaanderen (en België) werd in de zevende/achtste eeuw gekerstend.

83. Met geweld veroverd en gekerstend door Karel de Grote in de zogeheten Saksenoorlog (772-804).

84. Deze definitie van het middeleeuws Latijn (met diachronisch zeer uiteenlopende aanvangen) is uiteraard in de praktijk niet bruikbaar. *Sensu lato* legt men doorgaans dus de overgang van laat Latijn naar (vroeg)middeleeuws Latijn rond 600.

85. Maar ook Dacië (cf. *supra*), bakermat van Roemenië, dat religieus in de Byzantijnse invloedssfeer komt, met zware gevolgen voor de literaire ontwikkeling van het Roemeens zelf: cf. *supra*, noot 31.

terde" Latijn, de *Latinitas mixta*, die volgens Isidorus van Sevilla († 635) begonnen is sinds de uitbreiding van het Romeinse rijk en waarin elke *natio*, of ze nu substraat of superstraat was t.o.v. het Latijn, haar eigen *vitia verborum (et morum...)* had meegebracht⁸⁶, vlug is opgesplitst in diverse Romaanse talen. Ik zei overigens al, met een verwijzing naar de Merovingische hagiografie, dat de perceptie van een tweetaligheid Latijn-Romaans lang op zich heeft laten wachten. De volksverhuizingen hebben de interregionale contacten binnen de *Romania* zeker verstoord (wat niet betekent: onmogelijk gemaakt) en de linguïstische differentiatie bevorderd, maar nog zeer lang zullen *testimonia* ontbreken die zouden wijzen op onoverkomelijke interregionale communicatieproblemen.

De Karolingische schoolhervorming, gedragen door geleerden uit gebieden waar het Latijn geen moedertaal, maar vadertaal was (bv. de Angelsakser Alcuinus [† 804], de "minister van cultuur" van Karel de Grote) of fonetisch niet zover geëvolueerd was als in het Frankrijk (bv. de Italiaan Paulus Diaconus [† 799] of de uit Spanje afkomstige Theodulf van Orléans [† 821], brengt voor de eerste maal een communicatieprobleem aan het licht. Het betreft hier echter niet, om het in termen van de historische sociolinguïstiek weer te geven, de "horizontale communicatie" (conversatie tussen sprekers) maar de "verticale" (het luisteren naar voorgelezen teksten, i.c. in de kerk)⁸⁷.

Viri docti als Alcuinus, met hun ideaal van "correct" Latijn (dat van de kerkvaders in de eerste plaats, en subsidiair ook van de klassieken), gearticuleerd met alle letters en syllaben (hetgeen men bij voorlezing zeker in Gallië allang niet meer deed)⁸⁸, maakten zich illusies over de grammaticale "amendeerbaarheid" van de gesproken volkstaal, de *rusticitas*, in wat voor hen nog altijd de *orbis Romanus* was⁸⁹. *Ego... cum Turonica quotidie pug-*

86. *Etymologiae*, IX,1, 6-7. *Latinitas autem linguas quattuor esse quidam dixerunt, id est priscam, Latinam, Romanam, mixtam... Mixta, quae post imperium latius promotum, simul cum moribus et hominibus in Romanam civitatem inrupit, integritatem verbi per soloecismos et barbarismos corrumpens*. Commentaar bij BANNIARD, *op. cit.* (noot 19), pp. 240-247.

87. Deze termen zijn gecreëerd door Michel BANNIARD. Hij definieerde ze reeds in *Le haut Moyen Âge occidental*, Paris 1980, bv. p. 107: *langue de communication verticale* = "langue employée dans le cas d'une communication entre locuteurs de niveaux culturels différents, par les éléments de la couche la plus cultivée à l'égard de la couche la moins cultivée".

88. De Angelsakser Alcuinus had het Latijn als "vadertaal" geleerd. De spelling van de Merovingische teksten verraadt juist belangrijke fonetische veranderingen (reducties met name) in de gesproken moedertaal. Cf. ook R. WRIGHT, "Alcuin's *De Orthographia* and the Council of Tours (A.D. 813)", in ID., *A Sociophilological Study*, *op. cit.* (noot 62), pp. 127-146.

89. Cf. BANNIARD, *op. cit.* (noot 19), pp. 328-329, 401-422.

no rusticitate, schrijft Alcuinus in een brief vanuit Tours, waar hij sinds 796 een reusachtig abdijdomein beheerde, met naar het schijnt wel 20.000 slaven. Hij moet evenwel toegeven dat zijn strijd tegen het taalgebruik van de ongeletterden met wie hij blijkbaar noodgedwongen vaak in contact kwam, weinig vruchten afwierp (*licet parum proficerem*)⁹⁰.

In elk geval, en in tegenstelling tot de Merovingische hagiografen, wordt de *rusticitas* (of de *humilitas sermonis*) bij de Karolingische clerici niet meer positief geëvalueerd. Integendeel, het ideaal van de *rectitudo* en de uniformiteit in alles (men denke bv. ook aan de vervanging van de Gallicaanse liturgie door de Romeinse) maakt de grammatica a.h.w. tot een heilsmiddel en een geloofsact⁹¹. Maar dit alles leidde bij het gewone volk tot een vreemdingseffect in de context van de verticale communicatie of, concreter gezegd, tot verstaanbaarheidsproblemen met het Latijn in de kerk⁹².

Hoewel sommige prelaten zich terzake illusies zullen blijven maken⁹³, hebben op zijn minst een aantal bisschoppen (in connectie met hofkringen?) het probleem onderkend. Op het concilie van Tours in 813, negen jaar dus na de dood van Alcuinus, verordenden zij de preken (niet de rest van de mis!) om te zetten (*transferre*) hetzij in de Germaanse *lingua Thiotisca* (zie verder), hetzij in de *rustica Romana lingua* (letterlijk vertaald in het Frans: *la langue romaine rustique*, niet *la langue romane*, want *Latinus* en *Romanus* werden tevoren als synoniemen gebruikt wanneer het over de taal ging)⁹⁴. De toevoeging van het bijwoord *facilius* in de motivering van de bewuste canon 17 van de synode van Tours ("opdat allen gemakkelijker zouden kunnen begrijpen wat er gezegd wordt"⁹⁵) wijst er trouwens op dat de *passive competence*

90. *Epistulae*, 172. Context: cf. *ib.*, pp. 315-317.

91. *ib.*, pp. 348-368: "Normalisation des cadres religieux" (p. 356: "La grammaire devient acte de foi").

92. Ik laat hier de vraag in het midden of de Karolingische hervorming op zich deze problemen heeft geïnduceerd (standpunt van Roger Wright) dan wel ze acuter heeft gemaakt en de perceptie ervan heeft mogelijk gemaakt (opinie van Michel Banniard).

93. Bv. Hincmar van Reims († 882): cf. J. DEVISSE, *Hincmar, archevêque de Reims*, I, Genève 1975, pp. 334-335; Claudius van Turijn († 827) en Agobard van Lyon († 840): cf. P. ZUMTHOR, "Un trompe-l'œil linguistique? Le refrain de l'aube bilingue de Fleury", in *Romania* 105 (1984), pp. 171-192, hier p. 176.

94. Over de achtergronden van dat concilie als reactie op een recent gepercipieerde taalcrisis: cf. M. BANNIARD, *op. cit.* (noot 19), pp. 405-422; M. RICHTER, "Die Sprachenpolitik Karls der Grossen", in *Sprachwissenschaft* 7 (1982), pp. 412-437.

95. *Monumenta Germaniae Historica, Concilia*, II, 1, p. 288: ... *et ut easdem omelias quisque aperte transferre studeat in rusticam Romanam linguam aut Thiotiscam, quo facilius*

van de ongeletterde toehoorders nog niet op nul stond, of om het veel fraaier te zeggen met Michel Banniard, dat er nog *des lambeaux de banquise dans la débâcle* bovendreven⁹⁶. Toch wordt men er zich in Gallië in de negende eeuw van bewust (in het zuiden wellicht wat trager) dat Romaans verschillend is van Latijn: de diglossie of zo men wil de complexe eentaligheid wordt nu echt tweetaligheid⁹⁷.

In Italië en Spanje daarentegen is dat pas ten vroegste rond de millenniumwende gebeurd. In 960 was de geleerde Gonzo van Novara tijdens een gastverblijf in de abdij van Sankt-Gallen door een monnik betrapt op een *soloecismus*, nl. het gebruik van een accusatief voor een ablatief. Hij stuurde achteraf een verontwaardigde brief naar het klooster, met zowel een rechtvaardiging (een waslijst van voorbeelden van de *accusativus pro ablativo* bij de klassieke en de grote christelijke schrijvers) als een verontschuldiging: zijn grammaticale vorming schiet helemaal niet tekort (*Falso me putavit S. Galli monachus remotum a scientia grammaticae artis*), maar hij laat in deze wel af en toe een steek vallen (*licet aliquando retarder*) omdat het Italiaans nog zo dicht staat bij het cultuurlatijn (*usu nostrae vulgaris linguae quae Latinitati vicina est*)⁹⁸. Pas in het grafschrift voor Paus Gregorius V († 999), waarin de drietaligheid van de kerkvorst wordt geprezen, lijkt het onderscheid eindelijk gemaakt: *usus Francisca, vulgari et voce Latina* (waarbij *vox Francisca* wellicht niet op het Frans, maar op het Duits slaat, de moedertaal van deze paus)⁹⁹. In Spanje schijnt de vervanging van de Wisigotische liturgie door de Romeinse op

cuncti possint intellegere quae dicuntur. De *homelieae* zijn bestaande preken (van kerkvaders bv.). Paulus Diaconus († 799) had een nieuw recueil (*homiliarum*) daarvan samengesteld.

96. M. BANNIARD, "Latin tardif et latin mérovingien: communication et modèles langagiers", in *Revue des études latines* 73 (1995), pp. 213-220, hier p. 224.

97. Met toch nog een tijdlang ambivalenties: cf. *infra*, noot 104. Wat de juiste evaluatie betreft van de "Romaanse" versie van de Eed van Straatsburg uit 842 (bewaard bij Nithardus, *Historia*, III, 5), deel ik noch de opinie van R. Wright dat het zou gaan om één van de twee schrijfwijzen van het Latijn op dat ogenblik (de nieuwe "experimentele", staande tegenover de hervormde van de Karolingische school) noch de idee van de traditionele handboeken ("de eerste Franse tekst"). Ik zie de *Sacramenta Strasburgi habita* veeleer als een "scharniertekst" die enerzijds nog aansluit op de *scripta Latina rustica* van de zevende en achtste eeuw en anderzijds ook een nieuw begin aankondigt. Cf. reeds M. VAN UYTFANGHE, "Latin mérovingien, latin carolingien et rustica Romana lingua: continuité ou discontinuité?", in *Revue de l'Université de Bruxelles*, 1977, pp. 65-68. Zie ook verder, noot 116.

98. Cf. K. MANITIUS, *Gunzo, epistola ad Augienses*, München 1958. Commentaar bij BANNIARD, *op. cit.* (noot 19), pp. 547-549.

99. Cf. *ib.*, pp. 549-550. Gregorius V heette vroeger Bruno en was van Duitse afkomst. *Franciscus* lijkt hier synoniem van *Francicus* = Frankisch, Germaans.

het concilie van Burgos (1080) het conceptuele onderscheid tussen Latijn en volkstaal te hebben verduidelijkt¹⁰⁰.

De *vox vulgaris* in het *epitaphium* van Gregorius V heet nog geen Italiaans. *Vulgariter loqui* betekent ook elders "de volkstaal spreken", terwijl *grammatice loqui* gelijkstaat met *Latine loqui*, wat erop wijst dat Latijn nog steeds wordt beschouwd als de "geleerde versie" van de taal die men als kind van zijn ouders heeft meegekregen. Overal in de *Romania* blijft men inderdaad een zekere affiniteit aanvoelen tussen het Latijn en de moedertaal¹⁰¹. Ten andere, vanaf de twaalfde/dertiende eeuw zullen de Romaanse talen – inzonderheid het Frans – massaal herontlenen aan het (middeleeuws) Latijn, vooral maar niet uitsluitend abstracte termen (vandaar in het Frans het onderscheid tussen *dérivé* en *emprunt*¹⁰² en honderden "doubletten" van het type *fragilis* > *frêle*, *fragile*; *recuperare* > *recouvrer*, *recupérer*; *sacramentum* > *serment*, *sacrement*)¹⁰³. De Romaanse talen zijn dus lexicaal tweemaal schatplichtig aan het Latijn: via de natuurlijke fonetische evolutie (met allerlei transformaties) en via directe ontleningen.

VII. Vraag is of en, zo ja, hoelang op het niveau van de onderstroom (de Romaanse volkstalen dus) een grensoverschrijdend *Latinitas*- of *Romania*-bewustzijn zich heeft kunnen handhaven onder de "hoede" van het middeleeuws (en eventueel later het humanistisch) Latijn, de bovenstroom m.a.w. Of, anders geformuleerd, wanneer zullen de afzonderlijke Romaanse talen zelf een eigen identiteit genereren?

Men kan in dit verband de benamingen van de talen nagaan. In de tiende eeuw gebruikt men, naast het bijwoord *vulgariter* en de adjectieven (*lingua*) *vulgaris* en *Romana* (dit laatste is nog steeds min of meer ambivalent gebleven¹⁰⁴), ook het bijwoord *Romanice*. Op de Oudfranse en Oudspaanse *dérivés* *romanz* en *romance* zal

100. Althans in León-Castilië. Het ging om de liturgie zoals ze in Frankrijk was hervormd: cf. WRIGHT, *op. cit.* (noot 62), p. 243; KRAMER, *op. cit.* (noot 2), p. 119.

101. Cf. KRAMER, *op. cit.* (noot 2), p. 91; R. WRIGHT, "Periodization and Language Names: Italo-Romance in 1000 A.D.", in ID., *A Sociophilological Study*, *op. cit.* (noot 62), pp. 193-210, hier p. 210.

102. In het Spaans heet een *emprunt* een *cultismo*.

103. Cf. E. REINER, *Die etymologischen Dubletten des Französischen. Eine Einführung in die historische Wortlehre*, Wien 1980.

104. Cf. M. VAN UYTFANGHE, "The Consciousness of a Linguistic Dichotomy (Latin-Romance) in Carolingian Gaul: the Contradictions of the Sources and of their Interpretations", in R. WRIGHT (ed.), *Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages*, London & New York 1991, pp. 114-129.

het middeleeuws Latijn in de dertiende eeuw vormen als *Romanicius*, *Romantius* of *Romansius* broderen¹⁰⁵. Een Andalusische tekst uit 1290 hekelt diegenen die *Latinum circa Romançum* spreken, een soort "tussentaal" dus die leken ook nog kunnen verstaan¹⁰⁶. *Romanizare* ("een Romaanse taal spreken") komt voor op het einde van de twaalfde eeuw¹⁰⁷.

Hoe dan ook, dit zijn algemene denominaties die de indruk zouden kunnen wekken van een nog enigermate coherente perceptie van de *Romania*, in weerwil van de reële verbroekeling in dialecten en dialectgroepen. Weliswaar duidt men in Frankrijk vanaf het begin van de elfde eeuw de eigen volkstaal (in Latijnse teksten) ook wel aan met het syntagma *lingua Gallica*¹⁰⁸, doch de echte specifieke namen van de talen komen (*naast* de algemene) pas op in de twaalfde en dertiende eeuw of zelfs later (bv. *franceis*, *françois* <-> *français*; *castellano* <-> *español*, *toscano* <-> *italiano*)¹⁰⁹. Het betreft dan in oorsprong streektaalen, die bij de echte natievorming politiek-cultureel toonaangevend geworden zijn (dus weer, zoals destijds in het antieke Latium en Italië, om extralinguïstische redenen).

Een interessant gegeven is wel dat het adjectief *Latinus* zelf in sommige van die benamingen voortleeft: *ladin* naast *romanche* voor het Reto-Romaans¹¹⁰, *ladino* voor het Judeo-Spaans (na de verdrijving van de joden uit Spanje in 1492)¹¹¹. In de Middeleeuwen zelf betekende *ladino* ook een Spaanssprekende (o.m. in Arabische bronnen) of was het synoniem van Oudspaans¹¹². De standaardisering en de grammaticalisering van de talen (= het object worden van grammaticale reflexie) is pas een zaak van de

105. Cf. KRAMER, *op. cit.* (noot 2), p. 90.

106. Clerici moeten *obscure* spreken, en niet *circa Romançum, ita quod ipsi met (= laici) intelligunt totum*: tekst bij R. MENÉNDEZ PIDAL, *Orígenes del español*, Madrid 1976⁸, p. 459, noot 1.

107. Cf. KRAMER, *op. cit.* (noot 2), pp. 90-91.

108. Cf. H.-G. KOLL, "Lingua latina, lingua roman(ica) und die Bezeichnungen für die romanischen Vulgärsprachen", in *Estudis romànics* 6 (1957-1958), pp. 95-164 (hier, in de parallele herpaginering van het artikel, pp. 15-16).

109. Cf. *ib.* (*franceis*, *françois*, vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw als taal); KRAMER, *op. cit.* (noot 2), p. 102 (*toscano* sinds einde twaalfde, *italiano* sinds einde dertiende eeuw); WRIGHT, "Periodization" (noot 101), p. 195 (*castellano* sinds de tweede helft van de dertiende eeuw, maar na *romance castellano*). *Portugués* verschijnt nog later.

110. Over de geografie van die naam: cf. KRAMER, *op. cit.* (noot 2), pp. 107-115, 146-148.

111. Cf. R. WRIGHT, "Why Judeo-Spanish Was Called 'Ladino'", in *Id.*, *A Sociophilological Study*, *op. cit.* (noot 62), pp. 274-281.

112. Het gebruik van *ladino/latino*/Arabisch *latini* is niet altijd eenduidig: cf. KRAMER, *op. cit.* (noot 2), pp. 119-120 en *infra*, noten 121 en 122.

late Middeleeuwen en de Renaissance¹¹³. Philippe Wolff schrijft zelfs nog het volgende over de toestand omstreeks 1300: *Au début du XIVe siècle, la géographie linguistique de l'Europe apparaît assez confuse encore. Ici, aucune unification véritable ne s'est affirmée au-dessus de groupes dialectaux fort vivants. Ailleurs elle reste incomplète, ou bien la lutte se poursuit dans une même nation entre plusieurs langues vulgaires*¹¹⁴.

Desondanks schreef men allang in die streektaalen, met dien verstande dat de auteurs hun *accessus ad litteras* via het Latijn verworven hadden en dat de zogeheten oudste Romaanse documenten (die per definitie recenter zijn dan de oudste Germaanse¹¹⁵) in feite "scharnierteksten" zijn, nog ingebed in de *scripta Latina rustica* van de vroege Middeleeuwen¹¹⁶. In elk geval, vanaf de twaalfde en vooral de dertiende eeuw beginnen de volkstalige *scriptae* in sommige domeinen van de literatuur en de administratie (maar niet in dat van de cultus en de geleerdheid) het middeleeuws Latijn te "beconcurreren". Sommige geleerden met een Romaanse moedertaal, hoe goed zij ook Latijn kennen en schrijven, geven blijk van een emancipatorisch bewustzijn en een identiteitsgevoel, gebaseerd op de eigen taal. Zo gaat het Frans in de dertiende eeuw, zelfs buiten Frankrijk, door voor een taal gekenmerkt door adel (Humbert de Romans [† 1277] associeert in dat verband de *nobilitas linguae* en de *nobilitas patriae* waarop de Fransen [*Gallici*] kunnen prat gaan¹¹⁷) en elegantie (reeds in het dierenepos *Ysengrimus* uit 1148/1149 spreken de verfijnde dieren Fransen¹¹⁸). En Dante († 1321) droomde ervan dat in de toekomst het Italiaans min of meer op hetzelfde niveau zou worden getild als het Latijn¹¹⁹.

Was het besef van de samenhang van de Romaanse talen op basis van het Latijn dan toch aan het wegebben? Sommige *testimo-*

113. Cf. S. LUSIGNAN, *Parler vulgairement. Les intellectuels et la langue française aux XIIIe et XIVe siècles*, Paris 1987², p. 40.

114. Ph. WOLFF, *Les origines linguistiques de l'Europe occidentale*, Paris 1970, p. 206. Het citaat betreft hier wel alle taalfamilies in Europa.

115. Aan deze laatste was er eerder nood, aangezien de genetische band met het geschreven Latijn ontbrak.

116. Cf. *supra*, noot 97 (over de Eed van Straatsburg). Dit geldt ook voor het *Indovinello Veronese* (ca. 800) in Italië. Algemeen: cf. F. SABATINI, "Dalla scripta latina rustica alle scriptae romanze", in *Studi medievali* 9 (1968), pp. 320-358. Over de taal en de datering van de zogeheten eerste Spaanse documenten: cf. R. WRIGHT, "In What Language Are the Glosses of San Millán and Silos?", in ID., *A Sociophilological Study*, *op. cit.* (noot 62), pp. 232-242.

117. *De eruditione*, 7, 39. Commentaar bij LUSIGNAN, *op. cit.* (noot 113), p. 58.

118. Cf. F.P. KNAPP, *Das lateinische Tierepos*, Darmstadt 1979, p. 45 (in dit epos moet men zich wel steeds afvragen wat ernst is en wat ironie en spot).

119. Cf. LUSIGNAN, *op. cit.* (noot 113), pp. 44-47 (analyse van *De vulgari eloquentia*).

nia uit de hoge en late Middeleeuwen doen vermoeden dat dit besef nog niet helemaal verdwenen was. De Engelse dominicaan en later kardinaal-aartsbisschop Robert Kilwardby († 1279), die gestudeerd en gedoceerd had in Parijs, herkent expliciet de *idiotmata vulgaria linguae Latinae* met hun verwant lexicon maar met verschillen *in scriptura et flexionibus*¹²⁰. Koning Alfonso El Sabio († 1284) noemde het Spaans (Castiliaans) nog altijd *nuestro latin*, wat dus andere vormen van *latin* impliceert. Dat laatste blijkt ook uit zijn gebruik van *ladinos* en *griegos* in de zin van Romaanssprekenden versus de Griekssprekenden van het Byzantijnse rijk (wanneer de *ladinos* tegenover de Moren van het Iberisch schiereiland gesteld worden, betekent de term veeleer, zoals gezegd, "hispanofonen")¹²¹. Ook in een uit het midden van de dertiende eeuw stammende, Spaanse beschrijving van de bouw van de toren van Babel, met daarin de vermelding van de belangrijkste van de 72 talen op aarde, worden de *latinos* als één taalgroep voorgesteld¹²².

De reeds vermelde Franse dominicaan Humbert de Romans, die als prior in Rome (van 1240 tot 1244) en als *magister generalis* van zijn orde (van 1254 tot 1263) lang in Italië heeft verbleven, lijkt op het einde van zijn leven te suggereren dat een Fransman door een andere verwante taal te leren (Italiaans *in casu*) zijn eigen taal deels kan vergeten (*pro parte obliviscitur*)¹²³. Dante ontwaarde in het Europa van zijn tijd, naast het Grieks (in het Oosten) en de Germaanse talen, een derde "volkstaal", een *idioma trifarium*, dus opgesplitst in drie groepen (oc, oïl én si)¹²⁴. En de uit Lucca afkomstige humanist Filippo Diversi, die tussen 1434 en 1440 als leraar actief was in Dubrovnik, schrijft dat inwoners daar Latijn spreken (*Latine loquuntur*), echter niet zoals de Italianen (*nec tamen nostro idiomate Italico*), maar in een ander dialect (*alio vulgari idiomate eis speciali*), dat de "Latijnen" van Italië niet verstaan (*quod a nobis Latinis intellegi nequit*). Italiaans en

120. Commentaar op *Priscianus Maior*, toegeschreven aan Robert (ed. K.M. FREDBERG & N.J. GREEN-PEDERSEN & L. NIELSEN & J. PINBORG, "The Commentary on Priscianus Maior Ascribed to Robert Kilwardby", in *Cahiers de l'Institut du moyen âge grec et latin* 15 [1975], p. 77). Cf. LUSIGNAN, *op. cit.* (noot 113), p. 24.

121. Teksten bij KRAMER, *op. cit.* (noot 2), pp. 120-121, 124-125.

122. *Libro di Alixandre*, vv. 1513-1516: *ib.*, p. 121. Over Babel: cf. A. BORST, *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*, t. I-II, Stuttgart 1957-1958.

123. *De eruditione*, 7, 39. Cf. LUSIGNAN, *op. cit.* (noot 113), p. 57.

124. *De vulgari eloquentia*, I, 8, 6. Cf. CAMPROUX, *op. cit.* (noot 75), p. 17: "Dante définit, pour la première fois, le 'domaine roman', du moins le domaine roman occidental" (de opdeling is gebaseerd op de termen voor "ja"; cf. langue d'oc > Occitaans).

Dalmatisch zijn voor hem dus zeer verschillende *idiomata*, maar ze zijn beide toch nog vormen van Latijn¹²⁵.

Dit soort indicaties (van geleerden welteverstaan) neemt natuurlijk niet weg dat bij het begin van de Moderne Tijd taal- en natiegrenzen vanuit het oogpunt van de identiteit veel meer gewicht in de schaal leggen dan de vage perceptie van een ruimere taalfamilie (in de zestiende eeuw gaan sommige erudieten zelfs allerlei fantasierijke theorieën ontwikkelen over een niet-Latijnse oorsprong van hun Romaanse moedertaal¹²⁶). De enkele, reeds genoemde uitzonderingen waar *Latinus* is blijven voortbestaan als specifieke denominatie van een Romaanse taal, bevestigen veeleer deze vaststelling¹²⁷. Ik laat eventueel verder onderzoek terzake over aan specialisten van de Nieuwe en Nieuwste Tijd (ik denk bv. aan het begrip "Latijnse rassen", dat opgeld maakte bij sommige intellectuelen en politici in de tweede helft van de negentiende en de eerste decennia van de twintigste eeuw¹²⁸), maar constateer dat de moderne kolonisatie uitgaande van Romaanse landen en de "indirecte romanisatie" die daarvan het gevolg is geweest¹²⁹, nieuwe linguïstische identiteiten heeft gecreëerd op basis van de taal van het moederland. De naam "Latijns-Amerika" mag dan al overkoepelend klinken¹³⁰, na de dekolonisatie en na de

125. Tekst bij KRAMER, *op. cit.* (noot 2), p. 28, die zelf verwijst naar M.G. BARTOLI, *Das Dalmatische*, I, Wien 1906, pp. 199-213.

126. Voorbeelden bij CAMPROUX, *op. cit.* (noot 75), p. 19. Zelfs François Raynouard († 1836) stelde zich nog het Occitaans van de troubadours voor als "une seconde langue mère reliant le latin aux autres langues et idiomes romans" (*ib.*, p. 24).

127. Cf. de opmerking van KRAMER, *op. cit.* (noot 2), pp. 129-130: "Nur in den Sonderfällen, in denen für kleine Sprechergemeinschaften ohne eigene Staatlichkeit (Bündnerromanen, Dolomitenladiner, heimatvertriebene sephardische Juden) die Latinität ein wichtiges Gruppenidentitätsmerkmal im Gegensatz zu den direkten übermächtigen Nachbarn darstellt, nur wo der Gegensatz zwischen Romanisch und Nichtromanisch als wesentlicher empfunden wurde als der Kontrast zwischen Normlatein und Volkslatein, also an den äussersten Grenzen der Romania, nur dort blieb *latin(o)* als Sprachbezeichnung erhalten".

128. Dit soort theorieën, ontstaan in Europa maar waarbij nadien ook Latijns-Amerika was betrokken, stelde de "Latijnse", culturele en ook religieuze identiteit tegenover de "Angelsaksische" (men zei vaak "Saksische" tout court) en later de "Germaanse". Er bestond in de jaren 1857-1861 zelfs een tijdschrift *Revue des Races latines*. Cf. K. PANICK, *La Race latine. Politischer Romanismus im Frankreich des 19. Jahrhunderts*, Bonn 1978, en ROMERO, *op. cit. infra* (noot 130). Met dank aan dr. Dagmar Vandebosch van de Universiteit Gent.

129. Over het onderscheid tussen de oude *Romania*, de "verloren *Romania*" (bv. Noord-Afrika) en de "nieuwe *Romania*" (product van de kolonisatie): cf. TAGLIAVINI, *op. cit.* (noot 7), pp. 170-173.

130. De naam is ontstaan rond het midden van de negentiende eeuw (kennelijk in Chili, maar Napoleon III [† 1873] maakte er dankbaar gebruik van om zijn koloniale politiek te rechtvaardigen) en omvat in principe ook de vroegere Franse kolonies (bv. Haïti, Martinique, Québec). Vele Spaanstaligen ergeren zich aan dit gebruik en spreken liever van Spaans-Amerika of Ibero-Amerika. In de praktijk is Latijns-Amerika trouwens vaak synoniem van "de Spaans- en Portugeessprekende landen van Amerika". Cf. V. ROMERO, "Du nominal 'latin'

tweede wereldoorlog opgerichte organisaties als de *Organización de Estados Iberoamericanos para la Educación, la Ciencia y la Cultura* (OEI, 1949), de *Secretaría de Cooperación Iberoamericana* (SECIB, 1995) en de *Comunidade dos Países de Língua Portuguesa* (CPP, 1996), koesteren via de culturele en economische samenwerking van de betrokken landen een zekere transnationale identiteit die stoelt op één of hoogstens twee (*in casu* Ibero-Romaanse) talen (Spaans/Portugees), zoals ook de *Organisation Internationale de la Francophonie* (OIF, 1970) dat doet. Wie nu nog algemeen spreekt over de "Latijnse" landen of volkeren (in tegenstelling tot de Germaanse dan met name), denkt meestal niet zozeer meer aan de taalverwantschap (de *Romania* van de historisch-vergelijkende taalwetenschap in de negentiende/twintigste eeuw) als wel aan een bepaald temperament (wat dat dan ook mag zijn) of anderzijds bv. aan conservatievere attitudes op het vlak van de ethiek (meestal gelinkt aan de katholieke achtergrond van die landen, hoewel dat niet altijd helemaal klopt¹³¹).

De enige internationale organisatie met "pan-Latijnse" allures is de *Unión Latina/Union latine*, gesticht in 1954 door de Conventie van Madrid, maar pas in 1983 operationeel geworden. Zij groepeerde nu (deels) "Neolatijnse" landen in de hele wereld¹³², met een speciaal statuut voor het Vaticaan, dat in principe het Latijn zelf nog als officiële taal heeft, en beoogt de culturele uitstraling van en uitwisseling onder de leden met een expliciet appel aan het gemeenschappelijke erfgoed van Rome en zijn taal. Hoewel de impact van zo'n vereniging noodgedwongen beperkt is en bij mijn weten geen opstoot van pan-Romaanse gevoelens weerspiegelt

pour l'Autre Amérique. Notes sur la naissance du nom 'Amérique latine' autour des années 1850", in *Histoire et Sociétés de l'Amérique Latine* 7 (1998), pp. 57-86. Met dank aan mijn Gentse collega Patrice Collard (Spaanse en Hispano-Amerikaanse literatuur en cultuur) en zijn medewerkers lic. Ann Van Camp en dr. Dagmar Vandebosch.

131. Een recent voorbeeld maakt dit duidelijk. De verhitte discussies in het Franse parlement in 1999 over het *Pacte civil de solidarité* (samenlevingscontract) zou een breuklijn hebben geïllustreerd tussen de "Latijnse" landen (met katholieke achtergrond) en de "noordelijke" landen (met protestantse achtergrond) waar homoseksualiteit meer aanvaard wordt. De stemmingen in het Belgische parlement over de openstelling van het burgerlijk huwelijk voor personen van hetzelfde geslacht (eind 2002 en begin 2003) bevestigden op het eerste gezicht deze these, aangezien de Vlaamse christendemocraten en liberalen het wetsontwerp goedkeurden en hun Franstalige zusterpartijen niet. Paradoxaal genoeg is Vlaanderen juist veel sterker sociologisch beïnvloed door het katholicisme dan Wallonië en Brussel.

Vaak wordt bv. ook beweerd dat de linkse partijen en de vrijmetselarij in de "Latijnse" landen antiklerikaler zijn dan elders, wegens de zeer vijandige houding van de katholieke kerk destijds. Hier doet de historische achtergrond Vlaanderen wel aansluiten bij het "Latijnse" blok.

132. Ook landen waar een Romaanse taal slechts de officiële voertaal ("vadertaal" als men wil) is, en de bevolking inheemse talen spreekt (in Afrika met name).

noch die heeft teweeggebracht, kan hier toch de oproep niet onvermeld blijven die de Franse president Jacques Chirac lanceerde op 20 maart 2001, toen hij een Sorbonne-colloquium opende over *Les défis de la mondialisation*. Hij pleitte er voor een alliantie van de *communautés linguistiques de tradition latine*. De vijf hierboven genoemde organisaties en de betrokken 79 staten en regeringen, die 1,2 miljard mensen vertegenwoordigen, zouden op die manier hun rechten moeten verdedigen tegen de suprematie van het Engels op wereldvlak¹³³. Wat een dergelijk initiatief in de praktijk kan uithalen, blijft onduidelijk, want de moderne "latinofonie" gaat in verspreide slagorde de strijd aan met het Engels (of beter: Anglo-Amerikaans), aangezien er drie Romaanse "wereldtalen" zijn, nl. het Spaans, het Portugees en het Frans, waarvan alleen de eerste in de toekomst eventueel op een concurrentiële positie zou kunnen aanspraak maken.

Op dit colloquium van Frans-, Spaans- en Portugeessprekenden spoorde Chirac expliciet de *italophones* van de *Union latine* aan om zich mee te engageren. De Roemenen werden blijkbaar niet speciaal vermeld. Toch dient er hier aan herinnerd dat de "reromanisatie" van het Roemeens in de tweede helft van de achttiende en vooral de negentiende eeuw bewust vorm gaf aan de intentie van Roemeense intellectuelen om, in herinnering aan hun Daco-Romeinse herkomst, zich tot de rest van de Romaanse wereld toe te wenden en zo de eigen nationaliteit te herdefiniëren (de landnaam *România* dateert trouwens uit de negentiende eeuw). Ook onder het communistisch bewind (1944-1989) was de *Romanitas* van hun moedertaal voor vele Roemenen een bron van fierheid en... schrale troost¹³⁴.

Het kan hier uiteraard niet de bedoeling zijn een vergelijking te maken met de Germaanse (en nog minder met de Slavische) talen, waarvoor ik trouwens niet bevoegd ben. Een kanttekening bij VI en VII kan dus volstaan.

Ook de differentiatie van het Germaans in de vroege Middeleeuwen is blijkbaar niet zo snel verlopen als men vroeger wel eens gedacht heeft. Ook hier hebben de volksverhuizingen bepaalde samenhangen verstoord, bv. toen de Angelen en een deel van de Saksen in de vijfde eeuw van Noord-Duitsland naar *Bri-*

133. Cf. *Le Monde* van 21.03.2001.

134. Cf. SALA, *op. cit.* (noot 32), p. 36. De "reromanisatie" bracht in de negentiende eeuw ook de officiële vervanging mee van het Cyrillisch door het Latijns alfabet, hoewel de eerste Roemeense teksten met Latijnse lettertekens al tot in de zestiende eeuw teruggaan.

tannia ("Engeland") migreerden. Doch althans binnen de West- of Zuid-Germaanse taalgroep lijkt de interregionale communicatie in de achtste/negende eeuw nog min of meer mogelijk. Zo attesteert de eerste (ca. 845 geschreven) biografie van de Fries Liudger of Ludgerus († 809), stichter van de abdij van Werden en eerste bisschop van Münster – een tekst waarmee de geschiedenis van mijn eigen gemeente mij vertrouwd heeft gemaakt –, de aanwezigheid van een aanzienlijke Friese kolonie, met name van kooplui, in Engeland, toen Liudger in de jaren 767-772 bij Alcuinus in York studeerde¹³⁵. Dit leverde blijkbaar evenmin (ernstige) taalproblemen op als wanneer Angelsaksische missionarissen, met name Willibrord († 739), Bonifatius († 754), Lebuinus († 773) en Willehad († 789), gingen prediken bij de Friezen en de Saksen van het continent¹³⁶. De individualisering van de Germaanse dialectgroepen is natuurlijk verder doorgegaan¹³⁷, al kan ook in dit geval de benaming achterlopen op de realiteit. De specifieke naam *Nederlandsch* mag dan al sinds 1514 geattesteerd zijn, tot het midden van de zestiende eeuw waren de gebruikelijke termen *Dietsch*, *Duutsch* of ook *Nederduitsch*; deze laatste bleef zelfs in zwang tot de stichting van het koninkrijk der Nederlanden in 1815¹³⁸.

Gewichtiger voor mijn onderwerp is dat de *lingua German(ica)* niet meer *ipso facto* doorging voor een *lingua barbara*. Zij wordt in de vroege Middeleeuwen, in diverse van haar varianten, literatuurtaal (het Oudengels reeds in de zevende/achtste eeuw, en meer

135. Cf. Alfridus, *Vita prima sancti Ludgeri*, 11-12 (ed. W. DIEKAMP, Münster 1881, p. 17).

Mijn geboorte- en woonplaats, het Oost-Vlaamse Zele, was een schenking van Karel de Grote aan Ludgerus (hoogstwaarschijnlijk in samenhang met het klooster van *Lotusa* [Leuze] en is nadien in het bezit van zijn abdij in Werden gekomen (met personaats- en tiendrechten tot de secularisatie van de abdij in 1803): cf. M. VAN UYTFANGHE, "Lotusa en Zele. Een merkwaardige band tussen de Fries Liudger (ca. 742-809), zijn abdij te Werden en de Zuidelijke Nederlanden", in P. BANGE & A.G. WEILER (red.), *Willibord, zijn wereld en zijn werk. Voordrachten gehouden tijdens het Willibrordcongres (Nijmegen, 28-30 september 1989)*, Nijmegen 1990, pp. 184-200.

136. Cf. L. E. VON PADBERG, *Mission und Christianisierung. Formen und Folgen bei Angelsachsen und Franken im 7. und 8. Jahrhundert*, Stuttgart 1995, pp. 142-143.

137. Hoewel de toewijzing van teksten aan een bepaald taalggebied ook later nog ambivalent kan blijven. Voorbeelden bij VAN UYTFANGHE, *Rome* (noot 64), p. 21: de *probatio penna* van Rochester van ca. 1100 (Oudnederlands of Oudengels?); de poëzie van Hendrik van Veldeke in de twaalfde eeuw (Nederlandse of Duitse literatuur?).

138. Ook KRAMER, *op. cit.* (noot 2), maakt deze vergelijking (p. 124, noot 87), met verwijzing naar L. GROOTAERS, *Inleiding tot de taalkunde en tot de geschiedenis van het Nederlands*, Leuven & Groningen & Den Haag 1959⁶, pp. 310-311.

nog onder koning Alfred de Grote [† 899])¹³⁹. Het reeds vermelde concilie van Tours van 813 gebood de preken in het Germaanse deel van het Karolingische rijk om te zetten in de *lingua Thiotisca* (wat men *de facto* al deed). *Theotiscus* is een Germaans leenwoord en betekent “van het volk” (vandaar trouwens Duits, Diets). Daarmee namen de bisschoppen manifest afstand van de termen *barbarus* of *barbaries*¹⁴⁰. Dat het christendom, in de lijn van zijn vroegere houding t.o.v. de *sermo rusticus* in het Latijn, ook aan andere volkstalen een minimale waardigheid toekende (minimaal, want niet als cultus- of geleerdentaal¹⁴¹), bleek al uit de synode van Frankfurt van 794, die stelde dat men God ook kan aanbidden in andere dan de drie “heilige” talen (Hebreeuws, Grieks, Latijn¹⁴²). De latere “cultuuresthetische” appreciatie van de geïndividualiseerde talen kan wel nog verschillen. Ik alludeerde reeds op de *Ysengrimus*: het Frans als verfijnde versus het Duits (*lingua Teutonica*) als “plompe” taal. Algemeen verwijs ik de lezer graag naar de in 2002 verschenen Acten van het colloquium *Langages et peuples d'Europe. Cristallisation des identités romanes et germaniques, VIIe-XIe siècle* (Toulouse-Conques, 1997)¹⁴³.

VIII. De voorgaande paragrafen handelden over de onderstroom van het gesproken Latijn en zijn (weerom geschreven) moderne voortzettingen. Alle emancipatie ten spijt, konden de volkstalen in de Middeleeuwen en de Renaissance wel qua *prestige* niet op tegen de supranationale *Bildungssprache* Latijn, de

139. Het Oudhoogduits begint zijn verschriftelijking met glossen in Latijnse handschriften, het glossarium *Abrogans* in de tweede helft van de achtste eeuw, in de eerste helft van de negende eeuw ook religieuze epiek (de *Heliand*).

140. Cf. BANNIARD, *op. cit.* (noot 19), p. 408. Het syntagma *Thiotisca lingua* verschijnt voor het eerst in de *Admonitio generalis* van Karel de Grote in 789. Cf. L. WEISBERGER, *Die Entdeckung der Muttersprache im europäischen Denken*, Luneburg s.d. (1941), pp. 61-62.

141. Zoiets leek zelfs niet concipieerbaar, want men had te maken met conglomeraten van dialecten en eveneens regionaal zeer verschillende *scriptae*. Karel de Grote heeft volgens zijn biograaf Eginhard († 840) gedacht aan een grammatica van zijn eigen *patrius sermo* (*Vita Karoli Magni*, 29), maar daarvan is niets bewaard. Het was ook gewoon niet doenbaar, want een grammatica vereist een vergevorderde unificatie en standaardisering.

Paradoxaal is wel dat de *sermo humilis Latinus* destijds het christendom moest toegankelijk maken voor de *simplices*, maar het hervormde Latijn vanaf de Karolingische tijd juist een culturele barrière zal opwerpen tussen de clerus en de leken.

142. Canon 52 (*Monumenta Germaniae Historica, Concilia*, II, 1, p. 171): ... *ut nullus credat quod non nisi in tribus linguis Deus adorandus sit, quia in omni lingua Deus adoratur et homo exauditur, si iusta petierit.*

143. Cf. noot 18.

sinds de Karolingers hervormde vadertaal, de heilige taal van de cultus, van de eruditie ("Erasmus" en "Socrates" *longtemps avant la lettre* stelden geen problemen aan de middeleeuwse universiteiten, dankzij de ene onderwijstaal), van het leeuwenaandeel van de literatuur en de geschreven productie in het algemeen, van de theoretische taalreflectie (*grammatica*). Deze supranationale *Vatersprache* van de westerse *respublica clericorum*, die ook Romaanstaligen ondanks de blijvende affiniteit met de moedertaal enkel door volgehouden intellectuele ascese onder de knie kregen¹⁴⁴, creëert als bovenstroom opnieuw de identiteit van de *Latinitas* t.o.v. de Griekse, nu Byzantijnse wereld.

Wanneer bv. een oorkonde van 1131 Petrus Abaelardus († 1141) betitelt als de *excellentissimarum rector scholarum ad quas pene de tota Latinitate viri litterati confluebant* en daarmee het internationale onderwijssucces bevestigt van de man die aan de wieg stond van het Parijse *Quartier latin*, dan wordt met *Latinitas* het territorium bedoeld van de roomse christenheid met Latijn als vadertaal, inclusief de katholieke landen met een niet-Romaanse moedertaal. Immers, aldus een brief van abt Fulco van Deuil uit 1118, de *alumni* van Abaelardus kwamen uit heel West-Europa (*Roma, Anglorum turba, Andegavenses, Pictavi, Wascones et Hiberi, Normannia, Flandria, Teutonicus et Suevius*)¹⁴⁵. Op het einde van de veertiende eeuw lezen we bij Henri de Crissey een en ander over de *clerici* en de *leken*: *Latinorum populorum quidam laici dicuntur, et quidam clerici...* Dat bij de (*populi*) *Latini* bv. ook het Heilig Roomse Rijk der Duitse Natie wordt gerekend, blijkt uit de opsomming van de talen van de *leken* (waaronder het Duits): *... et ita ydiomata multiplicia sunt apud Latinos, quia aliud est apud Gallos, aliud apud Germanos, aliud apud Lombardos*

144. LUSIGNAN, *op. cit.* (noot 113), pp. 36-38, verwijst in dat verband naar Dante, *De vulgari eloquentia*, I, 1, 3, maar betoogt tevens dat het middeleeuws Latijn in de dertiende eeuw zijn eigen *grammatica*'s (ter aanvulling van Donatus en Priscianus) en een eigen *corpus d'apprentissage* produceert. "En ce sens, le latin médiéval est une langue vivante". Mijns inziens geeft het middeleeuws Latijn in de twaalfde en de eerste decennia van de dertiende eeuw vooral dankzij de religieuze lyriek en de vagantenlyriek de indruk een "halflevende" taal van de intellectuele elite te zijn.

145. De oorkonde van 1131 is bewaard in de Kroniek van de abdij van Morigny (ed. L. MIROT, Paris 1912, pp. 54-55), de brief uit 1118 kan men lezen in MIGNE, *Patrologia Latina*, 178, col. 371-372. Cf. H. SILVESTRE, "L'idylle d'Abélard et Héloïse: la part du roman", in *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques de l'Académie royale de Belgique*, 5ième série, t. 71, 1985, 5, pp. 157-200.

seu Ytalicos. Het *ydioma* van de clerici is echter *idem apud omnes*¹⁴⁶.

Het Latijn is dus de eenheidstaal die in het Westen "Babel" ongedaan maakt, tenminste voor de *litterati*¹⁴⁷. In die zin staat het naast andere sacrale en/of cultuurtalen (Grieks, maar ook Hebreuws, Arabisch)¹⁴⁸, maar tegelijkertijd doet de kennis ervan iemand behoren tot een socio-culturele klasse, die van de clerici (in de ruime zin van het woord¹⁴⁹): *Nos Latini* betekent in de *Summa grammatica* van de Parijse *magister* Johannes de Dacia (1280) hetzelfde als *nos philosophi*¹⁵⁰. In het licht daarvan begrijpt men dat *latin* in het Oudfrans bijwijlen gebruikt wordt voor een vreemde taal, die de man in de straat niet begrijpt¹⁵¹.

Vooraf het religieus uiteengroeien van en de uiteindelijke scheuring tussen de oosterse en westerse christenheid hebben de oude dualiteit Grieks/Latijn weer oppositioneel verlevendigd. Keizer Michael III van Byzantium († 867) noemde de Latijnse taal "barbaars en Scythisch". De repliek van paus Nicolaas I († 867) is bitsig: "als u zo over onze taal denkt, hou dan op u βαρλαεὺς τῶν Ῥωμαίων te noemen, want dan zijt gij alleen nog de keizer van de Grieken"¹⁵². Het schisma van 1054 is nog veraf, maar men voelt het eigenlijk al aankomen. Na de scheuring en verder de kruistochten (met de inname van Constantinopel in 1204 en de stichting van het Latijnse keizerrijk) en de uiteindelijke val van Byzantium in 1453 (waarbij het Westen onverschillig had toegekeken) zal de vijandschap niet verminderen. Bij zoverre dat in de talen van de orthodoxe wereld (Nieuwgrieks, Slavische talen, maar ook Roemeens) het adjectief "Latijns", naast de zuiver linguïstische betekenis, ook slaat op "katholiek, westers, papis-tisch, vreemd en tegengesteld aan het eigen geloof", met dus een pejoratieve bijklank¹⁵³.

146. C. THUROT, *Notices et extraits des manuscrits à la Bibliothèque impériale*, 22, 2, Paris 1868, p. 131. Cf. LUSIGNAN, *op. cit.* (noot 113), pp. 41-42.

147. Cf. *ib.*, pp. 51-53 en *supra*, noot 122.

148. Cf. *ib.*, p. 64, over de Engelse denker Robert Bacon († na 1292).

149. D.w.z. diegenen die de tonsuur hadden ontvangen, ook al werden ze nadien geen priester.

150. Cf. *ib.*, p. 32 (*philosophi* = intellectuelen = clerici).

151. Teksten (twaalfde – veertiende eeuw) bij KRAMER, *op. cit.* (noot 2), pp. 116-117.

152. De brief dateert van 865 (*Monumenta Germaniae Historica, Epistolae Karolini Aevi*, IV, p. 459). Duiding: cf. BANNIARD, *op. cit.* (noot 19), pp. 545-546.

153. KRAMER, *op. cit.* (noot 2), pp. 95-96, wijst op dit (nu wel afgezwakte) gebruik in het modern Roemeens. Ten tijde van de kruistochten waren de Latijnen voor de Byzantijnen de "Franken" (dus westerlingen). Dat de negatieve betekenis nu nog voortleeft in het Nieuwgrieks en in bepaalde Slavische talen, werd mij bevestigd door mijn Gentse collegae Gunnar De Boel

*

Uit al wat voorafgaat kan men concluderen dat de *orbis Romanus* op verschillende niveaus de linguïstische identiteit van Europa mee heeft bepaald. Vooreerst op het niveau van de onderstroom, d.w.z. van de moedertaal en vervolgens moedertalen van een deel van ons continent. De opsplitsing van het gesproken Latijn in diverse Romaanse talen heeft op dat niveau wel geleidelijk het "latiniteitsbewustzijn" verzwakt en vervangen door specifiekere taalidentiteiten, ofschoon – afgezien nog van de *racines latines/razas latinas*-doctrine in de negentiende eeuw – de opmars van het Engels in de tweede helft van de twintigste eeuw recent een vage "Latijnse" tegenreactie heeft uitgelokt.

Ten tweede, op het niveau van de bovenstroom, die van het (sinds de Karolingers) hervormde middeleeuws Latijn en daarna Neolatijn, de geleerdentaal van de christelijke *respublica litterarum* in heel het door de kerk van Rome gekerstende deel van Europa, ook het niet-Romaanse. Na de Renaissance hebben de nationale talen de positie van dat Latijn steeds verder ingeperkt, al heeft het tot in de negentiende eeuw standgehouden als universitaire taal en tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw als taal van de katholieke cultus. Het feit dat de Hervorming van de zestiende eeuw en haar reactie tegen het Latijn in de liturgie vooral in de "Germaanse" landen succes heeft gehad, heeft wel gemaakt dat de *Latinitas* van de bovenstroom invloedrijker bleef in die landen waar ook die van de onderstroom aanwezig was (met overigens een blijvende linguïstische affiniteit tussen beide). En ook nu spreekt men in een welbepaalde context nog wel eens van de "Latijnen" (*les Latins*) in de zin van de "Latijnse kerk", in tegenstelling dan tot de oosterse kerken.

Wat de bovenstroom betreft, vergeet men ook niet dat het Latijn vanaf de Middeleeuwen tot nu de Europese (ook niet-Romaanse) talen onophoudelijk heeft gevoed met woordontleningen, leenvertalingen (*calques*), zelfs syntactische en stilistische latinismen (in de Renaissance meer bepaald) en met literaire thematieken. Ik heb sommige van deze aspecten elders behandeld¹⁵⁴ en hoef daarop dus hier niet meer in te gaan. Aan dit *Eurolatein* werd in 1994 in het Duitse Bad Homburg een symposium gewijd

(Algemene en Vergelijkende taalkunde; Griekse taal- en letterkunde) en Raymond Detrez (Byzantinistiek en Oost-Europese geschiedenis en culturen), waarvoor dank.

154. Cf. VAN UYTFANGHE, "De 'vadertaal'" (noot 38), pp. 41-48.

van classici, romanisten, slavisten, anglisten en germanisten¹⁵⁵. Dit gemeenschappelijke Europese "lexicon" construeert zeker geen nieuwe *orbis Romanus*, maar continueert toch *diseiecta membra* van zijn taal.

Ik herinner nog even aan het citaat van Michel Dricot waarmee ik begonnen ben. Enkel wanneer men al de nuances, registers en onderscheiden die hierboven werden gemaakt, verdisconteert, kan men hem ten volle bijtreden.

155. Zie noot 34. In Duitsland worden anglisten blijkbaar niet tot de germanisten gerekend. Intussen wordt in de meeste Vlaamse universiteiten (in Gent wellicht niet) de coherente studie van de romanistiek, de germanistiek en de klassieke filologie bedreigd door de "Bologna-hervormingen". Mijn voorzichtig optimisme in M. VAN UYTFANGHE, "Mère latin et ses filles. La langue de Rome et la philologie romane: acquis anciens et perspectives nouvelles", in J. IJSEWIJN & D. SACRÉ (ed.), *Acta selecta Octavi Conventus Academiae Latinitati Fovendae (Lovanii et Antverpiae, 2-6 Augusti MCMXCIII)*, Roma 1995, pp. 651-681, hier pp. 662-663, was blijkbaar voorbarig.

Meertaligheid en identiteit in de multiculturele samenleving

door

Guus EXTRA

Summary

This paper deals with multilingualism and identity in the multicultural society, as a consequence of processes of migration and minorization. In this context, the status and use of immigrant minority languages are considered from phenomenological, demographic, and sociolinguistic perspectives.

The first section offers *phenomenological* perspectives on how these languages and their speakers hit the headlines, in particular in terms of a conceptual discussion of such notions as nation-state, national and ethnic identity, ethnicity, citizenship, and integration.

The second section goes into the utilization and effects of different *demographic* criteria for the definition and identification of (school) population groups in a multicultural society. Given the decreasing significance of nationality and birth country criteria, it is argued that the combined criteria of ethnicity and home language are potentially promising long-term alternatives for obtaining basic information on the increasingly multicultural composition of European nation-states.

The third section offers *sociolinguistic* perspectives on the distribution and vitality of immigrant minority languages across Europe. In this context, the rationale, method, and first outcomes of the Multilingual Cities Project, carried out in six major multicultural cities in different European Union member states, are presented. The project is carried out under the auspices of the European Cultural Foundation, established in Amsterdam, and is coordinated by a research group of Babylon at Tilburg University.

1. FENOMENOLOGISCH PERSPECTIEF

Bij een bespreking van het thema "taal en identiteit" is het op voorhand van belang om erop te wijzen dat de literatuur over dit thema meer gekenmerkt wordt door waardengeladen normatieve retoriek dan door niet-gepassioneerde beschouwingen. Onder meer Edwards (1985) heeft nadrukkelijk een pleidooi gehouden

voor de tweede in plaats van de eerste benadering. Vragen over taal en identiteit zijn uiterst complex, niet in de laatste plaats omdat ze overwegend in verschillende disciplines gesteld worden. In de sociale wetenschappen wordt het begrip "identiteit" vaak zonder verwijzing naar empirische gegevens over taalgebruik besproken, terwijl in de taalwetenschap het omgekeerde geldt.

Het begrip "identiteit" is nauw verweven met de begrippen "etniciteit" en "nationalisme". Vaak wordt ook gesproken van "etnische identiteit" en "nationale identiteit". Het begrip "etnische identiteit" verwijst vaak naar de identiteit van etnische minderheidsgroepen in een natie-staat en benadrukt daarbij het anderszijn in vergelijking met de meerderheid van de inwoners. Anderzijds maken alle inwoners van een natie-staat deel uit van een etnische groep, hoewel meerderheidsgroepen zichzelf zelden als zodanig definiëren. In feite vormt het Griekse woord *ethnos* echter een verwijzing naar "natie". Voor een uitvoerige bespreking van de begrippen "natie", "nationaliteit" en "nationalisme" wordt verwezen naar Fishman (1989: 105-175). Het onderwerp wordt verder gecompliceerd door het naast elkaar bestaan van de begrippen "nationale minderheid" en "etnische minderheid". Meestal wordt daarbij gedoeld op respectievelijk autochtone en allochtone minderheidsgroepen die gebruik maken van respectievelijk autochtone en allochtone minderheidstalen. Door intergenerationale processen van taalverschuiving kan de communicatieve waarde van autochtone en allochtone minderheidstalen gereduceerd worden of zelfs verloren gaan (vgl. respectievelijk de status van het Fries in Nederland of die van het Nederlands in Australië). Ook al kunnen deze talen hun communicatieve waarde deels verliezen, dan nog kunnen ze een belangrijke symbolische waarde binnen autochtone en allochtone minderheidsgroepen behouden. Terwijl meerderheidstalen in een natie-staat groeps grenzen naar buiten markeren, markeren autochtone en allochtone minderheidstalen in een natie-staat groeps grenzen naar binnen. Ofschoon de begrippen "nationaliteit" en "etniciteit" beide gestoeld zijn op groepsverbondenheid, is het verschil tussen beide er allereerst een van schaalgrootte.

De begrippen "etniciteit" en "etnische identiteit" duiken pas op als concepten in de sociale wetenschappen in de jaren zestig van

de twintigste eeuw en hebben een complexe lading (zie ook Verkuuyten 1999). Ze kunnen verwijzen naar objectieve en/of subjectieve eigenschappen van meerderheids- en minderheidsgroepen in termen van een gedeelde herkomst, taal, religie, cultuur, geschiedenis, afstamming (*ancestry*) of ras. In alle gevallen wordt echter bedoeld op feitelijke (objectieve) of veronderstelde (subjectieve) groepskenmerken. De begrippen "taal" en "etniciteit" zijn zo nauw met elkaar verbonden dat in de meeste definities van "etniciteit" het begrip "taal" als deelcomponent optreedt. Voor Fishman (1977) vormt taal zelfs het meest karakteristieke kenmerk van etnische identiteit. Voor sommige minderheidsgroepen vormt taal echter in sterkere mate een kernwaarde van hun identiteit dan voor andere groepen (Smolicz 1980, 1992). Edwards (1985: 10) komt na een uitvoerige analyse van definities van "etnische identiteit" in een reeks van studies tot de volgende operationalisering:

Ethnic identity is allegiance to a group – large or small, socially dominant or subordinate – with which one has ancestral links. There is no necessity for a continuation, over generations, of the same socialisation or cultural patterns, but some sense of a group boundary must persist. This can be sustained by shared objective characteristics (language, religion, etc.), or by more subjective contributions to a sense of "groupness", or by some combination of both. Symbolic or subjective attachments must relate, at however distant a remove, to an observably real past.

Het is onmogelijk om over etnische identiteit te spreken zonder verwijzing naar andere etnische identiteiten of naar nationale identiteit. De gelijkstelling van "taal" en "nationale identiteit" berust echter op een ontkenning van het bestaan van meerderheids- en minderheidstalen binnen de grenzen van elke natie-staat en vindt zijn wortels vooral in de Duitse Romantiek van het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw (zie Fishman 1989: 105-175, 270-287 en Edwards 1985: 23-27 voor een historisch overzicht). De gelijkstelling van Duits en Duitsland vormde een reactie op het rationalisme van de Verlichting en was mede gebaseerd op anti-Franse sentimenten. De term "nationalisme" verschijnt voor het eerst aan het eind van de achttiende eeuw, de term "nationaliteit" pas honderd jaar later. Romantische filosofen als Johann Gottfried Herder en Wilhelm van Humboldt legden de grondslag voor de opkomst van een taalnationalisme in Duitsland, waarbij de Duitse taal en natie superieur werden geacht boven de Franse. De Fransen lieten zich echter niet onbetuigd in het

uitdrukken van hun gevoel voor het omgekeerde. Ofschoon elke natie gekenmerkt wordt door heterogeniteit, met inbegrip van talige heterogeniteit, hebben nationalistische bewegingen zich in hun gelijkstelling van taal en natie altijd beroepen op dit klassieke Europese discours.

Ook de Verenigde Staten zijn voor dit nationalisme niet immuun gebleven. De *English-only* beweging in de VS (*US English*) werd in 1983 opgericht uit vrees voor het groeiend aantal *Hispanics* op Amerikaanse bodem (Fishman 1988). Deze organisatie heeft zich van meetaf verzet tegen tweetalig onderwijs Spaans-Engels, omdat dat zou leiden tot *identity confusion* en heeft tal van – vooralsnog vergeefse – pogingen ondernomen om de aanwijzing van Engels als de officiële taal van de VS een grondwettelijke basis te geven. De vooronderstelling hierbij was dat andere talen (in het bijzonder Spaans) de grondslagen van de natie-staat zouden ondermijnen. Dit nationalisme vond zijn voedingsbodem in een blanke protestantse Engelstalige elite (Edwards 1994: 177-178).

De relatie tussen taal en identiteit is geen statisch, maar een dynamisch gegeven dat vooral in de laatste decennia van de twintigste eeuw aan sterke transnationale veranderingen onderhevig is geraakt. Deze veranderingen doen zich in Europa voor in drie verschillende arena's (Oakes 2001):

- in de *nationale* arena's van de lidstaten van de Europese Unie (voortaan EU) staat de traditionele identiteit van de natie-staat ter discussie ten gevolge van grootschalige processen van migratie en minderheidsvorming;
- in de *Europese* arena ontwikkelt zich door processen van samenwerking en voortschrijdende integratie het concept van een Europese identiteit;
- in de *mondiale* arena doen zich processen voor van globalisering waardoor onze wereld steeds kleiner wordt; door een voortschrijdende informatie- en communicatietechnologie verlopen communicatieprocessen bovendien steeds sneller.

De veranderingen in deze drie arena's hebben geleid tot de ontwikkeling van het concept van een transnationaal burgerschap en van een transnationale meervoudige identiteit. Inwoners van Europa identificeren zich in toenemende mate niet langer met een

enkele natie-staat, maar geven steeds meer blijk van een meervoudige toerekening. De notie van een Europese identiteit werd voor het eerst door de EU verwoord in de *Declaration on European Identity* van december 1973 in Kopenhagen. Sindsdien hebben tal van supranationale instituties dit idee gepropageerd en bevorderd. De invoering van een Europese munteenheid in 2002 heeft aan dit idee vooralsnog de meest tastbare bijdrage geleverd. In een bespreking van het begrip "Europese identiteit" wijst Oakes (2001: 127-131) erop dat de erkenning van meervoudige identiteiten een voorwaarde in plaats van een belemmering vormt voor de acceptatie van een Europese identiteit. De erkenning van meervoudige identiteiten is niet alleen relevant voor de traditionele inwoners van de lid-staten van de EU, maar ook voor nieuwkomers in Europa. Recent onderzoek van Phales & Swyngedouw (2002) onder de Turkse en Marokkaanse gemeenschap in Brussel leidt bijvoorbeeld tot de volgende conclusies:

While Turks and Moroccans share with Belgians a social-contract type of citizenship in Belgium, they also adhere to a communal type of long-distance citizenship in Turkey and Morocco, which centres on a close linkage of national and religious attachments. We conclude that multiplicity is a key feature of minority perspectives on citizenship, which combine active participation in the national context of residence with enduring ethno-religious identification in the national context of origin.

Een transnationale, meervoudige identiteit en toerekening vragen om nieuwe competenties van de inwoners van Europa in de eenentwintigste eeuw. Tot die nieuwe competenties behoort allereerst het vermogen om om te gaan met toenemende diversiteit en heterogeniteit (Van Londen & De Ruijter, 1999). Meertaligheid kan in deze context als kerncompetentie worden beschouwd. Daarbij doen zich processen voor van zowel convergentie als divergentie. Zowel in de Europese als in de mondiale arena ontwikkelt het Engels zich steeds meer tot de *lingua franca* voor internationale communicatie (Oakes 2001: 131-136, 149-154). In Europa gaat dit ten koste van alle andere nationale talen van Europa, inclusief het Frans. In de nationale arena's van de lidstaten van de EU heeft een groeiend aantal allochtone inwoners behoefte aan competenties in de talen van de landen van verblijf en herkomst.

In de publieke beeldvorming over allochtone minderheidsgroepen in Nederland en in een bredere Europese context worden de dimensies *buitenlanders* en *integratie* sterk benadrukt (zie Extra & Verhoeven 1998). Naar allochtone minderheidsgroepen wordt allereerst vaak verwezen in termen van *buitenlanders/foreigners/étrangers/Ausländer*, ook in die gevallen waarin zij beschikken over de nationaliteit van het land waarin zij wonen. In het jargon van de EU wordt voorts gesproken over allochtone talen in termen van *non-territorial, non-regional, non-historical, non-indigenous* of *non-European languages*. De publieke oproep tot integratie is in opmerkelijk contrast met de taal van uitsluiting. Deze conceptuele uitsluiting is in hoge mate terug te voeren op een historisch nationaliteitsbesef dat op bloedverwantschap is gebaseerd. Dit besef vindt zijn wettelijke grondslag in het *ius sanguinis* ("recht van het bloed"). In landen met een langer immigratieverleden, in het bijzonder dominant Engelstalige immigratielanden als de Verenigde Staten, Canada, Zuid-Afrika en Australië, is het nationaliteitsbesef gebaseerd op het geboorteland en op het daarmee verbonden *ius soli* ("recht van de grond"). Toen Europeanen in het verleden hun continent van oorsprong verlieten en andere continenten koloniseerden, legitimeerden zij hun nationaliteitsaanspraken (en vooral die van hun nakomelingen) door de opname van het *ius soli* in de constituties van de landen waarin ze terecht kwamen. Bij deze grondwetbepalingen vond geen consultatie plaats van de oorspronkelijke inwoners, zoals Indianen, Inuït, Zulu's of Aboriginals in genoemde landen. Ondanks een toename van processen van immigratie en minderheidsvorming hielden de Europeanen op hun continent van oorsprong tegelijkertijd echter meestal vast aan het *ius sanguinis*. In beide contexten handelden zij daarmee vooral uit verondersteld eigenbelang.

Met dit verschillend nationaliteitsbesef zijn eerder genoemde kwalificaties onlosmakelijk verbonden. In de Verenigde Staten vormt een verwijzing naar *Amerikanen* een overkoepelende aanduiding van onderscheiden etnisch-culturele groepen zoals *Anglo-Americans, Afro-Americans* en *Latin-Americans* of *Hispanics*, terwijl met de kwalificatie *foreigners* wordt verwezen naar buitenlandse passanten zoals toeristen. Wanneer echter aan deze zijde van de Atlantische Oceaan de *Volkskrant* van 16 augustus 1996 de

voorpagina voorziet van de koptekst *Jongeren negatiever over buitenlanders*, wordt niet bedoeld op veranderde attitudes van Nederlanders tegenover toeristen, maar op die van autochtone tegenover allochtone leeftijdgenoten in Nederland.

Een tweede hoofdkenmerk van de publieke beeldvorming over allochtone minderheidsgroepen vormt de nadruk op *integratie*. Deze notie is populair vanwege zijn vaagheid en kan in feite verwijzen naar een heel spectrum van onderliggende concepten die variëren naar plaats en tijd (zie Kruyt & Niessen 1997 voor een comparatieve studie in vijf EU-landen sinds het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw). De uitersten van het spectrum bewegen zich tussen assimilatie en multiculturalisme. Het assimilatie-concept is gebaseerd op de premisse dat culturele verschillen tussen allochtone minderheidsgroepen en de autochtone meerderheid in de loop van de tijd moeten en zullen verdwijnen in een samenleving die ideaal-typisch als cultureel homogeen wordt opgevat. Aan de andere zijde van het spectrum is het multiculturalisme-concept gebaseerd op de premisse dat genoemde culturele verschillen een aanwinst zijn voor een pluralistische samenleving die culturele verscheidenheid beziet in termen van nieuwe bronnen en kansen. Terwijl vanuit het assimilatie-concept de nadruk ligt op unilaterale taken voor *nieuwkomers*, ligt vanuit het multiculturalisme-concept de nadruk op multilaterale taken voor alle inwoners in een sterk veranderende samenleving (zie ook Cohn-Bendit & Schmid 1992). In de praktijk stelt de gevestigde autochtone meerderheid vaak hoge eisen aan allochtone minderheidsgroepen in termen van assimilatie en is gewoonlijk zeer terughoudend in de bevordering of zelfs de acceptatie van culturele diversiteit als kenmerk van een toenemend multiculturele omgeving.

Het is interessant om de onderliggende assumpties van integratie in de publieke beeldvorming over allochtone minderheidsgroepen op nationaal niveau te vergelijken met assumpties op het niveau van Europese samenwerking en regelgeving. Op Europees niveau benadrukken politici het belang van een goede balans tussen verlies en behoud van "nationale" normen en waarden. Een hoofdzorg in het publieke debat over zulke normen en waarden is culturele en linguïstische verscheidenheid in termen van zowel

ationale als regionale talen (zie het Europees Handvest voor Regionale of Minderheidstalen). In deze context worden nationale en regionale talen vaak aangeduid als kernwaarden van culturele identiteit. Het is een paradoxaal verschijnsel dat in hetzelfde publieke debat allochtone minderheidstalen en minderheidsculturen gewoonlijk beschouwd worden als bronnen van achterstand en problemen en als obstakels voor integratie, terwijl nationale en regionale talen en culturen in een veranderende en zich uitbreidende EU worden opgevat als bronnen van verrijking en als randvoorwaarden voor Europese integratie.

2. DEMOGRAFISCH PERSPECTIEF

Bij de identificatie van minderheidsgroepen als doelgroepen van overheidsbeleid en overheidsfaciliteiten doen zich in toenemende mate problemen voor. In Nederland heeft inmiddels meer dan de helft van de personen die behoren tot de doelgroepen van het minderhedenbeleid de Nederlandse nationaliteit. Als gevolg van naturalisaties wordt deze groep steeds groter. Identificatie via het nationaliteitscriterium geeft dan ook slechts een beperkt beeld dat bovendien aan steeds snellere erosie onderhevig is. Vanaf 1990 is in Nederland dan ook naarstig gezocht naar complementaire dan wel alternatieve identificatiecriteria. In de concept-nota Registratie en Rapportage Minderhedenbeleid van het Ministerie van BiZa (1991) is aanvankelijk voorgesteld om via de gemeentelijke bevolkingsadministratie (GBA) een uniform identificatiemodel uit te proberen waarin per inwoner antwoorden op de volgende vragen worden gezocht:

- *In welk land bent u geboren?*
- *In welk land is uw moeder geboren?*
- *In welk land is uw vader geboren?*
- *Tot welke bevolkingsgroep rekent u zich?*
- *Wat is uw nationaliteit?*
- *Wat was uw nationaliteit op 1 januari van dit jaar?*

De vraag *Tot welke bevolkingsgroep rekent u zich?* is uitgeprobeerd in enkele haalbaarheidsanalyses in het kader van het Rapportagesysteem Toegankelijkheid en Evenredigheid (Roelandt & Veenman 1991, Verweij & Roelandt 1991). Aanvankelijk was het Ministerie van BiZa van plan de voorgestelde modelregistratie

over te nemen. De reacties van betrokken instellingen en adviesorganen op de concept-nota waren echter zeer afwijzend inzake hantering van het subjectieve criterium zelftoerekening. Zo wees de Registratiekamer erop dat het voorgestelde registratiesysteem de privacy onvoldoende zou waarborgen en daarom in strijd zou zijn met de Wet Persoonsregistraties. Ook de Landelijke Advies- en Overlegraad (LAO) van minderhedenorganisaties verzette zich tegen registratie op grond van zelftoerekening vanwege het subjectieve karakter en mogelijk misbruik van dit criterium.

In de definitieve nota Registratie en Rapportage Minderhedenbeleid van het Ministerie van BiZa (1992) wordt daarom voorts alsnog volstaan met de criteria nationaliteit en geboorteland (van de persoon en diens ouders) en wordt een beslissing over invoering in de gemeentelijke bevolkingsadministratie van een alternatieve identificatiewijze uitgesteld. Den Heeten & Verweij (1993) bieden een handleiding voor gemeenten met het oog op de voorgestelde registratiewijze. Erkend wordt dat op middellange termijn een andere identificatiewijze noodzakelijk kan zijn. Een definitief besluit tot al dan niet brede invoering van zo'n identificatiewijze zal echter pas kunnen worden genomen na nader onderzoek en overleg. Op basis van een summier *tour d'horizon* in het buitenland, waarbij het thuistaalcriterium overigens onbelicht blijft, stelt Verweij (1997) voor om het zelftoerekeningscriterium op te nemen in toekomstige bevolkingsstatistieken in die gevallen waarin het gecombineerde geboortelandcriterium ontoereikend is. Alvorens daartoe landelijk zou worden overgegaan, bepleit Verweij kleinschalige experimentele studies naar de validiteit en maatschappelijke acceptatie van het zelftoerekeningscriterium, gelet op het subjectieve en historisch belaste karakter ervan.

Identificatie via het gecombineerde geboortelandcriterium (geboorteland van de betreffende persoon en/of diens moeder en/of vader) geeft zicht op de omvang van een groot aantal minderheidsgroepen van de eerste en tweede generatie. Tabel 1 laat de effecten van beide criteria zien voor de samenstelling van de Nederlandse bevolking op 1-1-1999 volgens het CBS (2000).

Groepen (x1000)	GL-PMV	Nationaliteit	Vershil
Nederlanders	13.061	15.097	+ 2.036
Turken	300	102	- 198
Marokkanen	252	129	- 123
Surinamers	297	11	- 286
Antillianen	99	-	- 99
Italianen	33	18	- 15
(vm.) Joegoslaven	63	22	- 41
Spanjaarden	30	17	- 13
Somaliërs	27	9	- 18
Chinezen	28	7	- 21
Indonesiërs	407	8	- 399
Overige groepen	1.163	340	- 823
Totaal	15.760	15.760	-

Tabel 1. Bevolking van Nederland (x1000) op 1-1-1999 op basis van het gecombineerde geboortelandcriterium (GL-PMV) en het nationaliteitscriterium (CBS 2000)

Vergeleken met het gecombineerde geboortelandcriterium leidt het nationaliteitscriterium tot een zeer opmerkelijke onderschatting van de multiculturele samenstelling van Nederland (zie ook Bijlsma & Koopmans 1994 voor een bespreking van sterke criterium-effecten). Ook de verschillende geboortelandcriteria laten grote onderlinge verschillen zien binnen en tussen groepen. Voorts is in tabel 1 in de geboortelandkolom sprake van een zeer omvangrijke niet-gespecificeerde groep "Overigen". Voor andere groepen dan vermeld in tabel 1 (zoals Molukkers) kunnen slechts globale schattingen worden gegeven, terwijl de criteria voor deze schattingen bovendien onduidelijk zijn. Het (gecombineerde) geboortelandcriterium is dus evenmin zonder identificatieproblemen. Gebruikmaking van dit criterium leidt minstens in de volgende gevallen in feite tot non-identificatie:

- een in omvang toenemende groep van derde en volgende generaties (vgl. Turken en Marokkanen in Nederland);
- verschillende etnisch-culturele groepen uit eenzelfde herkomstland (vgl. Turken en Koerden uit Turkije);

- eenzelfde etnisch-culturele groep uit verschillende herkomstlanden (vgl. Chinezen uit China en Vietnam);
- etnisch-culturele groepen zonder territoriumstatus (vgl. Roma/Sinti);
- personen die in meer dan één herkomstland hebben gewoond (vgl. vluchtelingen).

Vastgesteld kan worden dat zowel het nationaliteitscriterium als het (gecombineerde) geboortelandcriterium in intergenerationeel opzicht steeds meer aan erosie onderhevig zijn. Deze erosie in identificatiemogelijkheden vormt geen typisch Nederlands verschijnsel. In landen met een langer immigratieverleden, in het bijzonder in dominant Engelstalige immigratielanden als Australië, Canada, de Verenigde Staten en Zuid-Afrika, worden om deze reden via periodiek bevolkingsonderzoek onder meer gegevens verzameld over zelftoerekening/ethniciteit (*To which ethnic group do you consider yourself to belong?*) en thuistaalgebruik (zie Extra e.a. 2002 voor een uitvoerige vergelijking van deze vier landen). Dergelijke gegevens worden beschouwd als kernindicatoren voor het lidmaatschap van verschillende etnisch-culturele groepen. In tabel 2 worden de voornaamste voor- en nadelen van genoemde identificatiecriteria samengevat (zie ook Broeder & Extra 1998: 4).

Criterion	Voordelen	Nadelen
Nationaliteit (NAT) (PVM)	<ul style="list-style-type: none"> • objectief • relatief eenvoudig vast te stellen 	<ul style="list-style-type: none"> • (intergenerationele) erosie door naturalisatie of dubbele NAT • NAT niet altijd indicatief voor etniciteit/identiteit • sommige (m.n. ex-koloniale) groepen hebben NAT van immigratieland
Geboorteland (GL) (PVM)	<ul style="list-style-type: none"> • objectief • relatief eenvoudig vast te stellen 	<ul style="list-style-type: none"> • intergenerationele erosie door geboorten in immigratieland • GL niet altijd indicatief voor etniciteit/identiteit (bv. Nederlanders geboren in buitenland) • onveranderlijk/ deterministisch: doet geen recht aan dynamiek van de samenleving (in tegenstelling tot alle andere criteria)
Zelftoerekening (ZT)	<ul style="list-style-type: none"> • raakt de kern van de identificatievraag <i>Tot welke bevolkingsgroep rekent u zich?</i> • emancipatorisch: ZT komt tegemoet aan eigen beleving van etniciteit/identiteit 	<ul style="list-style-type: none"> • per definitie niet objectief en mede bepaald door tijdgeest • meervoudige ZT mogelijk (bv. Turkse Nederlanders) • historisch belast (vooral door Tweede Wereldoorlog)
Thuis taal	<ul style="list-style-type: none"> • thuis taal is meest opvallend etniciteitscriterium in communicatieprocessen • thuis taalgegevens leveren cruciale bouwstenen voor overheidsbeleid (bv. voorlichting, onderwijs) 	<ul style="list-style-type: none"> • complex criterium (wie spreekt wanneer welke taal tegen wie?) • taal niet altijd kernwaarde van etniciteit/identiteit (bv. Nederlanders in Australië) • moeilijk bruikbaar voor eenpersoonshuishoudens

Tabel 2. Criteria voor de definitie en identificatie van bevolkingsgroepen in een multiculturele samenleving (PVM = gecombineerd criterium m.b.t. persoon, vader en moeder)

Tabel 2 maakt duidelijk dat er geen koninklijke demografische weg voorhanden is en dat verschillende identificatiecriteria elkaar kunnen aanvullen en versterken. Gelet op de afnemende betekenis van nationaliteits- en geboortelandcriteria, vormt het gecombineerde criterium van zelftoerekening en thuistaalgebruik een potentieel alternatief voor inzicht in de multiculturele samenstelling van bevolkingsgroepen.

Eenduidige gegevens over thuistaalgebruik worden in Nederland voorsnog niet op landelijke schaal verzameld. Toch levert een periodieke verzameling van gegevens over thuistaalgebruik niet alleen cruciale bouwstenen op voor algemene bevolkings- en leerlingstatistieken, maar ook voor op specifieke allochtone groepen te richten overheidsbeleid. Goede voorbeelden van dergelijk overheidsbeleid zijn voorlichting in allochtone talen over burgerrechten en burgerplichten en onderwijs in allochtone talen. Voor beleidsvragen over onderwijs Nederlands als tweede taal en onderwijs in allochtone talen leveren gegevens over thuistaalgebruik belangrijke meerwaarde op in vergelijking met de criteria nationaliteit, geboorteland en etniciteit. Met thuistaalgebruik als criterium voor onderwijsfaciliteiten komen ten slotte potentieel relevante, maar voorsnog onderbelichte doelgroepen in beeld.

In Extra e.a. (2002) zijn langdurige ervaringen met periodiek bevolkingsonderzoek in kaart gebracht van vier eerder genoemde niet-Europese dominant Engelstalige immigratielanden, te weten Australië, Canada, Zuid-Afrika en de Verenigde Staten. Daarbij zijn aanzienlijke verschillen geconstateerd in de aard van de onderzoeksvragen, zowel tussen landen als binnen landen in de loop van de tijd. Gelet op deze verschillen, is het niet eenvoudig om vergelijkend crossnationaal en/of longitudinaal onderzoek te doen naar de beschikbare statistische gegevens. Tabel 3 biedt een overzicht van de wijze waarop in deze vier landen in recent bevolkingsonderzoek bevolkingsgroepen worden gedefinieerd en geïdentificeerd.

Vragen in bevolkingsonderzoek	Australië 2001	Canada 2001	ZA 1996	VS 2000	Dekking
1 Geboorteland van de persoon	+	+	+	+	4
2 Geboorteland van de ouders	+	+	-	-	2
3 Staatsburgerschap	+	+	+	+	4
4 Etniciteit (herkomst)	-	+	-	+	2
5 Afstamming (<i>ancestry</i>)	+	+	-	+	3
6 Ras	-	+	+	+	3
7 Moedertaal	-	+	-	-	1
8 Taalgebruik thuis	+	+	+	+	4
9 Taalgebruik op het werk	-	+	-	-	1
10 Beheersing van landstaal/talen	+	+	-	+	3
11 Godsdienst	+	+	+	-	3
Totaal van bevraagde dimensies	7	11	5	7	30

Tabel 3. Overzicht van vragen in recent bevolkingsonderzoek in vier niet-Europese dominant Engelstalige immigratielanden

Zowel de aard als het aantal van de vragen zijn per land verschillend, met Canada in een topositie qua aantal vragen. Slechts drie vragen zijn in elk van de vier landen gesteld, terwijl twee vragen slechts in één land zijn gesteld. Over taal zijn de meeste vragen gesteld, te weten vier verschillende vragen.

Vragen over afstamming (*ancestry*), etniciteit of ras (*race*) zijn in elk van de landen problematisch, te beginnen met het onderscheid tussen deze drie concepten alleen al. Soms worden afstamming en etniciteit als equivalente begrippen opgevat, zoals in de Verenigde Staten (vraag in 2000: *What is this person's ancestry or ethnic origin?*) of in Canada (vraag in 2001: *To which*

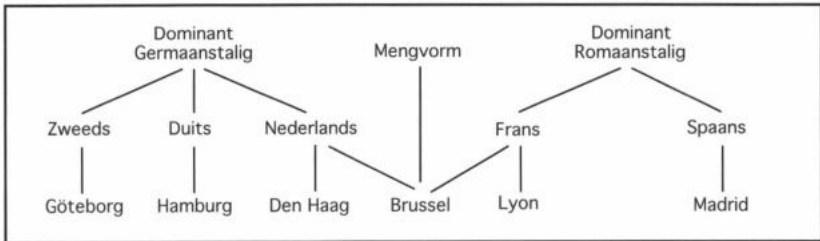
ethnic or cultural group(s) did this person's ancestors belong?). In Australië heeft de vraagstelling in 2001 alleen betrekking op *ancestry* en niet op *ethnicity* (vraag: *What is the person's ancestry?*, met als toelichting voor respondenten: *Consider and mark the ancestries with which you most closely identify. Count your ancestry as far as three generations, grand parents and great grand parents*). Voorzover onderscheid wordt gemaakt tussen etniciteit en afstamming, heeft het eerste begrip meer betrekking op de huidige zelfdefinitie van de respondent en het tweede meer op diens voorouders. Hoe respondenten beide begrippen in feite zelf interpreteren blijft echter een zeer moeilijk oplosbaar probleem.

Terwijl over etniciteit slechts één vraag wordt gesteld in twee van de vier landen, worden over taal vier vragen gesteld in één tot vier landen. Alleen in Canada zijn al deze vier vragen gesteld. "Moedertaal" (vraag 7) is daarbij geoperationaliseerd als *language first learnt at home in childhood and still understood*, terwijl de vragen 8 en 9 betrekking hebben op *most often used at home/work*. Tabel 3 maakt de meerwaarde van taalvragen duidelijk voor de definitie en identificatie van multiculturele populaties, in het bijzonder de meerwaarde van de vraag over "thuis taal" in plaats van de vragen over de diffuse begrippen "moedertaal" en "etniciteit". De taalvragen in de besproken landen verschillen niet alleen in hun precieze vraagstelling en/of toelichting daarop, maar vormen ook een directe of indirecte grondslag voor onderwijsbeleid met betrekking tot Engels en andere talen. Concluderend stellen we vast dat grootschalige taalpeilingen niet alleen zinvol zijn, maar ook gebaat zijn met zowel *eenduidige* als *meervoudige* vragen over taalgebruik.

3. SOCIOLINGUIÏSTISCH PERSPECTIEF

Er zijn nauwelijks empirische studies voorhanden die een crossnationaal en crosslinguïstisch perspectief bieden op de status en het gebruik van immigrantentalen in Europa (vgl. Extra & Gorter 2001; Extra & Verhoeven 1998, 1993). In deze context besteden we aandacht aan de doelstellingen, onderzoeksmethode en eerste uitkomsten van het *Multilingual Cities Project* (voortaan MCP)

dat onder auspiciën van de *European Cultural Foundation* (gevestigd in Amsterdam) wordt uitgevoerd in een zestal grote multiculturele steden in verschillende EU-lidstaten. In de deelnemende steden hebben Germaanse en/of Romaanse talen een dominante status in de publieke sector. Figuur 1 biedt een overzicht van de selectie van talen en steden in het MCP.

Figuur 1. Selectie van talen en steden in het *Multilingual Cities Project* (MCP)

De doelstellingen van het MCP zijn:

- het verwerven van inzicht in de distributie en vitaliteit van allochtone thuistalen van scholieren;
- het onderzoeken van de potentiële statistische meerwaarde van het thuistaalcriterium voor de definitie en identificatie van multiculturele schoolpopulaties;
- het verhogen van het bewustzijn over meertaligheid als kenmerk van de multiculturele samenleving in het algemeen en van multiculturele scholen in het bijzonder;
- het leveren van bouwstenen voor lokaal onderwijsbeleid inzake meertaligheid.

Door processen van migratie en minderheidsvorming wordt elk van de deelnemende steden in het MCP gekenmerkt door een sterke diversificatie van zijn inwoners in termen van multicultu-raliteit en meertaligheid. Afgezien van Scandinavische landen bestaat er in Europa geen traditie in het verzamelen van thuistaalstatistieken over multiculturele (school)populaties. In België bestaan ten gevolge van de vigerende taalwetgeving zelfs wettelijke belemmeringen voor het verzamelen van dergelijke gegevens. De uitgevoerde taalpeilingen in genoemde zes steden onder leerlingen in het basisonderwijs (alleen in Den Haag ook in het voortgezet onderwijs) zijn deels geïnspireerd door grootschalige ervaringen met bevolkingsonderzoek buiten Europa (zie de voorgaande

paragraaf) en deels door eigen empirisch onderzoek onder leerlingen in een groot aantal Nederlandse gemeenten (zie Extra e.a. 2002). In het MCP is gestreefd naar *eenduidige, meervoudige* en in crossnationaal opzicht *equivalente* vragen over (thuis)taalgebruik. In overeenstemming met privacy-wetgeving bevatten de opgebouwde databestanden uitsluitend gegevens op het niveau van gemeente, school(type), klas, leeftijd en sekse en kunnen geen gegevens worden herleid tot individuele leerlingen.

Gelet op de toenemende verantwoordelijkheden van gemeenten als lokale onderwijsautoriteiten is het project uitgevoerd in nauwe samenwerking tussen onderzoeksgroepen van lokale universiteiten en gemeentelijke onderwijsautoriteiten. De algehele coördinatie van het project berust bij het onderzoekscentrum Babylon aan de Universiteit van Tilburg. Tabel 4 biedt een overzicht van het aantal deelnemende scholen en leerlingen. Het totale crossnationale databestand is gebaseerd op gegevens van meer dan 160.000 leerlingen.

Deelnemende steden	Aantal scholen	Deelname scholen	Aantal leerlingen	Deelname leerlingen	Leeftijdsbereik
Brussel	117 *	110 *	11,500	10,300	6-12
Hamburg	231 publiek 17 katholiek	218 publiek 14 katholiek	54,900	46,000	6-10
Lyon	173 **	42 **	60,000	11,650	6-11
Madrid	708 publiek 411 katholiek	133 publiek 21 katholiek	202,000 99,000	30,000	5-12
Den Haag	142 primair 30 secundair	109 primair 26 secundair	41,170 19,000	27,900 13,700	4-12 12-17
Göteborg	170	122	36,100	21,300	6-12

Tabel 4. Overzicht van het MCP-databestand (* alleen Nederlandstalige scholen; ** alleen onderwijsvoorrangsscholen)

In deze context besteden we aandacht aan de uitkomsten in Den Haag als gevalstudie (zie Extra e.a. 2001 voor een uitvoerig overzicht en Verlot e.a. 2003 voor de gegevens over Brussel¹). Tabel 5 biedt een overzicht van de voornaamste kengetallen ten tijde van het onderzoek in het basisonderwijs (voorjaar 1999) en voortgezet onderwijs (najaar 1997).

Onderwijssector	Totaal	Sample	Dekking
Basisonderwijs			
• scholen	142	109	77%
• locaties	158	123	78%
• leerlingen	41.170	27.900	68%
Voortgezet onderwijs			
• scholen	30	26	87%
• locaties	51	43	84%
• leerlingen	± 19.000	13.703	72%

Tabel 5. Voornaamste kengetallen over de onderzoekpopulatie in Den Haag

De dekking van scholen, locaties en leerlingen in het basis- en voortgezet onderwijs kan als substantieel worden aangemerkt. Enkele kernuitkomsten in Den Haag luiden als volgt:

- bij 49% van de bevroegde 27.900 leerlingen in het basisonderwijs worden thuis naast of in plaats van Nederlands één of meer allochtone talen gebruikt;
- hetzelfde geldt voor 42% van de bevroegde 13.700 leerlingen in het voortgezet onderwijs;
- in de totale populatie van ruim 40.000 leerlingen konden in totaal 88 allochtone thuishalen worden getraceerd;
- de 21 meest genoemde talen hebben een aandeel van 97% op het totaal aantal vermeldingen van allochtone thuishalen.

In tabel 6 vindt een uitsplitsing plaats naar basis- en voortgezet onderwijs van informatie over de top-21 van talen (n totaal >100).

1. Zie ook de volgende bijdrage, p. 133–152.

Nr	Taal	Totaal BO/VO	Totaal BO	Rangorde BO	Totaal VO	Rangorde VO
1	Turks	4.789	3.666	1	1.123	2
2	Hind(ustan)i	3.620	2.339	2	1.281	1
3	Berbers	2.769	1.830	4	939	4
4	Arabisch	2.740	1.941	3	799	5
5	Engels	2.170	1.219	5	951	3
6	Sranan Tongo	1.085	514	7	571	6
7	Papiamentu	893	682	6	211	9
8	Koerdisch	678	399	8	279	7.5
9	Spaans	588	381	10	207	11
10	Urdu/Pakistaans	547	390	9	157	13
11	Frans	535	256	11	279	7.5
12	Chinees	419	245	12	174	12
13	Duits	402	194	14	208	10
14	Somalisch	288	224	13	64	17
15	Javaans	262	111	18	151	14
16	Portugees	199	127	16	72	15
17	Italiaans	166	120	17	46	20
18	Akan/Twi/Ghanees	152	134	15	18	21
19	Farsi	131	71	19	60	19
20	Moluks/Maleis	130	63	20	67	16
21	Serv./Kroat./Bosn.	116	54	21	62	18

Tabel 6. Dalende frequentielijst van verwijzingen naar de top-21 van thuistalen (n totaal >100), uitgesplitst naar leerlingen in het basis- en voortgezet onderwijs

De rangcorrelatie tussen de talenlijst voor basis- en voortgezet onderwijs is 0,891 (Spearman's rho; significant op 0.01 niveau) en dus zeer hoog. In de top-8 van beide lijsten komen dezelfde talen voor, al is hun rangnummer verschillend. Opmerkelijke uitkomsten zijn de hoge rangpositie van Hind(ustan)i als thuistaal vergeleken met die van Sranan Tongo (beide thuistalen komen voor in de omvangrijke Surinaamse gemeenschap in Den Haag) en de vergelijkbaar hoge positie van Berbers en Arabisch (de eerste thuistaal komt met name voor in de Marokkaanse gemeenschap, de tweede daarnaast in tal van andere gemeenschappen afkomstig uit Noord-Afrika en het Midden-Oosten).

Op basis van de gecombineerde uitkomsten van de taalpeilingen in het basis- en voortgezet onderwijs worden de 21 meest genoemde allochtone thuistalen in pseudolongitudinaal perspectief geplaatst. Daarbij is sprake van een momentopname van leerlingen in zeven verschillende leeftijdsgroepen, in leeftijd variërend van 4 tot 17 jaar. Daarbij wordt telkens gesproken van taalgroepen. Het begrip "taalgroep" is een afgeleide van het antwoord van leerlingen op de vraag welke andere talen bij hen thuis in plaats van of naast Nederlands worden gebruikt. Op grond van het antwoordpatroon kunnen leerlingen tot meer dan één taalgroep behoren. Per taalgroep worden telkens vier taaldimensies voor zeven leeftijdsgroepen in de vorm van pseudolongitudinale figuren weergegeven en toegelicht. Het gaat daarbij om de dimensies taalvaardigheid, taalkeuze, taaldominantie en taalpreferentie. Daarnaast wordt telkens in de vorm van tabellen informatie gegeven over het aantal leerlingen in elk van deze leeftijdsgroepen, over de geboortelanden van de leerlingen en hun ouders en over andere talen die thuis bij de desbetreffende taalgroep gebruikt worden. Op basis van de in tabel 6 gepresenteerde 21 taalgroepen wordt voorts een crosslinguïstische en pseudolongitudinale vergelijking ondernomen van de vier eerder genoemde taaldimensies. De operationalisering van deze dimensies is als volgt:

- *taalvaardigheid*: de mate waarin de desbetreffende taal wordt verstaan;
- *taalkeuze*: de mate waarin de desbetreffende taal meestal dan wel even vaak als Nederlands wordt gebruikt met de moeder;
- *taaldominantie*: de mate waarin de desbetreffende taal het beste dan wel even goed als Nederlands wordt gesproken;
- *taalpreferentie*: de mate waarin de desbetreffende taal het liefste dan wel even graag als Nederlands wordt gesproken.

Bij de operationalisering van de eerste en tweede dimensie (respectievelijk taalvaardigheid en taalkeuze) is gestreefd naar een maximaal bereik. Bij vergelijking van de taalvaardigheden verstaan, spreken, lezen en schrijven worden voor verstaanvaardigheid in de literatuur meestal de hoogste scores gerapporteerd. Uit de literatuur komt voorts als algemene trend naar voren dat de moeder meestal fungeert als *gate keeper* voor taalbehoud (zie Broeder & Extra 1998:71). In het verlengde van deze analyses wordt op basis van genoemde vier taaldimensies een cumulatieve taalvitaliteitsindex (TVI) geconstrueerd voor de onderzochte ta-

len. Deze TVI is gebaseerd op de gemiddelde waarden van de gepresenteerde scores voor elk van de vier taaldimensies. Het gaat bij deze TVI per definitie om een arbitraire index, waarbij *gekozen* dimensies met *gekozen* operationalisering *gelijk* worden gewogen. Tabel 7 geeft een crosslinguïstisch beeld van de taalvitaliteit per taalgroep en per taaldimensie.

Taalgroep	Aantal leerlingen	Taalvaardigh.	Taalkeuze	Taaldominantie	Taalpreferentie	TVI*
Turks	4.789	96	86	56	50	72
Somalisch	288	92	88	57	53	72
Farsi	131	92	84	54	53	71
Chinees	419	94	82	52	48	68
Urdu/Pakistaans	547	94	80	46	51	68
Berbers	2.769	94	83	43	42	66
Serv./Kroat./Bosn.	116	84	62	43	52	62
Akan/Twi/Ghanees	152	89	69	37	33	60
Papiamentu	893	87	58	40	46	58
Arabisch	2.740	89	60	38	42	57
Portugees	199	82	58	28	41	53
Koerdisch	678	85	58	31	31	51
Spaans	588	84	53	25	36	51
Hind(ustan)i	3.620	89	40	18	30	44
Engels	2.170	83	29	21	37	42
Moluks/Maleis	130	74	39	14	30	42
Frans	535	68	32	19	25	37
Italiaans	166	67	30	14	26	37
Sranan Tongo	1.085	82	28	15	34	37
Duits	402	77	24	14	20	35
Javaans	262	73	23	6	16	28

Tabel 7. Taalvitaliteit per taalgroep en taaldimensie

(* taalvitaliteitsindex in cumulatieve %)

Allereerst is de hoge vitaliteit van het Turks opmerkelijk vergeleken met de (nagenoeg) even hoge vitaliteit van het Somalisch en Farsi. De eerste taal heeft in Nederland immers een langere migratiegeschiedenis dan de tweede en derde taal hebben. Lage gemiddelde waarden kunnen worden geconstateerd voor de talen waarmee het Nederlands in een koloniale taalcontactsituatie heeft

verkeerd, te weten Hind(ustan)i, Moluks/Maleis, Sranan Tongo en Javaans. Papiamentu onttrekt zich in tabel 7 aan dit patroon. Relatief lage gemiddelde waarden tekenen zich ook af voor Engels, Frans, Italiaans en Duits, die in veel gevallen eerder op een schooltaalstatus dan een thuistaalstatus kunnen bogen. Ook de hogere vitaliteit van Berbers dan van Arabisch op nagenoeg alle taaldimensies vormt een opmerkelijke uitkomst.

Ten slotte is de vraag relevant in hoeverre het thuistaalcriterium potentiële meerwaarde heeft ten opzichte van het geboortelandcriterium voor de definitie en identificatie van multiculturele schoolpopulaties. Allereerst geeft tabel 8 een vergelijkend beeld van de leerling- en oudergeboorten in Nederland. De 21 taalgroepen staan in een dalende ranglijst op grond van de mate waarin de leerlingen in de betreffende taalgroep in Nederland zijn geboren (in gepercenteerdde scores). Tevens is aangegeven hoeveel procent van de moeders en vaders van de desbetreffende leerlingen in Nederland is geboren.

Taalgroep	Leerling	Moeder	Vader	Totaal
Moluks/Maleis	82	23	30	130
Hind(ustan)i	79	3	3	3.620
Italiaans	77	41	42	166
Chinees	75	5	5	419
Javaans	74	7	10	262
Sranan Tongo	73	4	4	1.085
Duits	73	43	49	402
Turks	72	5	4	4.789
Urdu/Pakistaans	72	3	2	547
Arabisch	70	5	3	2.740
Engels	70	35	37	2.170
Akan/Twi/Ghanees	70	1	5	152
Berbers	68	3	2	2.769
Frans	66	33	34	535
Portugees	65	14	22	199
Spaans	54	17	29	588
Papiamentu	50	7	6	893
Servisch/ Kroat./Bosn.	47	16	15	116
Koerdisch	42	2	2	678
Somalisch	33	1	1	288
Farsi	19	5	0	131

Tabel 8. Ranglijst van geboorten in Nederland (in %)

Voor 16 van de 21 taalgroepen geldt dat de meeste leerlingen in Nederland zijn geboren; voor de Farsi taalgroep geldt dat duidelijk in de minste mate. De ouders zijn daarentegen overwegend buiten Nederland geboren. Alleen bij de Moluks/Maleise, Italiaanse, Duitse, Engelse, Franse en Spaanse taalgroepen is een relatief groot aantal ouders in Nederland geboren. Ook in deze uitkomsten komt naar voren dat deze taalgroepen voor een deel meer kunnen bogen op een schooltaalstatus dan op een thuistaalstatus.

In tabel 9 wordt het al dan niet gebruiken van een andere taal dan Nederlands gerelateerd aan het al dan niet in Nederland geboren zijn. De leerlingen waarvoor op één van de desbetreffende

onderdelen gegevens ontbreken, zijn in deze vergelijking buiten beschouwing gelaten.

Geboorteland	Totaal	Thuis taal is alleen Nederlands		Thuis taal is andere taal naast of in plaats van Nederlands	
Leerling					
Nederland	27.120	13.436	41%	13.684	41%
Ander land	5.890	419	1%	5.471	17%
Moeder					
Nederland	13.234	11.347	34%	1.887	6%
Ander land	18.948	2.080	6%	16.868	51%
Vader					
Nederland	12.984	11.067	34%	1.917	6%
Ander land	18.654	2.275	7%	16.379	50%
Leerling/ Moeder/Vader					
Nederland	10.907	10.080	31%	827	3%
Ander land	21.246	3.064	9%	18.182	55%

Tabel 9. Vergelijking van het geboorteland van leerlingen en ouders met de thuis taal van leerlingen

Tabel 9 laat allereerst duidelijk zien dat de thuis taal en het geboorteland van de leerlingen niet met elkaar corresponderen en dus alternatieve/complementaire waarden vertegenwoordigen. Bij 41% van de leerlingen die in Nederland zijn geboren wordt thuis een andere taal gebruikt naast of in plaats van Nederlands. Het gecombineerde geboortelandcriterium (dat wil zeggen het geboorteland van de leerling en/of de moeder en/of de vader) correspondeert evenmin volledig met de thuis taal. Bij 3% van de leerlingen die in Nederland zijn geboren en/of waarvan de moeder/vader in Nederland zijn geboren, wordt thuis naast of in plaats van Nederlands een andere taal gebruikt. Omgekeerd wordt bij 9% van de leerlingen die in het buitenland zijn geboren en/of waarvan de moeder/vader in het buitenland zijn geboren, thuis alleen Nederlands gebruikt.

TEN SLOTTE

In deze bijdrage is aandacht besteed aan meertaligheid en identiteit in de multiculturele samenleving vanuit fenomenologisch, demografisch en sociolinguïstisch perspectief. Andere perspectieven zijn buiten beschouwing gebleven. Dat geldt in het bijzonder voor juridische/taalpolitieke en onderwijskundige perspectieven. Hiervoor wordt verwezen naar de rapportage van Extra & Yagmur (2003) in opdracht van de UNESCO.

(Zie ook www.unesco.org/most/discus.htm)

LITERATUURVERWIJZINGEN

- Broeder, P. & G. Extra, 1998, *Language, ethnicity and education. Case studies of immigrant minority groups and immigrant minority languages*, Clevedon, Multilingual Matters.
- CBS, 2000, *Allochtonen in Nederland 1999*, Voorburg, CBS.
- Cohn-Bendit, D. & Th. Schmid, 1992, *Heimat Babylon. Das Wagnis der multikulturellen Demokratie*, Hamburg, Hoffmann & Campe.
- Edwards, J., 1985, *Language, society and identity*, Oxford, Basil Blackwell.
- Edwards, J., 1994, *Multilingualism*, London, Routledge.
- Extra, G., R. Aarts, T. van der Avoird, P. Broeder & K. Yagmur, 2001, *Meertaligheid in Den Haag: de status van allochtone talen thuis en op school*, Amsterdam, European Cultural Foundation.
- Extra, G., R. Aarts, T. van der Avoird, P. Broeder & K. Yagmur, 2002, *De andere talen van Nederland: thuis en op school*, Bussum, Coutinho.
- Extra, G. & D. Gorter (eds.), 2001, *The other languages of Europe. Demographic, sociolinguistic and educational perspectives*, Clevedon, Multilingual Matters.
- Extra, G. & L. Verhoeven (eds.), 1993, *Immigrant languages in Europe*, Clevedon, Multilingual Matters.
- Extra, G. & L. Verhoeven (eds.), 1998, *Bilingualism and migration*, Berlin, Mouton De Gruyter.
- Extra, G. & K. Yagmur, 2003, *Language diversity in multicultural Europe. Comparative perspectives on immigrant minority languages at home and at school*, Paris, Unesco/Most.
- Fishman, J., 1977, "Language and ethnicity", in H. Giles (ed.), *Language, ethnicity and intergroup relations*, London, Academic Press, pp. 15-57.
- Fishman, J., 1988, "'English only': Its ghosts, myths, and dangers", *International Journal of the Sociology of Language*, 74, pp. 125-140.
- Fishman, J., 1989, *Language and ethnicity in minority sociolinguistic perspective*, Clevedon/Philadelphia, Multilingual Matters.

- Heeten, J. den & A. Verweij, 1993, *Identificatie en registratie van etnische herkomst. Een handleiding voor registratie en beleid*, Den Haag, VNG Uitgeverij.
- Kruyt, A. & J. Niessen, 1997, "Integration", in H. Vermeulen (ed.), *Immigrant policy for a multicultural society. A comparative study of integration, language and religious policy in five Western European countries*, Brussels, Migration Policy Group.
- Londen, S. van & A. de Ruijter, 1999, "Ethnicity and identity", in M. Foblets & C. Pang (eds.), *Culture, ethnicity and migration*, Leuven/Leusden, Acco, pp. 69-79.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken, 1991, *Concept-nota registratie en rapportage minderhedenbeleid*, Den Haag, Ministerie van BiZa.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken, 1992, *Registratie en rapportage minderhedenbeleid*, Den Haag, SDU.
- Oakes, L., 2001, *Language and national identity. Comparing France and Sweden*, Amsterdam/ Philadelphia, John Benjamins.
- Phales, K. & M. Swyngedouw, 2002, *National identities and representations of citizenship. A comparison of Turks, Moroccans and working-class Belgians in Brussels* (to appear), Brussels, Center for Interdisciplinary Studies.
- Roelandt, T. & J. Veenman, 1991, *Beter meten 3. Identificatie en classificatie van allochtone personen in registraties en onderzoeken*, Rotterdam, Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek.
- Smolicz, J., 1980, "Language as a core value of culture", *Journal of Applied Linguistics*, 11, pp. 1-13.
- Smolicz, J., 1992, "Minority languages as core values of ethnic cultures. A study of maintenance and erosion of Polish, Welsh, and Chinese languages in Australia", in W. Fase, K. Jaspaert & S. Kroon (eds.), *Maintenance and loss of minority languages*, Amsterdam, Benjamins, pp. 277-305.
- Verkuyten, M., 1999, *Etnische identiteit. Theoretische en empirische benaderingen*, Amsterdam, Het Spinhuis.
- Verlot, M., K. Delrue, G. Extra & K. Yagmur, 2003, *Meertaligheid in Brussel. De status van allochtone talen thuis en op school*, Amsterdam, European Cultural Foundation.
- Verweij, A., 1997, *Vaststelling van etnische herkomst in Nederland. De BiZa-methode nader bekeken*, Rotterdam, ISEO.
- Verweij, A. & T. Roelandt, 1991, *Minderheden in Nederland. Identificatie van allochtonen, een haalbaarheidsanalyse*, Rotterdam, Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek.

Meertaligheid in Brussel

door

Kaat DELRUE en Marc VERLOT

Summary

This article gives the most important results of the research concerning the use of languages at home and at school by children of the Dutch primary schools in Brussels. This research was conducted in the framework of a larger European research project, *Multilingual Cities*, on the initiative of Prof. Dr. G. Extra (Catholic University of Tilburg). In six different European cities (The Hague, Madrid, Lyon, Göteborg, Hamburg and Brussels) the same questionnaire was used. The research in Brussels was conducted by the Centre of Intercultural Education (Ghent University).

Although Brussels is officially a bilingual region, with two linguistically separated school systems, it seems no longer appropriate to take this official framework as the sole starting point if we want to come to grips with the social and cultural reality. In fact the rationale of the research project was to go beyond existing ways of framing the Brussels educational situation and to find out what is actually going on 'on the grounds', simply by looking what the linguistic background and proficiency of pupils is.

In dit artikel geven we beknopt de resultaten weer van het onderzoek rond het thuis- en schooltaalgebruik bij lagere schoolkinderen in het Nederlandstalig onderwijs in Brussel. Dit onderzoek gebeurde in het kader van een groter Europees onderzoeksproject, *Multilingual Cities* op initiatief en onder coördinatie van Prof. Dr. Guus Extra, Katholieke Universiteit Tilburg. In zes Europese steden (Den Haag, Madrid, Lyon, Göteborg, Hamburg en Brussel) werd dezelfde vragenlijst aan lagere schoolkinderen voorgelegd. Het onderzoek in Brussel gebeurde door het Steunpunt Intercultureel Onderwijs. Dit centrum ondersteunt sinds 1995 het onderwijsveld bij het vormgeven van intercultureel onderwijs. Dat doet het steunpunt o.a. via het ontwikkelen van materialen, het nascholen van lesgevers en instructeurs en het uitvoeren van wetenschappelijk onderzoek.

De resultaten van het onderzoek zijn gepubliceerd in het boek: Verlot, M., Delrue, K., Extra, G. & Yağmur, K (2003). *Meertaligheid in Brussel. De status van allochtone talen thuis en op school*, European Cultural Foundation, Amsterdam.

WAT IS HET PROBLEEM?

“Hier is het Nederlands voor vele leerlingen niet de eerste of de tweede, maar de derde taal. Vaak spreken ze die alleen op school. Dat maakt dat Brussel niet te vergelijken valt met andere steden.” (Directeur van een lagere school)

In een land waar taal zo sterk is verweven met politiek, kan het bijna niet anders dat onderwijs ook in dit licht wordt gezien. Dat mag niet verwonderen. Gellner (1983: 94) geeft aan dat onderwijs naast politieke macht en cultuur het instrument bij uitstek is voor het uitbouwen van een nationale identiteit. In Brussel is onderwijs, indien al niet het belangrijkste, dan toch één van de belangrijkste middelen voor de rivaliserende taalgemeenschappen om hun invloed te manifesteren en uit te breiden. Recent sociolinguïstisch onderzoek (Janssens, 2001) toont echter aan dat een toenemend aantal inwoners van Brussel de institutionele opdeling tussen twee taalgemeenschappen negeert en de cultuurpolitieke grens geregeld oversteekt. Deze trend zet zich sterk door in het Nederlandstalig onderwijs. Opgezet als dienstverlening door en voor Vlamingen in Brussel is de samenstelling van de leerlingenpopulatie de laatste twee decennia sterk gewijzigd. Het aantal kinderen dat thuis Nederlands spreekt is gestaag afgenomen, terwijl het totaal aantal leerlingen exponentieel is toegenomen. Het netto resultaat is dat het Nederlandstalig onderwijs een sterk meertalige en multiculturele groep leerlingen bereikt. Deze realiteit staat haaks op de uitgangspunten en doelstellingen van het onderwijs, dat ééntaligheid en de vorming van een Vlaamse identiteit vooropstelt. De vraag rijst of de uitgangspunten en doelstellingen wel realistisch zijn. Meertaligheid is in België en ook in Brussel op historische gronden voortdurend geplaatst in het antagonistisch perspectief van Frans- versus Nederlandstaligen. Feitelijke informatie over de distributie van beide talen is door de normatieve taalwetgeving echter slechts in beperkte mate voorhanden. De feiten voor meertaligheid zijn eveneens moeilijk vast te stellen, vermits het nationaliteitscriterium en het geboor-

telandcriterium in intergenerationeel opzicht steeds meer aan erosie onderhevig zijn. Het criterium van het thuistaalgebruik lijkt het meest accurate.

ONDERZOEKSOPZET EN METHODOLOGIE

In het najaar van 2000 is een onderzoek naar het thuis- en schooltaalgebruik bij lagereschoolkinderen uitgevoerd in Nederlandstalige lagere scholen in Brussel.

De doelstellingen van dit onderzoek zijn:

- het verwerven van inzicht in de distributie en vitaliteit van allochtone thuistalen van scholieren;
- het onderzoeken van de statistische meerwaarde van het thuistaalcriterium voor de definitie en identificatie van multiculturele schoolpopulaties;
- het leveren van bouwstenen voor lokaal beleid inzake het aanbod van allochtone talen op scholen;
- het verhogen van het bewustzijn over de meertaligheid van allochtone leerlingen en het tegengaan van de negatieve beeldvorming hierover.

ONDERZOEKSMETHODE

Het onderzoek is uitgevoerd met behulp van speciaal ontwikkelde vragenformulieren voor leerlingen in Nederlandstalige lagere scholen.

Het vragenformulier is dubbelzijdig gedrukt. De voorkant vraagt naar achtergrondkenmerken van leerlingen, de achterkant naar taalkenmerken.

De achtergrondkenmerken hebben betrekking op: schoolcode (1), naam van de gemeente (2), leeftijd (3), geslacht (4), onderwijsniveau (5), leerjaar (6), onderwijsnet (7), het leerjaar vanaf hetwelk de leerling al in België (Vlaanderen) op school is (8), geboorteland van de leerling (9), geboorteland van de vader (10) en geboorteland van de moeder (11).

Na deze bevraging van achtergrondkenmerken volgt een zogenaamde screeningsvraag: *wordt bij jou thuis wel eens een andere taal dan Nederlands gebruikt?* (12).

De thuistaalvragen (13-17) hebben respectievelijk betrekking op de volgende taaldimensies:

- **thuistaalrepertoire** (vraag 13): *welke andere talen worden bij jou thuis gebruikt in plaats van of naast Nederlands?*
- **thuistaalvaardigheden** (vraag 14): *welke thuistaal/thuistalen kun jij verstaan/spreken/lezen/schrijven?*
- **thuistaalkeuze** (vraag 15): *welke taal spreek jij thuis meestal met je moeder/vader/jongere broers of zussen/oudere broers of zussen/beste vrienden?*
- **taaldominantie** (vraag 16): *welke taal spreek jij het best?*
- **taalpreferentie** (vraag 17): *welke taal spreek jij het liefst?*

In de schooltaalvragen (18-20) wordt ten slotte gevraagd naar de dimensies schooltaaldeelname en schooltaalbehoefte. Het formulier bevat de volgende drie vragen: *welke talen leer jij op school?* (18); *welke talen leer jij niet op school, maar zou je wel graag op school willen leren?* (19); *in welke talen volg jij lessen buiten school?* (20).

De volgende tabel biedt een overzicht van de voornaamste kengetallen (doelgroepopulatie) ten tijde van het onderzoek (najaar 2000) in het Nederlandstalig lager onderwijs in Brussel.

L.O.	Totaal	Sample	Proportie
Scholen	110	103	94%
Locaties	117	110	94%
Leerlingen	11.439	10.294	90%

Tabel 1. Voornaamste kengetallen over de onderzoekspopulatie

Het aantal scholen dat heeft deelgenomen aan het onderzoek is bijzonder hoog, mede dankzij de goedkeuring van de Vlaamse Gemeenschapscommissie. De totale onderzoekspopulatie in tabel 1 bestaat uit 10.294. Dit is 90% van de totale leerlingenpopulatie van het Nederlandstalig lager onderwijs in Brussel.

ONDERZOEKSRESULTATEN

Een eerste belangrijke uitkomst is dat in het Nederlandstalig onderwijs in Brussel bij 8.411 (82%) van de 10.294 leerlingen in het lager onderwijs één of meer andere talen worden gebruikt

naast of in plaats van het Nederlands. Dit betekent dat bij amper 16% van de leerlingen thuis uitsluitend Nederlands wordt gebruikt.

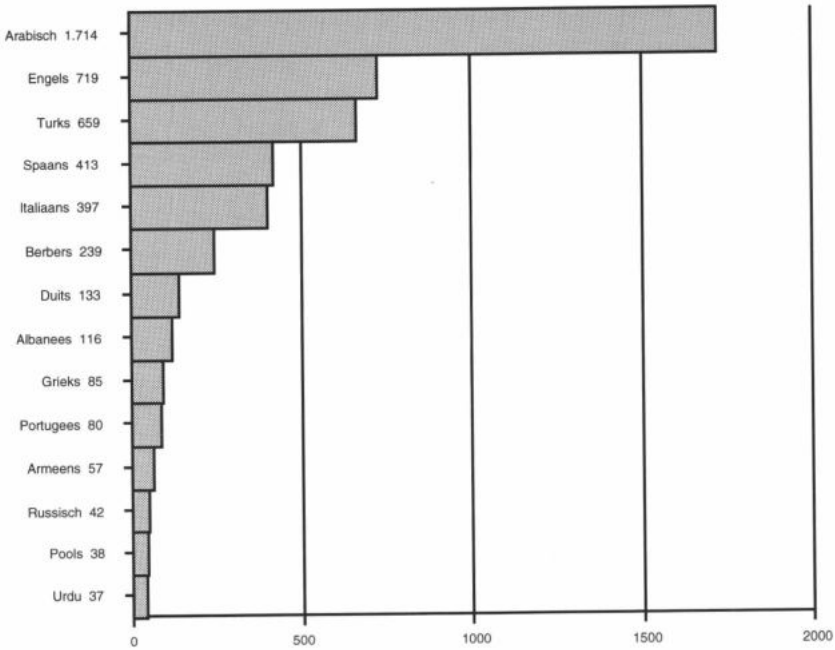
Er werden in het totaal 54 verschillende talen geregistreerd (cfr. tabel 2)

Nr.	Taal	Frequentie
1.	Frans	7.720
2.	Arabisch	1.714
3.	Engels	719
4.	Turks	656
5.	Spaans	413
6.	Italiaans	397
7.	Berbers	239
8.	Duits	133
9.	Albanees	116
10.	Grieks	85
11.	Portugees	80
12.	Armeens	57
13.	Russisch	42
14.	Pools	38
15.	Urdu	37
16.	Swahili	35
17.	Servisch/Kroatisch/Bosnisch	34
18.	Chinees	23
19.	Lingala	15
20.	Vietnamees	15
21.	Tagalog/Filippijns	14
22.	Koerdisch	13
23.	Afrikaans	12
24.	Hongaars	12
25.	Roemeens	11
26.	Dari/Pashto/Afghaans	10
27.	Bahasa/Indonesisch	9
28.	Romanes/Sinti	9
29.	Farsi	9
30.	Hebreeuws/Ivriet	9
31.	Aramees/Assyrisch	6
32.	Thais	5
33.	Slowaaks	5
34.	Syrisch/Turoyo	4
35.	Bulgaars	3
36.	Catalaans	3
37.	Akan/Twi/Ghanees	3
38.	Zweeds	3
39.	Khmer/Cambodjaans	2

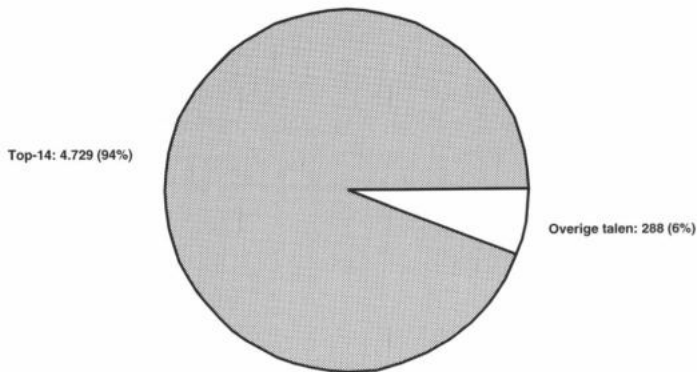
40.	Deens	2
41.	Esperanto	2
42.	Fries	2
43.	Hind(ustan)i	2
44.	IJslands	2
45.	Litouws	2
46.	Macedonisch	2
47.	Wolof/Singalees	2
48.	Tsjechisch	2
49.	Japans	1
50.	Koreaans	1
51.	Lets	1
52.	Noors	1
53.	Oezbeeks	1
54.	Tsiluba	1
Totaal tokens		12.737

Tabel 2. De dalende frequentielijst van verwijzingen naar talen of talen/landen

De meest genoemde thuistaal naast of in plaats van Nederlands is Frans (7.720 leerlingen van de 10.294). Frans kan voor veel leerlingen in Brussel niet als allochtone thuistaal worden beschouwd, maar heeft in veel gevallen de status van autochtone thuistaal. Opsplitsing van Frans in 'autochtoon' en 'allochtoon' Frans is in principieel en praktisch opzicht lastig. Een subset van leerlingen op basis van de criteria geboorteland (van de persoon/moeder/vader = België) en het criterium andere taal (= alleen Frans) is onvoldoende om 'autochtone' Franstalige leerlingen te onderscheiden van 'allochtone' Franstalige (denk aan Marokkaanse kinderen van de derde generatie met alleen Frans als thuistaal naast of in plaats van Nederlands). Om deze reden is Frans in onderstaande twee figuren buiten beschouwing gelaten. Tabel 2 laat zien dat een klein aantal allochtone talen relatief frequent wordt genoemd en een groot aantal allochtone talen relatief infrequent. In de totale lijst van 54 talen worden 15 talen vaker dan 35 maal genoemd, waarvan 9 talen meer dan 100 maal en 22 talen minder dan 5 maal. Figuur 1 biedt een proportioneel beeld van de 14 meest frequent genoemde thuistalen (minus Frans), figuur 2 van het aandeel van deze 14 talen op het totale aantal genoemde thuistalen.

Figuur 1. Overzicht van de 14 meest frequent genoemde allochtone thuistalen

Figuur 2. Aandeel van de 14 meest genoemde allochtone thuistalen in het Nederlandstalige onderwijs in Brussel op het totale aantal genoemde allochtone thuistalen (N totaal = 5.017 minus Frans)

THUISTAALPROFIELEN

Op basis van de uitkomsten van het onderzoek in het Nederlandstalig onderwijs in Brussel worden de 15 meest genoemde andere thuistalen dan Nederlands in pseudolongitudinaal perspectief geplaatst. Daarbij is sprake van een momentopname van leerlingen in de volgende leeftijdsgroepen:

- 5 leeftijdsgroepen voor Frans en Arabisch (4-13 jaar);
- 4 leeftijdsgroepen voor Engels tot en met Albanees (6-13 jaar);
- 3 leeftijdsgroepen voor Grieks tot en met Urdu (6-11 jaar).

Deze spectrumvariatie is een afgeleide van de celvullingen per taalgroep en leeftijdsgroep. Het begrip *taalgroep* is een afgeleide van het antwoord van leerlingen op de vraag welke andere talen bij hen thuis in plaats van of naast Nederlands worden gebruikt. Op grond van het antwoordpatroon kunnen leerlingen tot meer dan één taalgroep behoren. Per taalgroep worden telkens vier taaldimensies voor genoemde leeftijdsgroepen in de vorm van pseudolongitudinale figuren weergegeven en toegelicht. Het gaat daarbij om de dimensies taalvaardigheid (a), taalkeuze (b), taaldominantie (c) en taalpreferentie (d). De operationalisering van deze dimensies is als volgt:

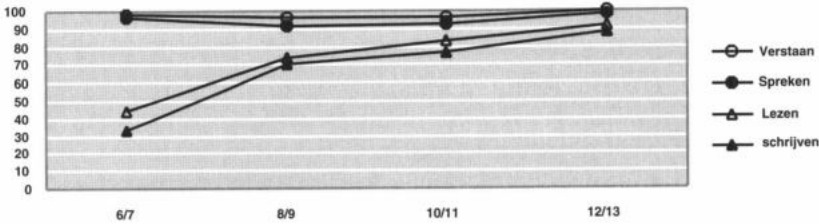
- **taalvaardigheid:** de mate waarin de desbetreffende taal wordt verstaan;
- **taalkeuze:** de mate waarin de desbetreffende taal meestal dan wel even vaak als Nederlands wordt gebruikt met de moeder;
- **taaldominantie:** de mate waarin de desbetreffende taal het best dan wel even goed als Nederlands wordt gesproken;
- **taalpreferentie:** de mate waarin de desbetreffende taal het liefst dan wel even graag als Nederlands wordt gesproken.

Daarnaast wordt telkens in de vorm van tabellen informatie gegeven over het aantal leerlingen in elk van deze leeftijdsgroepen (a), over de geboortelands van de leerlingen en hun ouders (b) en over andere talen die thuis bij de desbetreffende taalgroep gebruikt worden (c).

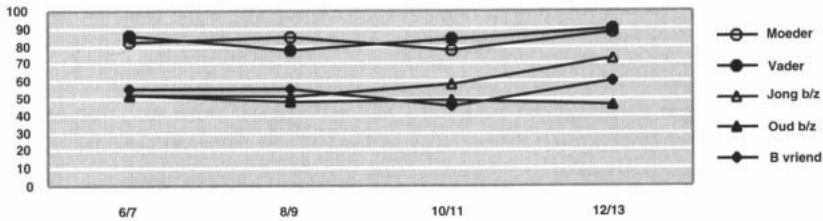
In het verlengde van deze analyses wordt op basis van genoemde vier taaldimensies een cumulatieve taalvitaliteitsindex (TVI) geconstrueerd voor de onderzochte talen. Deze TVI is gebaseerd op de gemiddelde waarden van de gepresenteerde scores voor elk van de vier taaldimensies. Het gaat bij deze TVI per definitie om een arbitraire index, waarbij *gekozen* dimensies met *gekozen* operationaliseringen *gelijk* worden gewogen.

In dit artikel beperken we ons bij wijze van voorbeeld tot één taalgroep, nl. de Turkse taalgroep, omdat Turks de hoogste vitaliteit heeft.

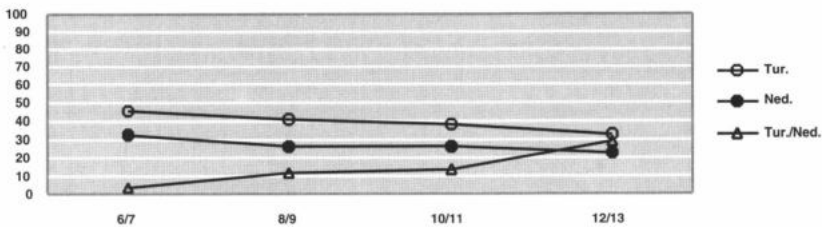
TURKSE TAALGROEP

Figuur 3a. Taalvaardigheid in het Turks

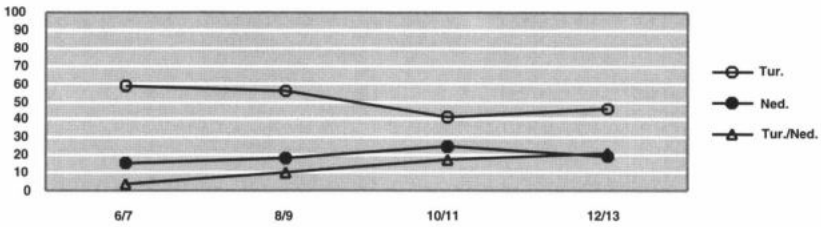

Figuur 3b. Taalkeuze voor het Turks

Figuur 3c. Taal dominantie in het Turks en Nederlands

Figuur 3d. Taalpreferentie voor het Turks en Nederlands

Leeftijdsgroep	4/5	6/7	8/9	10/11	12/13	Onbekend	Totaal
Aantal leerlingen in leeftijdsgroep	1	225	213	168	48	4	659

Tabel 3a. Aantal leerlingen per leeftijdsgroep met Turks als thuistaal

Geboorteland	Leerling		Moeder		Vader	
Belgie	556	84%	155	24%	100	15%
Turkije	76	12%	418	63%	474	72%
Nederland	4	1%	2	0%	1	0%
Duitsland	3	0%	3	0%	0	0%
Marokko	2	0%	9	1%	10	2%
Kosovo	2	0%	5	1%	3	0%
Overige landen	6	1%	9	1%	19	3%
Onbekend	10	2%	58	9%	52	8%
Totaal	659	100%	659	100%	659	100%

Tabel 3b. Geboorteland van leerlingen en hun ouders met als thuistaal Turks

Taal	Frequentie	Percentage
Frans	402	61%
Engels	27	4%
Arabisch	19	3%
Koerdisch	11	2%
Duits	8	1%
Albanees	7	1%
Anderen (13 talen)	25	4%

Tabel 3c. Talen die bij de Turkse taalgroep thuis gebruikt worden naast Turks

De meeste leerlingen zijn in België geboren, hun ouders overwegend in Turkije. Bij 61% van de leerlingen wordt thuis naast Turks ook Frans gebruikt, op verre afstand gevolgd door Engels (4%), Arabisch (3%) en Koerdisch (2%). Er worden nog 15 andere talen vermeld, naast voornoemde talen.

Taalvaardigheid (Fig. 3a). De gerapporteerde mondelinge vaardigheden verstaan/spreken zijn bij 6-7 jaar hoog ontwikkeld (98/96%) en blijven dat ook tot 12-13 jaar (100/98%). De schriftelijke vaardigheden vertonen vanaf 6-7 jaar een stijgende lijn naar 12-13 jaar, dat wil zeggen van 44-92% voor lezen en van 33-88% voor schrijven.

Taalkeuze (Fig. 3b). Thuis spreken de leerlingen meestal Turks met hun moeder (78-88%) en vader (78-90%). Met jongere broers/zussen wordt thuis iets minder Turks gesproken (51-73%); voor oudere broers/zussen (46-52%) daalt dit nog verder en een soortgelijk patroon geldt voor de interactie met beste vrienden (45-60%). Voor de oudste groep leerlingen (12-13 jaar) is het verschil tussen de gesprekspartners het grootst; zij spreken het meest Turks met jongere broers/zussen (73%) en meer met beste vrienden (60%) dan met oudere broers/zussen (46%).

Taaldominantie (Fig. 3c). Bij alle leerlingen wordt een dominantie in het Turks gerapporteerd (41-59%). Bij de jongere leerlingen (6-9 jaar) ligt dit hoger (56-59%) dan bij de oudere leerlingen (10-13 jaar) (41-46%). De afstand in taalvaardigheid tussen het Turks en het Nederlands is het grootst bij de leeftijdsgroep van 10-11 jaar. Gebalanceerde tweetaligheid wordt in een stijgende leeftijdslijn gerapporteerd door leerlingen van 6-13 jaar (respectievelijk 4-10-17-21% van de 4 leeftijdsgroepen).

Taalpreferentie (Fig. 3d). De preferentie voor zowel het Turks als het Nederlands daalt met de leeftijd; voor het Turks resp. 45-41-38-33% en voor het Nederlands resp. 33-26-26-23%. Er is een stijgende leeftijdslijn van leerlingen die geen voorkeur uitspreken voor één van beide talen (respectievelijk 4-12-14-29% van de 4 leeftijdsgroepen).

CROSSLINGUISTISCHE VERGELIJKING

Op basis van de gepresenteerde thuistaalprofielen voor 15 taalgroepen werd een crosslinguïstische en pseudolongitudinale vergelijking ondernomen van de vier dimensies: taalvaardigheid, taalkeuze, taaldominantie en taalpreferentie.

Bij de operationalisering van de eerste en tweede dimensie (respectievelijk taalvaardigheid en taalkeuze) is gestreefd naar een maximaal bereik. Bij vergelijking van de taalvaardigheden verstaan, spreken, lezen en schrijven worden voor verstaanbaarheid in de literatuur meestal de hoogste scores gerapporteerd. Uit de literatuur komt voorts als algemene trend naar voor dat de moeder meestal fungeert als *gate keeper* voor taalbehoud (zie Broeder & Extra 1998:71). De slotkolommen van de te presenteren tabellen over deze vier taaldimensies bevatten gemiddelde scores die voor de 15 taalgroepen telkens in dalende volgorde worden weergegeven. In dit artikel beperken we ons tot de bespreking van de tabel die de taalvitaliteit per taalgroep en leeftijdsgroep weergeeft.

Taalgroep	6/7	8/9	10/11	TVI*
Turks	73	75	71	73
Frans	69	71	73	71
Armeens	63	73	77	71
Urdu	64	71	77	71
Russisch	69	65	61	65
Albanees	58	69	60	62
Grieks	58	69	49	59
Pools	61	60	44	55
Arabisch	53	52	52	52
Spaans	51	56	49	52
Italiaans	46	53	46	48
Portugees	51	48	42	47
Berbers	45	46	47	46
Duits	45	34	39	39
Engels	40	34	41	38

Tabel 4. Taalvitaliteit per taalgroep en leeftijdsgroep (* taalvitaliteitsindex in cumulatieve %)

Allereerst is de hoge vitaliteit van het Turks opmerkelijk vergeleken met de nagenoeg even hoge vitaliteit van het Frans, Armeens en Urdu. De eerste taal heeft in België immers een langere migratiegeschiedenis dan Armeens en Urdu. De hoge vitaliteit van het Frans hangt samen met zijn status als één van de meerderheidstalen in Brussel. De hoogste waarden voor taalvitaliteit worden even vaak aangetroffen bij alle leeftijdsgroepen en wel voor telkens 5 van de 15 talen.

Voor sommige groepen heeft de TVI bij de jongste en oudste leerlingen (nagenoeg) gelijke waarden (Turks, Albanees, Arabisch, Spaans, Italiaans, Berbers, Engels). Voor andere groepen is de TVI (soms aanzienlijk) hoger bij de jongste leerlingen dan bij de oudste leerlingen (Russisch, Grieks, Pools, Portugees, Duits) en voor de overige groepen geldt het omgekeerde (Frans, Armeens, Urdu).

Relatief lage gemiddelde waarden (<50) tekenen zich af voor Engels en Duits, die in de meeste gevallen eerder op een schooltaalstatus dan een thuistaalstatus kunnen bogen. Tabel 5 biedt ten slotte een soortgelijk cumulatief beeld van taalvitaliteit, nu echter op basis van de vier taaldimensies in plaats van de drie leeftijds-groepen.

Taalgroep	Aantal Leerlingen	TV	TK	TD	TP	TVI*
Turks	659	97	81	62	52	73
Frans	7.720	96	72	61	55	71
Armeens	57	94	85	60	45	71
Urdu	37	96	87	51	49	71
Russisch	42	89	70	42	58	65
Albanees	116	93	71	46	46	64
Spaans	413	85	81	30	50	62
Grieks	85	96	49	40	50	59
Pools	38	79	57	45	40	55
Arabisch	1.714	91	54	28	36	52
Italiaans	397	86	33	29	46	49
Portugees	80	81	43	25	39	47
Berbers	239	84	48	21	29	46
Duits	133	82	31	12	31	39
Engels	719	77	22	15	39	38

Tabel 5. Taalvitaliteit per taalgroep en taaldimensie (* taalvitaliteitsindex in cumulatieve %; TV: taalvaardigheid, TK: taalkeuze, TD: taaldominantie, TP: taalpreferentie)

Tabel 5 laat op een andere manier duidelijk zien in hoeverre de koplopers (Turks, Frans) en hekkensluiters (Duits, Engels) hun TVI te danken hebben aan respectievelijk zeer hoge en zeer lage waarden voor de vier onderscheiden taaldimensies.

CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

Bij wijze van conclusie presenteren wij een tabel met een aantal gecombineerde kerngegevens uit 2000 over de top-15 van andere talen dan Nederlands.

Top 15	Thuis taal-status	Onderwijs-behoefte	Deelname aan lessen op school	Deelname aan lessen buiten school
Frans	7.720	1.559	6.630	1.523
Arabisch	1.714	1.302	248	950
Engels	719	5.052	275	284
Turks	656	1.002	188	139
Spaans	413	2.677	101	-
Italiaans	397	2.598	137	105
Berbers	239	377	4	28
Duits	133	2.053	36	40
Albanees	116	45	1	20
Grieks	85	120	7	51
Portugees	80	974	10	12
Armeens	57	<45	-	-
Russisch	42	531	7	9
Pools	38	499	7	10
Urdu	37	<45	-	-

Tabel 6. Gecombineerde kerngegevens uit 2000 over de status van andere talen dan Nederlands thuis en op school bij leerlingen in het lager onderwijs in Brussel

De in tabel 6 gepresenteerde gegevens laten zeer sterke verschillen zien tussen de status van deze talen thuis en op school. Deze gegevens hebben betrekking op 90% van alle leerlingen in het Nederlandstalig lager onderwijs in Brussel. De tabel laat zien dat bij kinderen de behoefte aan het leren van andere talen dan het Nederlands heel groot is: meer dan 5000 leerlingen zouden graag Engels leren op school, 2.677 leerlingen zouden graag Spaans leren, 2.598 Italiaans, 2.053 Duits etc. Indien we deze cijfers vergelijken met de cijfers van de effectieve deelname aan dergelijke lessen op school, is het verschil heel groot.

Tabel 6 maakt duidelijk dat er in Brussel nog een lange weg is te gaan, wanneer het gaat om de afstemming tussen thuistalen en

schooltalen en tussen onderwijsvraag en onderwijsaanbod. Tegen deze achtergrond worden de volgende aanbevelingen gedaan voor een Vlaams en Vlaams-Brussels meertaligheidsbeleid.

Allereerst wordt aanbevolen om het uitgevoerde onderzoek periodiek te herhalen, op zijn minst bij de instroom van leerlingen in het lager en secundair onderwijs. Op die manier kan beter worden ingespeeld op demografische veranderingen in de schoolpopulaties en op een periodieke bijstelling van het meertaligheidsbeleid. Omdat bij leerlingen sprake is van een doorgaande lijn in de ontwikkeling van meertaligheid gedurende de gehele schoolloopbaan, verdient het aanbeveling om het meertaligheidsbeleid voor lager en secundair onderwijs in samenwerking met alle relevante actoren in lokale actieplannen beter op elkaar af te stemmen. Daarbij zou de informatie over het aanbod van allochtone talen in het lager en secundair onderwijs op een centraal punt verzameld moeten worden. Voorts verdient het aanbeveling om het aanbod van allochtone talen in beide onderwijssectoren periodiek door te lichten in de vorm van proces- en productevaluaties. De uitkomsten van deze periodieke evaluaties zouden de bouwstenen moeten leveren voor de organisatie en inrichting van dit onderwijs in meerjarenplannen. Met het oog op de uitwisseling van ideeën en ervaringen wordt ook aanbevolen om periodiek overleg te creëren tussen scholen die al een aanbod van onderwijs in allochtone talen verzorgen en scholen die belangstelling hebben om dit te gaan doen.

Scholen kunnen zich bij de inrichting van onderwijs in allochtone/nieuwe schooltalen laten leiden door de volgende overwegingen:

- onderwijs in nieuwe schooltalen doet recht aan het multiculturele karakter van de school en de stad;
- onderwijs in nieuwe schooltalen kan voor allochtone leerlingen een positief effect hebben op hun zelfbeeld, houding en gedrag, en op hun schoolloopbaan en carrièreperspectief in een multiculturele samenleving;
- onderwijs in nieuwe schooltalen kan scholen een internationaal georiënteerde uitstraling geven;
- onderwijs in nieuwe schooltalen kan ertoe bijdragen dat de contacten met allochtone ouders verbeterd worden.

Met inachtneming van kwalitatieve en kwantitatieve uitkomsten van het uitgevoerde onderzoek zouden *prioriteitstalen* in het lager en secundair onderwijs kunnen worden aangewezen voor

een nieuw te ontwikkelen lokaal talenbeleid. Relevante criteria voor de aanwijzing van prioriteitstalen zijn:

- de omvang van de betreffende taalgroepen;
- de vitaliteit van de betreffende talen;
- de codificatie van de betreffende talen;
- de behoefte van ouders en/of leerlingen aan onderwijs in de betreffende talen;
- de beschikbaarheid en geschiktheid van leermiddelen;
- de beschikbaarheid van expertise in de betreffende talen;
- de beschikbaarheid en scholingskansen van docenten.

Voor een algemene bespreking van deze criteria voor de aanwijzing van prioriteitstalen wordt verwezen naar Extra e.a. (2001b: 107-118).

Er kan voorts meer inspiratie worden geput uit meertaligheidsbeleid in landen die in menig opzicht meer dan elders een talenpolitiek hebben ontwikkeld die gekenmerkt wordt of werd door positieve actie met betrekking tot allochtone talen in het onderwijs (zie Extra e.a. 2002: 245-264 voor een dergelijke politiek in Zweden, Noordrijn-Westfalen en Australië). Wij pleiten ervoor om allochtone talen niet langer exclusief voor te behouden aan allochtone leerlingen maar om ze open te stellen voor alle geïnteresseerde leerlingen als een opstap naar een geïntegreerd meertalig onderwijs waarbij delen van het curriculum in meer dan één taal worden aangeboden.

Het opheffen van het verschil in status tussen een eerste, tweede of vreemde taal zoals in het basisonderwijs in een aantal staten van Australië (in het bijzonder Victoria State) maakt dat het meertaligheidsbeleid zich daar duaal richt op Engels en LOTE (= *languages other than English*). Voor LOTE worden vervolgens beredeneerd *prioriteitstalen* aangewezen die door leerlingen als vak kunnen worden gekozen en waarvoor landelijk financiële middelen worden geoormerkt ten behoeve van leermiddelenontwikkeling en (na)scholing van leerkrachten. Engels (als eerste of tweede taal) wordt op elke basisschool aangeboden. De bewijslast voor tweetaligheid ligt in multicultureel Victoria bij alle basisschoolleerlingen: iedereen moet naast het verplichte Engels één LOTE kiezen. Andere talen dan Engels worden vraagafhankelijk op de eigen school en/of via de *Victorian School of Languages* aangeboden en gecertificeerd.

Meer ten principale dienen de bestuurlijke elites in Vlaanderen en Brussel zich op de uitgangspunten van het Nederlandstalig onderwijs in Vlaanderen en Brussel te bezinnen. In heel Europa

houden bestuurlijke elites vast aan bestaande perspectieven en institutionele gewoonten inzake taal en scholing, waardoor ze de multilinguale en multiculturele realiteit in steden marginaliseren of zelfs negeren. De groeiende kloof tussen bestuurlijk perspectief en sociale realiteit vormt een bedreiging voor het primaat van de politiek in een democratische samenleving. Het negeren van het multiculturele en multilinguale karakter van een veranderende samenleving zoals Brussel en Vlaanderen door de bestuurlijke elites maakt dat leerkrachten in de kou blijven staan. Zoals in de meeste landen in Europa zijn Vlaamse leerkrachten opgeleid om hun leerlingen te onderwijzen met behulp van monolinguale en monoculturele curricula en leermiddelen. Omdat ze afwijken van de norm, worden leerlingen met een meertalige achtergrond gecategoriseerd als "probleemgevallen". Onze stelling is dat gezien de schaal van de demografische, linguïstische en culturele veranderingen in steden ad hoc oplossingen niet langer volstaan. Er is dringend behoefte aan het ontwikkelen van een conceptueel beleidskader waarbij meertaligheid en multiculturaliteit het uitgangspunt vormen. Dat betekent niet dat men geen oog moet hebben voor het construeren van sociale cohesie. De noodzaak om deze begrippen in een toenemend multiculturele samenleving met elkaar te verzoenen overstijgt uiteraard specifiek taalonderwijsbeleid in een specifiek nationale context (vgl. Migration Policy Group 2000, Parekh 2000). Maar ook voor taalonderwijsbeleid in Vlaanderen/Brussel zou erkenning van diversiteit als randvoorwaarde moeten gelden voor het bereiken van cohesie, respectievelijk tot uiting komend in wet- en regelgeving voor onderwijs in allochtone talen en voor onderwijs Nederlands als tweede taal. Met 82% meertalige leerlingen in het lager onderwijs kan het Nederlandstalig onderwijs niet langer doorgaan op een ééntalige basis. Eerder dan Brussel te zien als een probleemgeval, vormt de stad een boeiende uitdaging om het onderwijs op een meertalige basis te funderen.

Op basis van het eerder bepleite conceptuele en longitudinale beleidskader voor nieuwe schooltalen in het lager en secundair onderwijs kan worden overgegaan tot de aanwijzing van prioriteitstalen ten behoeve van de ontwikkeling van eindtermen, leerplannen, leermiddelen en toetsen en tot de (bij/na)scholing van leerkrachten voor deze talen. Deze ontwikkelingsactiviteiten moeten tot stand komen binnen een gemeenschappelijk referentiekader van taalvaardigheidsdoelen voor zeer verschillende talen. Ook hierbij kan gebruik worden gemaakt van elders opgedane ervaringen, met inbegrip van het formuleren van eindtermen voor

functioneel-communicatieve taalvaardigheden en voor kennis over taal en cultuur. In dit verband kan onder meer worden verwezen naar het fungerende *curriculum standard framework* voor *languages other than English* (LOTE) in Victoria/Australië.

Voor de ontwikkeling van een gemeenschappelijk referentiekader is centrale regie onmisbaar. Op landelijk niveau zouden op basis van dit gemeenschappelijk referentiekader voor nader aan te wijzen prioriteitstalen ontwikkelteams kunnen worden samengesteld. Bij de samenstelling van deze ontwikkelteams kan nuttig gebruik worden gemaakt van beschikbare expertise aan universiteiten, in grote gemeenten en in minderhedenorganisaties. Daarbij kan ook aangesloten worden bij reeds lopende activiteiten op het gebied van leerplan- en leermiddelenontwikkeling. Veel meer dan tot nu toe zou echter ook gebruik moeten worden gemaakt van beschikbare expertise in het buitenland, zoals bij het *Landesinstitut für Schule und Weiterbildung* (LSW) in Soest (Noordrijn-Westfalen), het *Institut National des Langues et Cultures Orientales* (INALCO) in Parijs en de *Victorian School of Languages* (VSL) in Melbourne. Het pleidooi voor centrale regie bij deze ontwikkelactiviteiten laat onverlet dat steden op basis van de multiculturele en multilinguale samenstelling van hun scholenbestand tot eigen keuzes kunnen komen voor de aanwijzing van prioriteitstalen. Centrale regie is ook onmisbaar bij de aanwijzing van prioriteitstalen waarop de (bij/na)scholing van leerkrachten zich moet richten. Ter bevordering van de kwaliteit en diversificatie van deze opleiding zijn aanzienlijk meer specifieke maatregelen nodig.

Met de voorgestelde beleidsontwikkeling zou de Vlaamse Gemeenschap binnen en buiten de Europese Unie zijn reputatie bevestigen als kennisland voor het leren en onderwijzen van talen, nu echter geplaatst in de context van een multiculturele samenleving die zich internationaal profileert. Als denkoefening voor de langere termijn worden tegen deze achtergrond de volgende uitgangspunten geformuleerd voor meertalig basisonderwijs:

1. Voor de beheersing van het Nederlands gelden voor alle leerlingen *dezelfde* eindtermen die waar nodig langs *verschillende* leerroutes bereikt worden.
2. In het curriculum worden drie talen geïntroduceerd voor *alle* leerlingen:

- Nederlands en Frans (eventueel Engels in het Vlaams Gewest) als *verplichte talen* voor alle leerlingen in het basisonderwijs;
- een *keuzetaal* uit een gemeentelijk variabele lijst van prioriteitstalen.

3. Basisschoolrapporten bevatten informatie over de vorderingen van leerlingen in elk van deze drie talen.

4. Ten behoeve van de onder 2 genoemde prioriteitstalen fungeert een *nationaal werkprogramma*:

- voor de ontwikkeling van eindtermen, leerplannen, leermiddelen en toetsen;
- voor de (bij/na)scholing van leerkrachten.

Voor deze uitgangspunten is een verdergaande cultuuromslag nodig in het denken over meertalig basisonderwijs. Een dergelijke cultuuromslag betekent tevens dat de taalwetgeving wezenlijk wordt herzien. Met bovengenoemde uitgangspunten zouden verschillende winstpunten worden geboekt. Allereerst zou de bewijslast voor meertaligheid in de multiculturele samenleving niet langer uitsluitend berusten bij leerlingen bij wie thuis naast of in plaats van Nederlands een andere taal wordt gebruikt, maar gelegd worden bij alle leerlingen, ongeacht hun thuistaal en/of etniciteit. Anders gezegd: de "problematiek" van "zwarte" scholen wordt een thematiek van alle scholen, dus van zowel monoculturele als multiculturele scholen. Hiermee zouden de randvoorwaarden worden geschapen voor een wezenlijke erkenning van de meerwaarde van culturele diversiteit voor de samenleving als geheel. Ten slotte zou het vraagstuk van de omstreden curriculumstatus van allochtone talen ophouden te bestaan in een context waarin alle leerlingen op de basisschool naast Nederlands en Frans (of Engels) zouden kennismaken met één andere taal. In tal van publieke verklaringen heeft de Europese Commissie erop gewezen dat het Europa van de eenentwintigste eeuw behoefte heeft aan EU-burgers die drietalig zijn. Daarbij wordt het belang beklemtoond van kennis van één van de nationale talen van de lidstaten van de Europese Unie, van "buurtalen" ("neighbouring languages") en van een derde, internationale taal (waarbij een pleidooi voor Engels uit de weg wordt gegaan). In onze visie gaat het voor toekomstige burgers van Europa om kennis van het Nederlands, van het Frans/Engels als *lingua franca* van Europa en van één van de talen van de multiculturele samenleving naar eigen keuze.

Wij wezen reeds op de ontwikkeling van de Vlaamse Gemeenschap in de richting van een multiculturele samenleving (Verlot e.a. 2003) en op het feit dat meertaligheid van zo'n multiculturele samenleving een intrinsieke eigenschap vormt in plaats van een "tijdelijk probleem". Deze ontwikkeling vraagt om een meertaligheidsbeleid op scholen dat verder reikt dan het bestrijden van achterstanden van allochtone leerlingen. Aan een dergelijk meertaligheidsbeleid kan pas vorm worden gegeven, wanneer het gebruik van allochtone talen niet langer wordt gezien als een bron van achterstand en problemen van allochtone leerlingen, maar als een bron van te ontwikkelen kennis en vaardigheden voor de multiculturele samenleving als geheel.

BIBLIOGRAFIE

- Broeder, P. & Extra, G. (1998). *Language, ethnicity and education. Case studies of immigrant minority groups and immigrant minority languages*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Extra, G., Mol, T. & de Ruiter, J.J. (2001b). *De status van allochtone talen thuis en op school*. Tilburg: Babylon.
- Extra, G., Aarts, R., van der Avoird, T., Broeder, P. & Yağmur, K. (2002). *De andere talen van Nederland: thuis en op school*. Bussum: Coutinho.
- Gellner, E. (1983). *Nations and nationalism*. Oxford: Blackwell.
- Janssens, R. (2001b). *Taalgebruik in Brussel. Taalverhoudingen, taalverschuivingen en taalidentiteit in een meertalige stad. Brusselse Thema's 8*. Brussel: VUBpress.
- Parekh, B. (2000). *Rethinking multiculturalism. Cultural diversity and political theory*. London: Routledge.
- Verlot, M., Delrue, K., Extra, G. & Yağmur, K. (2003). *Meertaligheid in Brussel. De status van allochtone talen thuis en op school*, European Cultural Foundation, Amsterdam.

Talige stileringen als identiteitsconstructie bij Marokkaanse jongens

door

Jürgen JASPERS

Summary

This article points at the problematic relationship between sociolinguistics and sociology, which has a.o. led to a conception of language as merely a reflector or a marker of identity, and to a neglect of the role of language in social and ethnic life. Instead, identity is here portrayed as an interplay between self- and other-positioning, and this promises to reveal much more about the quirky and fleeting linguistic uses some Moroccan youths make of Antwerp dialect, Standard Dutch and imperfect Dutch. These uses are subsequently analysed as linguistic stylisations (cf. Rampton), i.e. strategic exaggerations or inauthenticities which potentially or temporarily question the social relations they evoke.

Dit artikel ligt op het raakvlak van de taalkunde (meer bepaald de sociolinguïstiek) en het minderhedenonderzoek, en het neemt in dat opzicht in Vlaanderen een uitzonderingspositie in. De sociolinguïstiek en het minderhedenonderzoek komen in België of Vlaanderen erg weinig met elkaar in contact (maar zie bv.: Blommaert 2001; D'hondt 2000; Maryns & Blommaert 2001; Meeuwis 1997), wat voor een deel verklaard kan worden door de sterke scheiding die wereldwijd bestaat tussen de departementen taalkunde en sociologie (Coupland et al. 2001; Hymes 1996).

Die scheiding is wellicht één van de redenen waarom o.a. in de sociolinguïstiek een begrip als *identiteit* theoretisch weinig onderbouwd is en eerder een ontologisch statuut krijgt toebedeeld: identiteit zou a priori aanwezig zijn, en taal is daar een afspiegeling of uitdrukking van, waardoor het bestuderen van identiteit op zich onmogelijk wordt (Cameron 1995). Tegelijk bestaat er veel sociologisch onderzoek waarin de identiteitsbeleving van minderheden wordt bestudeerd, zonder dat men veel oog heeft voor de fundamenteel talige manier waarop de mensen die men bestudeert aan actieve identiteitsbeleving doen. In dit geval is sociale interactie of de sociale wereld a priori aanwezig en biedt

taal een transparante, onproblematische toegang tot die wereld. Taal wordt dan als een neutraal communicatiemiddel gezien dat bij uitstek een propositionele betekenis overdraagt, voorbijgaand aan de affectieve of symbolische betekenis die elke taaluiting kenmerkt (cf. Fairclough 1989).

Het talige lot van de minderheden in ons land is een belangrijk thema, maar we lijken wetenschappelijk weinig gewapend om taal en minderheden in betekenisvol verband te brengen: onderzoek lijkt zich óf op taal óf op minderheden te richten. Ik zou bovendien willen beweren dat in Vlaanderen de opinievorming over taal en minderheden (en het daaruit voortvloeiende onderzoek) geklemd zit tussen (1) aan de ene kant een "multiculturalisme", waarbij individuen in essentie slechts één ware of legitieme identiteit zouden hebben die vooral via afkomst wordt vastgelegd, nl. een culturele of etnische identiteit; het gedrag van individuen wordt daarbij gezien als voornamelijk een reflectie of een expressie van die etnische identiteit, een identiteit waarvan men ook vindt dat men er respect of tolerantie voor moet opbrengen; (2) aan de andere kant een "universalisme", van waaruit de multi-etnische samenleving en de meertaligheid die ermee samengaat als problematisch wordt voorgesteld; i.p.v. afkomst en traditie zijn hier verlichting en moderniteit de kernwoorden. Men zit 'geklemd' omdat men enerzijds respect moet opbrengen voor een etnische identiteit, die men anderzijds als onwenselijk of problematisch ziet. Het "multiculturalisme" bekijkt alles in termen van cultuur en respect voor cultuur, terwijl het "universalisme" die cultuur wil remediëren of wegmasseren.

Het onderzoek dat de zo voorspoedig mogelijk verlopende Nederlandse taalverwerving van minderheden tot doel heeft, kan men in dit opzicht als remediërend beschouwen. Althans in de mate waarin het van overheidswege een quasi-vanzelfsprekende keuze is om dit onderzoek te financieren, ten nadele van het onderzoek naar het actuele (half- of niet-Nederlandstalige) taalgebruik van etnische minderheden in Vlaanderen. Eenzelfde remediërende impetus bestaat in sociologisch-antropologisch onderzoek over het schoolfalen van allochtone jongeren (zie o.a. Hermans 1994, Leman 1987, Timmermans, Hermans & Hoor-naert 2002). De problematiek van het schoolfalen heeft natuurlijk baat bij wetenschappelijk onderzoek. Maar een nadruk op het zo snel mogelijk remediëren van problemen dreigt ervoor te zorgen dat fundamentele vragen niet gesteld worden. Hoe komt het bv. dat onze samenleving haar onderwijs opvat als een systeem

waarin het normaal is dat velen falen en slechts weinigen succesvol zijn; of waarom moet het bestrijden van sociale ongelijkheid tussen groepen opgelost worden door individuen op school, die met hun slaagcijfers moeten proberen die ongelijkheid te ontlopen (cf. Varenne & McDermott 1999)? Men dreigt teveel op het individu te focussen en de context die het falen organiseert uit het oog te verliezen. Het is opvallend dat onderwijsstudies zonder uitgesproken reparatieve bedoelingen op één hand te tellen zijn (zie Delrue & Hillewaere 2002; Soenen 1999).

Er zijn jammer genoeg ook onderwijsstudies waarin men, in weerwil van de goede intenties waarmee ze geschreven zijn, de oorzaak van het schoolfalen bij de culturele identiteit van de allochtonen legt. Schoolsucces zou dan o.m. afhangen van de mate waarin allochtone ouders zich van hun traditionele cultuur kunnen loskoppelen om hun kinderen voldoende te motiveren (bv. Hermans 1995: 41-42). Deze tegenstelling tussen goede bedoelingen en fnuikende conclusies is in de sociale wetenschap rond schoolfalen een algemeen probleem: een 'oud' paradigma is dat kinderen die falen op school een genetisch gebrek hebben; een nieuwer paradigma verklaart schoolfalen door te wijzen op de verschillen die bestaan tussen hoe men thuis en op school communiceert, en die op school voor miscommunicatie zorgen. Het probleem is dat men de thuiscommunicatie ziet voortkomen uit en gaat gelijkstellen met een bepaalde cultuur of etnische identiteit en dat leerlingen worden gezien als individuele dragers van een cultuur of identiteit, d.w.z. dat men de sociale praktijk waarin leerlingen opgroeien in het hoofd van diezelfde leerlingen plaatst om hun gedrag of falen op school te verklaren. Impliciet gaat men er dan vanuit dat leerlingen etnisch geprogrammeerd zijn en niet meer aan hun etnische identiteit en de gedragsvormen die daarmee samenhangen kunnen ontsnappen, zodat ze in zekere zin opnieuw een genetisch gebrek hebben. Het is dan ook niet verwonderlijk dat men de oplossing voor schoolfalen ziet liggen in het laten vallen van de etnische identiteit, of althans het laten vallen van die gedragsvormen die een onwenselijk schoolresultaat opleveren. Traditie en moderniteit lijken niet met elkaar overweg te kunnen.

Etnische identiteit zou in het algemeen dus onontkoombaar zijn, maar de bezitters ervan lijken volgens deze redenering hun gedrag twee richtingen te kunnen laten uitgaan: ofwel laten ze traditie primeren en schroeven ze hun identiteit op, ofwel laten ze de moderniteit primeren en zwakken ze hun etnische identiteit af. Dat een identiteit talig gedrag voorafgaat (zoals men in de socio-

linguïstiek aanneemt) en dat dat talig gedrag enkel op een benadrukking of afzwakking van die afkomst duidt, is wat ik hier wil bestrijden.

Ik moet er nog aan toevoegen dat de Vlaamse sociolinguïstiek in dit maatschappelijke debat vrij afwezig is en nog steeds vooral op standaardtaal- en dialectvariatie focust, zoals Jaspaert & Valen in 1986 al opmerkten. Eén van de gevolgen daarvan is dat Vlaanderen een *terra incognita* is wat onze kennis over het actuele dagelijkse taalgebruik van etnische minderheden betreft. We weten niet hoe minderheden omgaan met het Nederlands en met de dialecten uit de omgeving waar ze wonen; we weten niet hoe het Nederlands van minderheden eruitziet. We weten zelfs niet hoe het dagelijkse taalgebruik op school eruitziet.

IDENTITEIT

De algemene opvattingen over identiteit, en de algemene opvatting dat identiteit een bij uitstek individuele kwestie is, staan in zekere tegenstelling tot de internationale theorievorming over identiteit die men ruim samengevat 'postmodern' zou kunnen noemen¹. 'Identiteit', 'sociale klasse' of 'gender' worden vanuit een postmodern perspectief gezien als relatief stabiele constructen die bestaan in de herhaalde uitdrukking of *performance* van lichamelijke, talige of andere kenmerken in sociale interactie (zie bv. Hall 1996; Butler 1990; Varenne & McDermott 1999). Identiteit wordt gezien als:

- een proces eerder dan een product
- een activiteit of performance (een *identificatie*) eerder dan een status (*identiteit*)
- een sociaal gegeven eerder dan een individuele eigenschap
- een cultureel (of menselijk geconstrueerd) gegeven eerder dan een natuurlijk gegeven (of een 'gen').

1. Hierbij moet 'postmodern' vooral als perspectief op de sociale wereld begrepen worden, d.w.z. dat men ervan uitgaat dat menselijke praktijk een sociaal geconstrueerde praktijk is, die tot stand komt via zulke dingen als ideologie of normativiteit – wat wil zeggen dat ook het modernistische project dat *de* universele ontplooiing van *de* mens tot doel had, bekritiseerd kan worden voorzover het tot de uitsluiting leidt van de mens die anders is of voorzover dit project tot voordeel strekt van diegenen die structurele machtsposities bekleden.

Identiteit is dus een sociale praktijk, of een menselijk geconstrueerde praktijk. Dat wil zeggen dat ze gekarakteriseerd wordt door de normen of de structuur waarin mensen leven en de positie die ze daarin innemen. Er bestaan dus ook normatieve manieren van identificeren of normatieve identiteiten, die worden gebruikt of ingezet of gevolgd in het dagelijks leven. En net zoals er in talige praktijk rekening gehouden moet worden met talige normen, moet ook in sociale praktijk rekening worden gehouden met deze normatieve identiteiten: men reproduceert of contesteert ze, maar ze zijn er en men moet er op de één of andere manier mee omgaan. *Stileringen* kan men zien als afzonderlijke daden van identiteitsconstructie (Cameron 1995), maar ik zou de term hier, zoals Rampton (2001a), willen voorbehouden voor die daden van identiteitsconstructie waarin er sprake is van een al dan niet strategische overdrijving die sociale verhoudingen evoceert en potentieel ondergraaft.

Deze visie op identiteit heeft een aantal voordelen: (1) identiteit wordt opnieuw iets wat we als taalkundigen kunnen bestuderen, omdat identiteit een menselijke activiteit is, die vaak ook een talige activiteit zal zijn; (2) ze verklaart bv. waarom mensen het zo nodig vinden om telkens opnieuw zich op een bepaalde manier te manifesteren – als identiteit een performance/menselijke activiteit is, dan bestaat ze niet buiten die activiteit; en (3) doordat er normatieve identiteiten zijn, worden er ook niet voortdurend volstrekt nieuwe identificaties gemaakt die geen enkel verband houden met de bredere structuren of normen die er nu al zijn – een postmodern perspectief is geen inleiding tot de chaos, precies omdat normen de neiging hebben gereproduceerd te worden. Die neiging is niet absoluut, vandaar dat sociale verandering, onderhandeling of verzet mogelijk blijft en plaatsvindt. Een voortdurende verandering van normen brengt een normverandering tot stand zoals dat ook met taalverandering het geval is.

In het algemeen dus is het Zelf gedeeltelijk een product van anderen (omdat identificatie een sociaal proces is) en gedeeltelijk onder de eigen controle. Mensen bevinden zich m.a.w. in een spanningsveld tussen gepositioneerd worden en zichzelf positioneren. Er is een wisselwerking tussen de handelingsvrijheid waarover mensen blijven beschikken, en de normen of structuren die hen een bepaalde richting uitduwen of hebben uitgeduwd.

DE VLAAMSE CONTEXT

Ik had het enigszins vaag over 'normatieve identiteit' of 'de wijdere structuur'. Concreet bedoel ik daar het volgende mee. In Vlaanderen is het nationalisme één van de belangrijkste inspiratiebronnen voor de constructie van of het nadenken over taal en identiteit (en dat is niet alleen in Vlaanderen het geval, zie May 2000; Blommaert & Detrez 1994). Nationalisme is een ideologie waarbij men ervan uitgaat dat etnische, talige en politieke grenzen zoveel mogelijk homogeen moeten zijn of moeten samenvallen in één nationale identiteit. Eén van de steunpilaren is de nationale taal die alle burgers geacht worden te spreken opdat ze zoveel mogelijk deel zouden uitmaken van dezelfde collectiviteit. Concreet vertaalt dit homogeneïsme zich in een aantal normen, meer bepaald in een politiek van eentaligheid en een politiek van standaardisatie. Kort samengevat komt een politiek van eentaligheid in Vlaanderen neer op het zo homogeen mogelijk houden van het 'oorspronkelijke' grondgebied, op de problematisering van anderstalige aanwezigheid (zoals bv. in de Brusselse rand) en de legitimering van deze politiek door het Nederlands als blijvend bedreigd voor te stellen (o.m. in Europa). Standaardisatie komt neer op het zo uniform mogelijk maken of houden van het Nederlands op zich en op het sanctioneren van dialectische of tussentalige afwijkingen (zie bv. Jaspers 2001). Meertaligheid wordt binnen een nationalistische visie geproblematiseerd, of enkel buiten de eentalige landsgrenzen gesitueerd. Meertaligheid zou in Europa bestaan uit een verzameling eentalige naties, of vooral een additioneel gegeven zijn: men leert eerst Nederlands, *dan pas* kan men er andere talen aan toevoegen, net zoals men 'eerst Vlaming zou moeten zijn om Europeëer te worden'. Deze nationalistische politiek zorgt ervoor dat men veel meer dan noodzakelijk is het taalgebruik van etnische minderheden problematiseert. Ofwel stelt men alléén hun taalgebruik verantwoordelijk voor de sociale 'kansarmoede' die minderheden ervaren en biedt men enkel talige oplossingen aan. Ofwel ziet men hun taalgebruik als een symptoom van (al dan niet islamitische) onwil die bij autochtonen voor morele verontwaardiging zorgt en die tot pleidooien leidt waarin men inburgering wil verplichten zelfs voor de hier al langer aanwezige etnische minderheden. Het schetsen van deze context is belangrijk voor een goede interpretatie van de data die ik heb verzameld.

INTERACTIEVOORBEELDEN

De data² die ik hier bespreek komen uit mijn proefschrift, dat nog verre van beëindigd is, zodat ik een alsnog tentatieve analyse moet presenteren. In mijn proefschrift probeer ik een etnografische beschrijving te maken van het meertalig taalgebruik van een groep Marokkaanse jongens op een Antwerpse middelbare school. Daarbij is niet het Arabisch of Berbers van primordiaal belang, maar wel hoe met het Nederlandstalig materiaal dat voorhanden is, wordt omgegaan.

Heel algemeen kan men aan mijn materiaal opmerken dat de situatie alleszins veel complexer is dan de twee taalvariëteiten die men op het eerste gezicht zou vermoeden (nl. 'Arabisch' vs. 'Nederlands'). Er bestaat een Standaard-Arabisch, maar op school worden vernaculaire vormen gesproken. Er zijn verschillende Berberse variëteiten op te merken en naast het Algemeen Nederlands wordt ook het lokale Antwerps gesproken, dat zich op zijn beurt onderscheidt van de Nederlandse variëteit die door Marokkaanse jongens wordt gesproken (met eigen kenmerken van lidwoord-deletie en dies meer) (cf. Hymes 1996: 66).

Reproductie

Wat ik eerst wil laten zien, zijn twee voorbeelden waarin de regels gevolgd worden³. Een eerste voorbeeld⁴ ziet er als volgt uit:

Deelnemers en setting: Faisal [17 Ma M, met microfoon], Imran [17 Ma M], Mr. De Mulder [40+ Vla M]. November 1999. Tijdens de les

2. Het materiaal waarop ik me hier baseer is verzameld binnen het kader van een etnografische studie van het meertalig taalgebruik van Antwerpse migrantenleerlingen op één middelbare school. Concreet werden een twintigtal 17 tot 21-jarige leerlingen elektro-mechanica (EM) uit de 5de en 6de jaren van het Technisch Secundair Onderwijs van mei 1999 tot april 2002 bestudeerd in hun dagelijks leven in de klas en op school. De methodologie is grotendeels interactioneel sociolinguïstisch (Gumperz 1982, Rampton 1995). Gebruikte methodes waren o.m. participerende observatie, interviews, audio-opnames van individuen en van gelijktijdige lespraktijk, en 'feedbackinterviews' over extracten uit de audio-opnames. Dat leverde een corpus op van 35 individuele audio-opnames en 35u gelijktijdige lesopname, 36 interview-uren en 3 Mb veldnota's. De klassen die ik bezocht waren interetnisch samengesteld: er zaten zowel Marokkaanse, Turkse als Belgisch-Vlaamse leerlingen in, maar telkens maakte de Marokkaanse groep minstens twee-derde uit van het totale aantal leerlingen. Op één uitzondering na waren alle leerlingen jongens.

3. De regel zijnde (volgens het schoolreglement): "Op school wordt Algemeen Nederlands gepraat", een regel die ook het gebruik van thuisstalen verbiedt.

4. Alle namen zijn pseudoniemen.

verbale expressie legt Mr DM uit hoe het uitstapje naar de IJzerstreek zal verlopen. Faisal en Imran proberen bij Dennis [17 Ma Vla] uit te zoeken of er vorig jaar op de uitstap door enkele leerlingen werd gevocht, maar ze geloven niet wat hij erover zegt.

- 1 Faisal: [ff ue: 'ki kd^ob^or ə 'zəmələ] ((Ar: HEI HIJ LIEGT DEZE JEANNET HÉ))
 2 [2.0]
 3 Imran: [ff( )'guli gi guli 'lə] ((Ar?: ( ) HIJ ZEGT HIJ ZEGT VAN NIET))
 4 Mr DM: wat? [.] was dat een liedje?
 5 Imran: | ja
 6 Faisal: | heu ja
 7 [..]
 8 ?: [lacht]
 9 Mr DM: ah
 10 Faisal: [lacht]
 11 Imran: [doet alsof hij zingt:] [iala'la iala'la] [Arabisch gezang]
 12 Faisal: [lacht]
 13 Mr DM: de afspraak is Nederlands hé
 14 Faisal en Imran: [1.0]
 15 Mr DM: ah

Mr. De Mulder formuleert een impliciet verwijt in regel 4 (nl. een ironische vraag om informatie). Dat verwijt wordt door Imran en Faisal echter letterlijk genomen, zodat Mr. De Mulder opnieuw een verwijt moet formuleren of de kwestie laten zoals ze is. Hij kiest hier voor een expliciet verwijt in regel 13, waarna Faisal en Imran in regel 14 een stilte laten vallen. Die stilte wordt in regel 15 door de leerkracht herkend als een tegemoetkoming aan zijn verwijt (cf. Macbeth 1991). Een voorbeeld dat betrekking heeft op Algemeen Nederlands staat hieronder:

Deelnemers: Faisal [Ma M 17, met microfoon], Imran [Ma M 17], Mourad [Ma M 19], Mr. De Mulder [Vla M 40+].

Setting: November 1999. Het is les verbale expressie, en de leerkracht, Mr. De Mulder, maakt een aantal afspraken over de 'open' klassenraad waarop de EM'ers aanwezig mogen zijn en waarop ze samen met al hun leerkrachten een aantal problemen van de voorbije weken kunnen uitpraten.

- 1 Mr DM: als 't open klassenraad is wil dat zeggen dat al
 2 uw leerkrachten (aanwezig zijn) en euhh
 3 Faisal: | ja da's toch goe

- 4 Imran: | hé af!
 5 Faisal: *ouallah* af! [.] alles geven
 ((Ar: 'kzweer het))
 6 Imran: ( ) die wijst alleen naar mij
 7 [lacht?]
 8 Mr DM: [iets luider:] één afspraak is duidelijk
 9 Mourad: Algemeen Nederlands
 10 Mr DM: | uw aanwezigheid ..
 11 Faisal: | is belangrijk
 12 Mr DM: | is niet
 13 verplicht
 14 Faisal: ik kom ze
 15 Mr DM: | hé [.] is niet verplicht [1.0] maar na 12 uur komt ge
 16 er niet meer in [.] als de deur dicht is komt ge er niet
 17 meer in

Mr. De Mulder wil een zeer belangrijke afspraak maken voor de nakende vergadering (r. 8). Hij verhoogt zijn stemvolume enigszins en maakt zijn zin niet af (om zich op die manier van de aandacht van de aanwezigen te verzekeren die gezamenlijk zoeken naar de relevantie van wat Mr. De Mulder zegt). De zin wordt in regel 9 echter door Mourad, als was het de gewoonte, onmiddellijk met 'Algemeen Nederlands' aangevuld, terwijl de afspraak te maken heeft met het al dan niet verplicht aanwezig zijn (regels 12-13). Ook dit voorbeeld toont aan dat de Marokkaanse jongens die ik bestudeerde alleszins op de hoogte zijn van de gangbare normen en verwachtingen, en dat ze daaraan zo nodig tegemoetkomen.

AFWIJKINGEN

Op het officiële podium lijkt er dus weinig aan de hand, maar verder onderzoek levert op dat in de marges van deze officiële momenten (vlak voor de les, tijdens de pauze) er dingen gebeuren die moeilijker in overeenstemming te brengen zijn met de officiële, schoolse of maatschappelijke verwachtingen. In de marges blijkt er ruimte te zijn voor wat men evocatief taalgebruik zou kunnen noemen, dat afwijkend is en potentieel ondergravend. De suggestie is dus niet dat men zich zal verzetten tegen een structuur waarin men dominantie ervaart, maar wel dat in kleinschalige interactie kan opgemerkt worden hoe met die structuur wordt omgegaan, of hoe, meerbepaald, de Marokkaanse jongens die ik heb

bestudeerd omgaan met hoe ze gepositioneerd worden. Dat merken we o.a. aan de manier waarop Marokkaanse jongens omgaan met Antwerps, met gebrekkig of 'Illegaal' Nederlands⁵ en met Algemeen Nederlands. Eén van de voorbeelden die ik heb waarin Antwerps gebruikt wordt, ziet er als volgt uit:

Extract Antw-1

Deelnemers en setting: Faisal [17 Ma M, met microfoon], Nordin [19 Ma M], Mourad [19 Ma M], Najim [17 Ma M], Samir [17 Ma M]. November 1999. Het eerste lesuur van de dag gaat beginnen; alle leerlingen zijn op weg naar hun klaslokalen. De gang op de eerste verdieping is gevuld met een honderdtal op weg zijnde leerlingen. Nordin en Mourad beginnen 'racisten' in het rond te roepen.

- 1 Nordin: HIER SÉ RACISTEN [.] hei
- 2 [..]
- 3 Najim?: ['tʃide 'æ:kə]
((Ar??:))
- 4 [..]
- 5 Nordin: ( )
- 6 [.]
- 7 Mourad: [verder:] ( ) RACISTEN
- 8 [.]
- 9 [geroep]
- 10 Najim: ( )
- 11 Samir: hei lang GELÉÉ
- 12 Najim: [lacht] ([ ])
- 13 Nordin: [ ] (bende) racisten
- 14 [.]
- 15 Samir: [( )w^əne 'tʃupe a 'aw]
((Ber??:))
- 16 [.]
- 17 Najim: ['høristiəsaw] [lacht]==
((Ar: g'hebt het al kapot gemaakt))
- 18 Faisal: ==HE HEI
- 19 Samir: hoewist meju lief?
- 20 Faisal: [ff 'kuwəð]
((Ar: bol af))
- 21 Samir: ['kuwəð] [lacht]

5. In de term 'Illegaal' Nederlands heeft 'illegaal' betrekking op weinig taalvaardig taalgebruik waarvan Marokkaanse jongens vinden dat het lijkt op wat 'illegalen', d.w.z. documentlozen, spreken.

- 22 Faisal: ['kuwəd]
 23 Nordin: [racisten [...] [stiller:] racisten [...] hei
 24 [...]]
 25 Samir: ['guli] hé gij hebt mij gisteren gebeld [kəd 'gulu]
 gadegij gij=
 ((Ar: vertel)) ((Ar: gij hebt mij gezegd))
 26 =ga overval doen eh (bij de Aldi)
 27 Nordin: (VUISTEN JOENG)
 28 Faisal: **KLOETZAKSKE** [lacht]
 ['klu^o:tsaksə] [hé?
 29 Samir:
 30 [.]
 31 Samir: wildegij overval doen [bij de Aldi?
 32 Nordin: (da zijn allemaal racisten)
 33 Faisal: [geërgerd:] nee joenge
 34 Samir: da mag niet zene hei [...] (van morgen)
 35 Nordin: [Arabisch] NAJIM
 36 Faisal: [Najim imiterend:] (SCHEMA KENNEN ÉÉN)?
 37 [.]
 38 (SCHEMA KENNEN ÉÉN)? HÉ . NAJIM NAJIM
 39 (SCHEMA KENNEN ÉÉN)? [lacht]
 40 [ff('wə)psax^a 'tahsina] [lacht]
 ((Ar: GEFELICITEERD MET UW NIEUW KAPSEL))
 41 Najim: (ja)
 42 [gelach]
 43 [komen de klas binnen]
 44 Faisal: [lacht]
 45 [gelach, geroep]
 46 Faisal: [lachend:] vanachter vanachter . vanachter ..
 47 ?: [gegil]
 48 Faisal: [gles hə 'na gles hə 'na]
 ((Ar: zet u hier zet u hier))
 49 ?: luider

Op het eerste gezicht kan dit hele fragment als een stukje onofficieel, vrijblijvend en niet-ernstig gebabbel gezien worden. Nordin en Mourad roepen zonder enige aanleiding 'hier sé racisten' ('hier zie, racisten') (r. 1 en 7 bv.); Najim zegt dat Faisal het opname-toestelletje al kapot gemaakt zou hebben (r. 17); Samir begint een nonsens-gesprek over een mogelijke overval bij de Aldi (vanaf r. 25); Najim wordt buitensporig luid gefeliciteerd met zijn kapsel (r. 40): speelsheid alom dus, en een Antwerps scheldwoord

als 'klootzakske' (r. 28) lijkt daarin niet te misstaan. Maar hoe moeten we dit nu interpreteren in termen van taal en identiteit? Als we ervan uitgaan dat taalgebruik een identiteit reflecteert of uitdrukt, dan kunnen we Faisals 'klootzakske' moeilijk zien als een reflectie of uitdrukking van zijn Marokkaanse afkomst. Als we 'klootzakske' daarentegen zien als een reflectie of een uitdrukking van een Antwerpse afkomst, dan is het vreemd dat Faisals routinieuze Nederlandse taalgebruik niet zo sterk door het Antwerps wordt gekenmerkt. Faisal zou dan soms wel en soms niet zijn Antwerpse afkomst benadrukken, maar dat is een onbevredigende verklaring. Misschien hebben we dan te maken met het 'achterlaten' of 'afslanken' van een Marokkaans-etnische afkomst? Ook deze hypothese is echter moeilijk vol te houden omdat ze voorbij gaat aan drie cruciale aspecten:

- (1) het Antwerps wordt in mijn data door Marokkaanse jongens gezien als een variëteit die een racistische bijklank heeft. Het is daarom weinig waarschijnlijk dat Faisal Antwerps in zijn hart sluit of dat hij zijn positieve affiliatie ermee wil uitdrukken. Dat verband tussen Antwerps en racisme wordt trouwens ook hier gemaakt: Nordin roept het kader van racisme op, en Faisal reageert daarop in het Antwerps. Als we ervan uitgaan dat de talige productie van mensen ook hun interpretatie weergeeft van wat er rond hen gebeurt (zoals men in de etnomethodologie aanneemt), dan is het veelzeggend dat Faisals interpretatie van het racistische kader dat wordt opgeworpen door Nordin een reactie in het Antwerps teweegbrengt;
- (2) we mogen daarnaast het komische effect van zowel Nordins beschuldigingen als 'klootzakske' niet uit het oog verliezen: "hier sé racisten" is, zo bleek uit interviews achteraf, een uitroep waarbij men geamuseerd is door de reacties van omstaanders, of een spelletje waarbij men test wie er zal omkijken. Wie reageert op Nordins beschuldiging werpt zich immers impliciet op als geadresseerde en zou zich daarmee blootgeven als racist. Daarnaast is ook de betekenis van 'klootzakske' niet neutraal voor iemand als Faisal:

Extract Antw-2

Setting: februari 2002. Interview door Jürgen Jaspers [JJ] met Faisal [Ma M 20] en Rafik [Ma M 18]. Vereenvoudigde en verkorte transcriptie.

- JJ: maar [...] **'kloetzakske'** da's toch nie iets da gulle veel gebruikt of wel?
- Faisal: da taal zo?
- JJ: ehh [...] ja ja
- Faisal: meer tegen de Belgen [...] **'kloetzakske!'**
- Rafik: kloetzakske
- JJ: tegen Belgen?
- Rafik: ja omdat die da zeggen
- Faisal: da's hun allee 'k bedoel da's hun taal
- Rafik: da's hun praat
- Faisal: wij passen ons soms aan aan hun praat weet gij **'kloetzakske. ge kunt den boom in joenge'**
- Rafik: da's zo plat Antwerps gezegd zo
- JJ: ja [...] maar da's dan alleen tegen Belgen da ge dat dan doe? of allee om te lachen
- Faisal: ja tegen (mekaar) gaan we da nie zeggen ze
- Rafik: opvallen of zo hé
- Faisal: als ge da tegen ne (Marokkaan) ga **'kloetzakse'** pff da ga niks doen ze . Allee okee [...] dan gaan die zeggen: 'wa voor een hoer is da?'
[gelach]
- Faisal: 'wa voor een jeannet is da die da zegt?' [...] serieus da is toch?
- Rafik: **'kloetzakske'** da ( )
- Faisal: da-da da's echt . da's te beschaafd voor ons [lachje] ik meen da
- JJ: ja [...] en gij vindt het plat Antwerps ook
- Rafik: ja
- Faisal: dat is plat Antwerps!
- Rafik: dat is [...] plat **Antwaarps . kloetzakske**
- Faisal: **kloetzakske [...] allee (joeng) [...] koopt ne zak [...] en gerecycleerd papier allee ja**
- JJ: [lacht]
[...]
- Faisal: de meeste Belgen die gaan niks zeggen [als wij 'kloetzakske' zeggen]. want die weten als die derop ingaan da wij erger worden [...] dus die zwijgen liever [...] maar da woordje gebruiken wij weinig ze
- Rafik: komde nie veel tegen

- (3) en een derde aspect is dat Antwerps door Marokkaanse jongens geregeld op deze manier werd gebruikt en in verband werd gebracht met conflicten: ik merk in mijn data een heleboel verontwaardigde of pseudo-verontwaardigde reacties in het Antwerps op. Daarbij doen Marokkaanse jongens zich zowel voor als Vlaamse volwassene of oudere persoon die verontwaardigd is over hun gedrag, of als verontwaardigd slachtoffer van een blanke, al dan niet racistische, autoriteit (de onderzoeker, de leerkracht, anderen). In zeer veel gevallen roept Antwerps etnische verhoudingen op tussen Belgen en Marokkanen.

Als taalgebruik dus een reflectie of uitdrukking is van een onderliggende en voorafgaande (etnische) identiteit, dan is Faisals Antwerpse uitdrukking daar moeilijk mee in overeenstemming te brengen. Als etnische identiteit iets is dat in interactie wordt opgeschroefd of afgeslankt, dan is het Antwerps dat hier gebruikt wordt moeilijk te verklaren. Men zou misschien kunnen zeggen dat telkens als Antwerps wordt gebruikt, een Marokkaanse afkomst gecontrasteerd wordt met een Belgische, ter versterking van een Marokkaanse etniciteit, maar in het voorbeeld rond Algemeen Nederlands blijkt dat ook deze hypothese niet evident is, en evengoed blijft dan onverklaard waarom Faisal dat in een variëteit doet die niet verbonden is met zijn Marokkaanse etniciteit. Een andere vorm van evocatief taalgebruik vinden we in de volgende twee voorbeelden waarin 'Illegaal' Nederlands wordt gebruikt:

Extract ILL-1

Imran zit in de hal op een stoeltje, wat verderop is mevrouw Liekens met een duidelijk oversture Olivier aan het babbelen. Ik vraag Imran hoe de GIP is geweest. Goed, zegt hij, ik heb het beste van de klas, een 9! 'Ja, iedereen vertelt in die 10 minuten alles wat ze weten, maar ik heb nog een paar dingen achtergehouden (de 'veiligheden'), zelfs slides, en als ze me die dan vroegen dan kon ik daar direct op antwoorden'. Hij heeft ook net zijn rijbewijs gehaald, zegt hij, daarom ben ik te laat.

Als hij Mr. Kempnaers ziet voorbijlopen zegt hij dat die hem waarschijnlijk 10 heeft gegeven, Mr. Parmentier ook. Rafik en Habib van de 5EM zijn er ondertussen komen bijzitten. Habib: 'ja, die van de jury iets minder zeker, 9 en 9,5 of zo'. Imran, met zwaar accent: '**ja en voorrr Nederrrrlands, 7 en-een-half**'. [gelach]
[Veldnota 7 december 2000]

Imran suggereert hier, ironisch, dat de evaluatie door de Belgische jury-leden kritischer was, en vooral betrekking had op zijn Nederlands. Het is aannemelijk dat hij hiermee het stereotype dat Marokkanen slechte sprekers van het Nederlands zijn evocert en ironiseert. Min of meer hetzelfde gebeurt in het volgende voorbeeld:

Extract ILL-2

Deelnemers en setting: Imran [Ma M 18, met microfoon], Nordin [Ma M 19], Adnan [Ma M 18], Mr. Cools [Vla M 45+]. Januari 2000. Het is les elektriciteit. Imran begrijpt iets niet. Adnan, een goeie (klas)vriend van Imran, zegt dat Imran te dom is om het te begrijpen.

- 1 Imran: hoe da's ingewikkeld?
- 2 Mr C.: het schijnbaar
- 3 [..]
- 4 Adnan: [Antwerps:] *nee maar gij zij te loemp omda te verstaan*
- 5 ?:( )
- 6 Mr C.: (   ) secundair
- 7 Imran: **ja mijn vader is advocaat zene [..] in metallurgie**
           [lacht] [..]
           [ɟæ mən vadər is advu'kat zənə]
           [ɪn meta'ur'zi]
- 8   [lachend:] **mijn vader is advocaat in metallurgie**
           [mən va^hdər is advu^hkat in meta^hur^h'zi^h]
- 9 Mr C.:   [vermogen]   [EN]
- 10   WAAROM?
- 11 Nordin: (advocaat in metallurgie)
- 12 Imran: [lacht]
- 13 Mr C.: en waarom in [..] volt-ampère en waarom niet in watt?
- 14 Adnan: volt-ampère actief
- 15 Mr C.: omdat de fabrikant
- 16 Imran: 't is volt-ampère hé
- 17 Mr C.: nooit weet [..] welke gebruiker er wordt aangesloten

Als we dit gebrekkig Nederlands (in regels 7-8) zouden zien als een ambitie van Imran om zijn etnische afkomst te benadrukken, of om een positieve verwantschap uit te drukken met datgene wat door de taalvariëteit wordt opgeroepen (en dat zijn 'illegalen', recent geïmmigreerde Marokkanen, hun ouders, of hun kindertijd), dan gaan we voorbij aan de komische manier waarop het in

beide voorbeelden wordt gebruikt. Het is erg moeilijk om Illegaal als een gewone reflectie te zien van Imrans afkomst of identiteit, omdat zijn routineuze taalgebruik zeker niet zo gebrekkig is. De Marokkaanse jongens die soms Illegaal spreken, vertellen mij ook dat ze zeker geen ambitie hebben om heel de tijd zo te spreken, en ze hebben weinig begrip voor de Turkse jongens en meisjes op school die gebrekkig Nederlands praten. In enkele andere interviews wordt vermeld dat de evocatie van dit stereotype ook op de tram plaatsvond of bij nieuwe leerkrachten, om te zien of de mensen op de tram of de nieuwe leerkracht al dan niet hun zogezegd zeer slechte beheersing van het Nederlands zouden problematiseren of daar verontwaardigd over zouden zijn. Men doet dus met opzet wat men van Marokkanen denkt om anderen in hun vooroordelen te kunnen betrappen. Men evoceert een stereotype en gooit het anderen voor de voeten.

Het onderscheid dat o.m. Imran maakt tussen zijn eigen beheersing van het Nederlands en de minder goede beheersing van het Nederlands door bv. de Turkse jongens, wil echter niet zeggen dat hij en anderen de ambitie hebben zo goed mogelijk Algemeen Nederlands te spreken, hoewel dat nochtans de ultieme emancipator is volgens het publieke discours, en de kortste weg naar sociale promotie zou zijn. Dat zien we in het volgende voorbeeld waarin Algemeen Nederlands, en ook Antwerps, wordt gebruikt:

Extract AlgNdl 1

Setting en deelnemers: Karim [Ma M 18, met microfoon], Aziz [Ma M 17]. Januari 2000. Het is speeltijd. Karim loopt voor de eerste keer met een microfoon op de speelplaats en wil dat anderen hem opmerken. Karim en Aziz zijn goeie vrienden.

- 1 Karim: en . hoeveel hebdegij gestudeerd vandaag? . hoeveel hebdegij
- 2 gestudeerd vandaag?
- 3 Aziz: **wablieft? voor eh voor elektronica heb ik vier uurtjes**
[wa'blift 'vorəvor elek'tronika hebik
'vi:r y:rtʃəs]
- 4 **gestudeerd**
[yəsty'de:rt]
- 5 Karim: vier uurkes ja
- 6 Aziz: [Antwerps:] en [.] om de kwartier nen aftrèkske hé
- 7 Karim: [Antwerps:] een àftrekske . en aan wie dochte?
- 8 Aziz: hé? [.] aan Jürgen joeng [.] Jürgen joeng . Jürgen
- 9 Karim: | H- WA!?. JÜRGEN!?. HEI!
- 10 [lacht] [Arabisch?] hé

Hier wordt een toneeltje gespeeld voor de onderzoeker: Karim begint een zeer a-typisch gesprek met Aziz over hoeveel uren ze die dag al gestudeerd zouden hebben. Aziz beantwoordt Karims vraag op een zeer formele manier: door “wablief” te gebruiken i.p.v. het veel courantere en informele “watte” of “wat”, en door het ‘correcte’ verkleinwoord te gebruiken (*uurtjes*) i.p.v. het veel courantere dialectische verkleinwoord ‘uurkes’ of ‘uurekes’. Aziz construeert zichzelf hier als brave leerling en hij gebruikt daarvoor formele vormen. Onmiddellijk daarop echter (r. 6) zorgt Aziz voor een contrast in vorm én inhoud door (1) Antwerps te gaan spreken en (2) het nu over seksueel i.p.v. intellectueel plezier te hebben. Die tegenstelling wordt ook verdergezet door Karim, die zelf ook erg Antwerpse kenmerken begint te realiseren (in r. 7: ‘dochte’). Het Standaardnederlands dat Aziz gebruikt, is moeilijk te zien als een reflectie van zijn voorafgaande identiteit, en het is weinig waarschijnlijk dat dit als een afslanking van zijn Marokkaanse afkomst gezien moet worden of als een verlangen om tot de moderniteit toe te treden via de standaardtaal. Dit contrast tussen standaardtaal en dialect moet veeleer worden gezien als een onderdeel van het fundamentele contrast dat in het algemeen gemaakt wordt tussen wat we ‘hoge’ en ‘lage’ cultuur kunnen noemen: daarbij staat ‘hoog’ symbool voor respectabiliteit, vrouwelijkheid, verfijndheid, ‘cultuur’, en als iets waaraan men zich moet conformeren of onderwerpen. Daartegenover staat ‘laag’, waaronder dan mannelijkheid begrepen kan worden of een zogenaamde ‘natuurlijkheid’ (d.w.z. hardheid, rauwheid, onverzettelikhed). De dichotomie tussen deze semantische domeinen is fundamenteel in een gestratificeerde maatschappij zoals de onze, wat wil zeggen dat mensen aan beide zijden zich bewust zijn van de andere zijde (van de hogere of lagere klasse) (zie Stallybrass & White 1986; Rampton 2002). Het is dat bewustzijn van een sociale ongelijkheid dat we hier uitgebeeld zien in een groteske overschrijding van de grenzen tussen hoog en laag. Anders geformuleerd: we vinden hier een symbolische bevuiling van een variëteit die als zuiver wordt gezien, of een onderuithalen van de geprefereerde schoolse identiteit. In het algemeen kan men in mijn corpus opmerken dat Marokkaanse jongens het Algemeen Nederlands niet meteen als een bruikbaar instrument zien om sociale promotie te maken. Het lijkt erop dat ze door een goede beheersing van het Algemeen Nederlands weinig zien veranderen aan de sociale orde zoals ze er nu uitziet en dat ze sociaal-economische verbetering eerder via andere wegen beogen.

We vinden hier dus wél een zekere affiliatie met het Antwerps, en dat contrasteert met het 'kloetzakske' van Faisal daarnet. Dit maakt des te meer duidelijk dat

- a) menselijk (talig) gedrag niet volledig geculturaliseerd mag worden of gezien als voortkomend uit één etnische identiteit. Evenmin kan dan het gebruik van de variëteit die met de moderniteit wordt verbonden (het Algemeen Nederlands), gezien worden als een afslanking of minimalisering van de eigen traditionele etnische identiteit. Karim en Aziz gebruiken hierboven vrijelijk Antwerps en Algemeen Nederlands, hoewel die variëteiten niet tot hun etnische identiteit behoren, en hun taalgebruik wil geenszins suggereren dat ze hun etnische identiteit opgeven (wat dan had moeten blijken uit andere etnografische informatie);
- b) taal geen afspiegeling is van een voorafgaande identiteit, maar één van de cruciale onderdelen in identiteitsconstructie. Aziz positioneert zich als niet-brave leerling door talige elementen te gebruiken en met elkaar te contrasteren.

Dat alles leidt naar deze conceptie van etnische identiteit: door etnische afkomst is men wel in zekere zin bepaald of gepositioneerd, maar deze afkomst neemt individuen hun handelingsvrijheid niet af en laat hen vrij om zich met een andere etniciteit of een andere talige variëteit te affiliëren, of om ermee te spelen of te flirten – een flirten waarmee men lokaal prestige kan verwerven, ook al is de identiteitsconstructie die men maakt niet in overeenstemming met wat als normatief geldt. Dat zo'n spelen of flirten niet ongewoon is, kan men in onze samenleving goed opmerken aan hoe gretig (ook door Vlamingen) elementen worden gebruikt uit zwarte hip-hop muziek, taal en life-style (cf. Rampton 2001b).

BESLUITENDE NUANCES

Natuurlijk lieten niet alle jongens die ik heb bestudeerd zich opmerken als Imran, Faisal of Aziz. En het zou ook kunnen dat de talige praktijk die ik tijdens mijn schoolbezoek heb aangetroffen, verdwenen is samen met het afstuderen van de protagonisten ervan. Dit alles zou m.a.w. een zeer tijdelijk karakter kunnen hebben. Het potentieel van de hier beschreven talige praktijk moet ook niet overdreven worden: over het algemeen hielden de jongens die ik bestudeerde zich min of meer aan de formele regels, of stonden de formele regels niet fundamenteel ter discussie. Niet-

temin kunnen we volgens mij in mijn materiaal zien hoe bepaalde tegenstellingen in onze samenleving op een talige manier in scene worden gezet of geïroniseerd, en hoe ze in zekere mate gecontesteerd worden.

Wat ik hier heb willen aantonen, brengt wellicht weinig op voor wie zich om schoolfalen bekommert, maar het biedt wel een perspectief omtrent wat het kan betekenen een jonge Marokkaan in Antwerpen te zijn, een perspectief dat in ieder geval verschilt van de dominante mediatische beelden rond islam, schoolfalen en criminaliteit. De talige stileringen of evocaties die ik heb willen aanduiden, zouden we bovendien kunnen zien als spiegels waarin we enkele algemene maatschappelijke en talige normen kunnen opmerken die in het algemeen vrij onzichtbaar blijven. Als ik alles in een paar eindzinnen bundel:

- (1) taal en identiteit zijn op een complexere manier met elkaar verbonden dan gewoonlijk wordt aangenomen;
- (2) identiteit is geen a priori gegeven dat in menselijk gedrag tot uitdrukking wordt gebracht, maar is op zich een menselijke activiteit waarin zich zeker meer mogelijkheden aandienen dan enkel het terugvallen op of het ontkennen van de eigen etniciteit;
- (3) in onze scholen is talig gezien veel meer aan de hand dan de algemene oppositie tussen thuistaal en schooltaal die men vaak vermoedt;
- (4) in sociale interactie op school kunnen talige symbolen opgeworpen worden die een krachtige, zij het misschien tijdelijke, evocatie kunnen vormen van de sociale ongelijkheid die adolescenten ervaren. Deze sociale ongelijkheid wordt in grote mate bestendigd door een in wezen nationalistische ideologie waarin het beeld van de eentalige standaardtalige Vlaming hegemonisch is.

BIBLIOGRAFIE

- Blommaert J. (2001): "Investigating narrative inequality: African asylum seekers' stories in Belgium". In: *Discourse & Society*, 12: 4, pp. 413-449.
- Blommaert J. & R. Detrez (1994): *Nationalisme. Kritische opstellen*. Berchem: EPO.
- Butler J. (1990): *Gender trouble. Feminism and the subversion of identity*. London: Routledge.
- Cameron D. (1995): *Verbal hygiene*. London: Routledge.

- Coupland N, Sarangi S. & C.N. Candlin (eds.) (2001): *Sociolinguistics and social theory*. Harlow: Longman.
- Delrue K. & K. Hillewaere (2002): *De druiven zijn toch te zuur. Schooletnografisch onderzoek in het secundair onderwijs*. Gent: Steunpunt Inter-cultureel Onderwijs.
- D'hondt S. (2000): *Conversation analysis and history: practical and discursive understanding in quarrels among Dar es Salaam adolescents*. Universiteit Antwerpen: Ongepubliceerd proefschrift.
- Fairclough N. (1989): *Language and power*. London: Longman.
- Gumperz J.J. (1982): *Discourse strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hall S. (1996): "Who needs identity?". In: S. Hall & P. du Gay (eds.): *Questions of cultural identity*. London: Sage, pp. 1-17.
- Hermans P. (1994): *Opgroeien als Marokkaan in Brussel. Een antropologisch onderzoek over de educatie, de leefwereld en de "inpassing" van Marokkaanse jongens*. Brussel: Cultuur en Migratie.
- Hermans P. (1995): "Moroccan immigrants and school success". In: Roosens E. (ed.): *Rethinking culture: multicultural society and the school*, Special issue of *International Journal of Educational Research*, 23: 1, pp. 33-43.
- Hymes D. (1996): *Ethnography, linguistics, narrative inequality. Toward an understanding of voice*. London: Taylor & Francis.
- Jaspaert K. & T. Vallen (1986): "Karakteristieken van sociolinguïstisch minderhedenonderzoek in Nederland en Vlaanderen". In: *Gramma*, 10: 3, pp. 325-338.
- Jaspers J. (2001): "Het Vlaamse stigma: over tussentaal en normativiteit". In: *Taal en Tongval*, 53: 2, pp. 129-153.
- Leman J. (1987): "Taal-, cultuur- en didactiekproblemen in het onderwijs aan immigrantenkinderen". In: Leman J. (ed.): *Taal- en cultuurgevoelig onderwijs voor immigrantenkinderen*. Brussel: Cultuur en Migratie, pp. 7-25.
- Macbeth D. (1991): "Teacher authority as practical action". In: *Linguistics and Education*, 3, pp. 281-313.
- Maryns K. & J. Blommaert (2001): "Stylistic and thematic shifting as a narrative resource: Assessing asylum seekers repertoires". In: *Multilingua - Journal of Cross-Cultural and Interlanguage Communication*, 20: 1, pp. 61-84.
- May S. (2000): "Uncommon languages: the challenges and possibilities of minority language rights". In: *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 21: 5, pp. 366-385.
- Meeuwis M. (1997): *Constructing sociolinguistic consensus: a linguistic ethnography of the Zairian community in Antwerp, Belgium*. Duisburg: Gerhard Mercator Universität.
- Rampton B. (1995): *Crossing. Language and ethnicity among adolescents*. London: Longman.
- Rampton B. (2001a): "Critique in interaction". In: *Critique of Anthropology*, 21: 1, pp. 83-107.

- Rampton B. (2001b): "Language crossing, cross-talk, and cross-disciplinarity in sociolinguistics". In: Coupland, Sarangi & Candlin (eds.): *Sociolinguistics and social theory*, pp. 261-296.
- Rampton B. (2002): "Stylisation and the meaning of social class". Paper delivered at the *Sociolinguistics Symposium*, 14, Gent, 4 april 2002.
- Soenen R. (1999): *Over Galliërs en managers. Bouwstenen voor intercultureel leren*. Gent: Steunpunt ICO.
- Stallybrass P. & A. White (1986): *The politics and poetics of transgression*. London: Methuen.
- Timmerman C., P. Hermans & J. Hoornaert (eds.) (2002): *Allochtone jongeren in het onderwijs. Een multidisciplinair perspectief*. Leuven-Apeldoorn: Garant.
- Varenne H. & R. McDermott [with S. Goldman, M. Naddeo & R. Rizzo-Tolk] (1999): *Successful failure. The school America builds*. Boulder/Oxford: Westview Press.

TRANSCRIPTIE-CONVENTIES

[ ]	IPA transcriptie-methode, 1999
[.]	korte pauze
[2.0]	benaderende lengte van de pauze in seconden
[	overlappende spreekbeurten
	plaats waar volgende spreker begint te spreken
=	onmiddellijk aansluitende spreekbeurt of continuering
HOOFDLETTERS	luid
( )	onverstaanbaar
(tekst)	moeilijk verstaanbaar, benaderende gok
[tekst]	commentaar, regie-aanwijzingen
((Ar:))	vertaling uit het Arabisch
vetjes	stukken Antwerps, Illegaal of Algemeen Nederlands
Ma/Vla M/V	Marokkaans/Vlaams Mannelijk/Vrouwelijk

“Europa is ingesloten tussen zuivere logica
en gitaar”.

De historische avant-gardebewegingen
en het Europese moderniteitssyndroom

door

Bart KEUNEN

Summary

This contribution uses the concept of “Europe” as a synecdoche for “modernity.” The point of departure is Antonio Negri and Michael Hardt's postulate that one can distinguish two Europes and two modernities. Modernity is, on the one hand, the historical tendency towards totalization and exclusion, and on the other hand, the opposite penchant for fragmentation and anarchic liberative thinking. On the basis of this duality, one can talk of a syndrome of modernity, a cultural condition that is determined by the coincidence of two views on sovereignty (self-determination and self-coercion). The article relates the theorem of “two Europes” to Gilles Deleuze's concept of difference (which inspired Negri and Hardt's work) and to Mikhail Bakhtin's theses on carnivalesque folk culture. In addition, it considers historical Avant-garde movements a radical affirmation of modernity's anarchic and fragmentising nature.

De genealogie die ik in het volgende wil presenteren, is een historische reconstructie van een syndroom dat ik de “Europese moderniteit” zal noemen. Het zal blijken dat de Europese cultuur niet op een eenduidige manier met het concept moderniteit is verbonden, maar dat het gaat om een complexe geschiedenis waarin onophefbare spanningsverhoudingen een hoofdrol spelen. De historische reconstructie gaat uit van een neonietzscheaans cultuurfilosofisch perspectief dat ik ontleen aan het magnum opus van Gilles Deleuze en Felix Guattari, *Capitalisme et schizophrénie* (Deleuze 1972 en 1980). De genealogische hypothesen van Deleuze en Guattari dienen zich aan als een ironisch en strategisch verhaal dat – in tegenstelling tot de traditionele cultuurhistorische metaverhalen, die in het teken staan van de continuïteit

tussen verschillende, als homogene fenomenen voorgestelde, stromingen en periodes – gericht is op het ontdekken van discontinuïteiten en breukmomenten in de cultuurgeschiedenis: “l’histoire universelle est celle des contingences, et non de la nécessité; des coupures et des limites, et non de la continuité” (Deleuze 1972: 163). De genealogische reconstructie fungeert in zekere zin als een vorm van anamnese, van herinneringsarbeid, een retrospectie die uitgaat van een actueel probleem dat, meer dan andere, zwanger is van betekenis. Met een actuele problematiek in het achterhoofd zoekt de genealoog naar spanningsverhoudingen uit het verleden die toelaten de actualiteit op een verhelderende manier te belichten.

Het probleem dat in mijn reconstructie centraal staat is dat van de dualiteit tussen zelfbeschikking en zelfdwang. Aanleiding voor die probleemstelling was een uitspraak van de Nederlandse dadaïst Theo Van Doesburg die Europa in zijn “Antikunstenzuivere-demanifest” (1921) omschreef als een culturele toestand die ingesloten is tussen “zuivere logica en gitaar” (Bonset 1966: 125). De “dualiteit van logica en gitaar” is een poëtisch beeld dat perfect gestalte geeft aan de idee van moderniteitssyndroom. Dit syndroom heeft immer alles te maken met een verscheurende tegenstrijdigheid die we danken aan twee verschillende moderniteiten die sinds de late Middeleeuwen en de Renaissance de Europese cultuur bepalen. De moderniteit is enerzijds de historische tendens tot totalisering en controle, en anderzijds de tegengestelde neiging tot zelfbeschikking en an-archisch bevrijdingsdenken. Met andere woorden: het begrip moderniteit heeft betrekking op twee aspecten van het concept ‘sovereiniteit’. Enerzijds kenmerkt het door God en de goddelijke orde verlaten universum van de moderniteit zich door een grote behoefte aan nieuwe macrosociale vormen van soevereiniteit. Anderzijds kan men het moderne opvatten als een tijdperk van bevrijding, als een culturele conditie die de ongeremde ontplooiing van de individuele wilsbeschikking mogelijk maakt. Het gaat echter niet alleen om ideeën en filosofische principes: de dualiteit zit vervat in de individuele psyche van de moderne mens zelf. Enerzijds vertoont hij een tendens tot disciplineren en zelfcontrole die nauw verbonden is met wat Norbert Elias het beschavingsproces noemt. Anderzijds spreidt hij een neiging tot zelfontplooiing tentoon waarbij sociale normen en rationele controlemechanismen veeleer als hindernissen worden ervaren – een neiging die men met Bataille “transgressie” kan noemen. Beschavingsproces en transgressie (zuivere logica en

gitaar) vormen de twee kanten van het moderniteitssyndroom op het vlak van de moderne *condition humaine*.

Ik zal achtereenvolgens de twee elementen van het Europese moderniteitssyndroom vanuit een genealogisch perspectief behandelen, om in mijn slotargumentatie in te gaan op het verband tussen beide en vooral op de strategieën die de Europese avant-gardebewegingen aanreiken om het syndroom productief te maken.

MODERNITEIT ALS ANARCHISCH DENKEN EN HANDELEN

Voor de analyse van de eerste component van het moderniteitsyndroom wil ik uitgaan van een observatie uit *Empire*, het recente antiglobalistische manifest van Tonio Negri en Michael Hardt. Hierin wordt beschreven hoe in de vroege moderniteit het inzicht werd geboren dat de schepper niet zozeer een goddelijke orde in zijn maaksel had nagelaten, maar dat hij de principes van orde en schepping in een van zijn creaturen had neergelegd (Hardt 2000: 71). In het denken van de humanist Pico della Mirandola (uit de late vijftiende eeuw) vindt men heel wat illustraties terug die de these van Negri en Hardt bevestigen. Voor de humanistische intellectueel is het nieuwe, frisse uitgangspunt de visie dat God de mens vrijheid schonk; in de mens, zo begint men aarzelend te vermoeden, werd door God het zaad en de kiem neergelegd van alle mogelijkheden tot ontwikkeling. Hoezeer we ook gewoon geraakt zijn aan dergelijke argumenten, het gaat hier wel degelijk om een revolutie in het denken. Voordien was het ondenkbaar de mens te zien als een onbeschreven blad; de hoogmiddeleeuwse visie op de mens is immers dat hij van bij de geboorte een positie en een functie in de goddelijke orde krijgt toebedeeld; een aristocraat bijvoorbeeld wordt geen edelman in de loop van zijn opvoeding, hij gaat ervan uit dat hij bij zijn geboorte een superieure ziel meekreeg. De basis van het Europese moderniteitsyndroom dat in de Renaissance gestalte krijgt, ligt nu in het feit dat de Europese mens in toenemende mate zijn leven en zijn wereld wil en moet conceptualiseren en ook bestieren zonder de hulp van een metafysische instantie. Het nominalisme en later de humanisten zorgen ervoor dat de geschoolde moderne mens in staat is de wereld te denken als een immanent veld van mogelijkheden zonder dat daarbij een beroep moet worden gedaan op transcendente principes. Kennis, zo stelt de moderne intellectueel, wordt

in en door ervaring verworven – is niet aangeboren en hoeft niet via socratische vroedvrouwarbeid herontdekt te worden. Bovendien ontstaat er een nieuwe manier van denken op het vlak van de sociale theorie: de basis van het sociale denken is niet langer een voorgegeven heilsbeschikking, maar een visie op het sociale lichaam als een conglomeraat van vele individuen die tot een geheel worden omgesmeed in en door het sociale handelen. Sinds de Franse Revolutie kiezen burgers vanuit (relatief) autonoom en redelijk inzicht hun machthebbers, die hun beslissingen met een beroep op een humanistisch ideaal legitimeren.

Op het vlak van de literatuur ten slotte ontstaat er in de prille moderniteit een nieuw mensbeeld waarvan groei en zelfontplooiing en geloof in de soevereiniteit van het individuele handelen de belangrijkste kenmerken zijn. Michael Bachtin heeft in verschillende van zijn teksten, en vooral in zijn studie over Rabelais, de genealogische herkomst van dit mensbeeld beschreven. Rabelais, zo stelt hij vast, heeft met zijn parodie op middeleeuwse gebruiken komaf gemaakt met het religieuze middeleeuwse wereldbeeld om zijn eigen “humane” visie op het bestaan vorm te geven. Hij onderwerpt feodale gebruiken en vooral de aristocratische literaire procédés van de ridderroman aan een bulderlach. Daarnaast confronteert hij die geparodieerde middeleeuwse habitus met gedetailleerde beschrijvingen van met taboes beladen onderdelen van het alledaagse, banale leven: uitwerpselen, werking van de menselijke organen, eten, drinken, seksualiteit, geboorte en dood. Rabelais ervaarde in zekere zin het middeleeuwse wereldbeeld als “tegennatuurlijk” en koos resoluut voor een wereld waarin de materiële band tussen de mens en de wereld opnieuw als humaan en natuurlijk wordt voorgesteld. Om die band te conceptualiseren, kan Rabelais teruggrijpen naar culturele tradities die reeds lange tijd in de ongeschreven, materiële cultuur een sluimerend bestaan leidden. Bachtin, in een geniale genealogische denkbeweging, relateert de nieuwe renaissancethematiek aan twee belangrijke fenomenen uit de volkscultuur. Ten eerste is dat de tijdservaring. De tijdsconceptie in plattelandssamenlevingen werd uiteraard bepaald door het (collectief beleefde) werk op de akkers, d.w.z. door het ritme van de opeenvolgende periodes van zaaien, groeien, oogsten en rusten. Dit collectief tijdsbegrip zag men ook weerspiegeld in de gang van het menselijke leven (nl. geboorte-bloei-dood in zijn meest elementaire vorm). De nadruk kwam te liggen op groeiprocessen en op de ontwikkeling van het individu:

Insofar as individuality is not isolated, such things as old age, decay and death can be nothing more than aspects subordinated to growth and increase, the necessary ingredients of generative growth (Bachtin 1981: 207).

Een tweede (en met de eerste verwante) voedingsbodem voor het nieuwe mensbeeld zijn de sociale praktijken die parallel lopen met de vitalistische visie op de menselijke existentie. Meer bepaald de publieke cultuur in dorpen en steden die Bachtin onder de noemer "carnaval" samenvat, toont dat de voorkeur voor het immanente een eminent moderniteitsgegeven is. Het carnaval biedt de laatmiddeleeuwse en renaissance-mens de kans om een gedrag te ontwikkelen dat afwijkt van het alledaagse genormeerde leven; het is een maatschappelijke vrijplaats, een "place for working out, in a concretely sensuous, half-real and half-play-acted form, a new mode of interrelationship between individuals, counterposed to the all-powerful socio-hierarchical relationships of noncarnival life" (Bachtin 1984: 123). In zijn nadruk op het vitale lichaam, de groteske lach en de cyclische relatie tussen leven en dood biedt de carnavalspraktijk een kader voor de ontwikkeling van het moderne mensbeeld. De belangrijkste les die we uit Bachtin moeten trekken is dat de carnavalscultuur de idee van soevereiniteit op de ideeënhistorische agenda plaatst. Bachtins visie op Rabelais toont duidelijk aan dat in de Renaissance een culturele traditie vorm krijgt waarin immanentie, persoonlijke ontwikkeling en historisch relativisme aan bod komen. Via Bachtin kan men echter ook aantonen dat de oprisping van het bevrijdingsdenken in de late Middeleeuwen en de Renaissance slechts een anomalie kan worden genoemd. De geschiedenis van het carnaval is immers een vervalsverhaal. Wil men de geschiedenis van het moderniteitssyndroom beschrijven, en dan meer bepaald de anarchische component, dan moet men spreken in termen van een sluimerend voortbestaan. Vooral in artistieke milieus leeft het concept van immanentie en soevereine ervaring voort. Ten eerste in de realistische roman – het fenomeen waaraan Bachtin zijn studiewerk wijdde, maar ten tweede ook in de levensstijlen van sommige artistieke individuen uit de negentiende en twintigste eeuw. Een toonbeeld van carnavalesk gedrag is namelijk de bohémien die vanaf de jaren dertig uit de negentiende eeuw de Europese hoofdsteden bevolkt. De bohémienkringen cultiveerden een gedrag dat in menig opzicht vergelijkbaar is met wat Bachtin beschrijft. De cultuurhistorische betekenis van de Bohème is vooral dat ze de carnavaleske traditie levendig gehouden hebben -

zij het, naar de mening van Bachtin in een gesubjectieerde, inauthenticke vorm:

Something of the carnival atmosphere is retained, under certain conditions, in the so-called bohemians, but here in most cases we are dealing with the degradation and trivialization of the carnival sense of the world (there is, for example, not a grain of that carnival spirit of communal performance) (Bachtin 1984b: 131).

Het is op die vorm van carnavalesk gedrag dat ik in mijn evaluatie van het avant-gardefenomeen dieper zal ingaan.

MODERNITEIT ALS TOTALISEREND DENKEN EN HANDELEN

De eerste component van wat ik het moderniteitssyndroom noem, heeft betrekking op een ideeënhistorische stroming die wij vaak humanisme noemen. Het gaat om een mens- en wereldbeeld dat wordt getekend door het tanende geloof in transcendente funderingen en door een reeks van alternatieve volkse tradities. De tweede component van het Europese moderniteitssyndroom kan men zien als het tegendeel van dit alles: het bestaat uit een wil tot controle, tot beheersing van het leven en de samenleving; een wil die zich uit in ongebreidelde staatsmacht, kolonialistische hoogmoed en een gedragspatroon dat in het teken staat van zelfdiscipline.

De visie die Negri en Hardt ontwikkelen met betrekking tot de tweede gedaante van de moderniteit komt in het kort hierop neer: in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw duiken er, gelijktijdig met euforische bevrijdingsbewegingen, nieuwe vormen van transcendente machtsuitoefening op (Hardt 2000: 74-76). Wellicht is het zo dat de nieuwe autoritaire ideologieën in dialoog staan met die bevrijdingstendensen. Zijn de reformatiebeweging en de stedelijke autonomiebewegingen niet zelf verantwoordelijk voor het repressieve klimaat dat Europa in de zestiende en zeventiende eeuw teisterde? Zijn de angsten die burgeroorlogen en godsdienstoorlogen achterlaten in de hoofden van de pas bevrijde individuen niet de ideale voedingsbodem voor een verlangen naar een vrede-koste-wat-het-kost? Geen prijs, zelfs die van het despotisme niet, leek te hoog om een einde te maken aan de woelige strijd om bevrijding en zelfbeschikking. Om die reden kan men spreken van een moderniteitssyndroom: hoewel de mens in principe soeverein wordt in zijn microsociale wereld, is hij tegelijk op

macrosociaal vlak een onderdrukt individu dat zich met plezier onderwerpt aan nieuwe vormen van autoriteit. “Waarom,” zo kan men zich afvragen met een beroemde stelling uit Spinozas *Tractatus theologico-politicus*, “strijden mensen om hun slavernij als was het hun vrijheid”?

Ook externe conflicten lagen aan de basis van de “tweede moderniteit”: de confrontatie met andere culturen die de ontdekkingsreizen en de economische expansie met zich brachten, bracht Europa tot het bouwen van kolonialistische imperiale machtsmachines. Europa werd vanaf de zestiende eeuw zowat synoniem met wereldheerschappij en subordinatie van alles wat anders was. In de confrontatie met de cultureel “andere” werden bovendien de eigen identiteit en de eigen normaliteit geradicaliseerd.

Modern sovereignty is a European concept in the sense that it developed primarily in Europe in coordination with the evolution of modernity itself. The concept functioned as the cornerstone of the construction of Eurocentrism. Although modern sovereignty emanated from Europe, however, it was born and developed in large part through Europe's relationship with its outside, and particularly through its colonial project and the resistance of the colonized (Hardt 2000: 70).

Europa werd, door de voortdurende interne en externe conflicten en vrijwel onmiddellijk na het einde van de middeleeuwse cultuur, een neo-feodale wereld. In de zeventiende eeuw – denk aan het door God gegeven gezag van *le roi soleil* – is de moderniteit verworven tot een reusachtige disciplineringsmachinerie. Tegelijk doet zich een ander fenomeen voor dat eveneens typisch is voor de tweede moderniteit: de filosofische fundering van het Westerse subjectiviteitsconcept. Het rationalisme, zo toont het werk van Descartes en later dat van de Verlichtingsdenkers en van Kant, richt zich volledig op het ontwikkelen van een nieuw subjectiviteitsconcept dat het oude denken over soevereiniteit (Rabelais) tot de orde roept. Niet de zelfontplooiing, maar de zelfregulering wordt de nieuwe uitdaging.

Om de draagwijdte van dit tweede soevereiniteitsconcept te begrijpen, is het goed even het genealogische perspectief van Deleuze en Guattari in herinnering te brengen. Soevereiniteit, zo stellen zij op basis van inzichten uit de culturele antropologie, heeft op macro-sociaal vlak drie gedaanten: een barbaarse, een despotische en een beschaafde gedaante (cf. het derde hoofdstuk van *L'Anti-Oedipe*, “Barbares, despotes et civilisés”; Deleuze 1972: 163-324). Op drie manieren verbeelden samenlevingen zich het sociale lichaam, de socius. De soevereiniteit of “socius” neemt aan-

vankelijk de vorm aan van een barbaarse socius, die via traditionele codes orde brengt (bijv. initiatierites waarbij de codes gekerfd worden in de lichamen van de individuen). De tweede vorm van macrosociale soevereiniteit noemen Deleuze en Guattari de despotische socius, die via centralistische wetten de tradities van de gemeenschap op een hoger plan brengt (bijv. de eed van trouw aan een vorst en aan de codes van de ridderstand). De feodale soevereiniteitssystemen die vóór de moderniteit hegemonisch waren en ook de systemen die we vanaf de zestiende eeuw in het vorstelijk absolutisme terugvinden, zijn voorbeelden van die despotische socius. Het gaat om totaliserende tendensen op macrosociaal vlak die de individuele zelfontplooiing controleren en reglementeren. Het civilisatieproces dat zo doordringend werd beschreven door Norbert Elias, kan men beschouwen als een concrete uitwerking van die algemene stelling. In de geesten van de Europese volkeren rijpt de idee van beschaafd gedrag; zelfdwang en morele controle worden gezien als natuurlijke processen die de mensheid als geheel ten goede komen.

Opvallend nu is dat dit beschavingsproces van gedaante verandert bij de overgang van een despotische naar een geciviliseerde maatschappelijke structuur. De geciviliseerde socius, die men kan associëren met de opkomst van de moderne kapitalistische samenleving (dus met de moderne en nieuwste tijden uit de geschiedenis), staat in het teken van de decodering van oude samenlevingsverbanden. Niets is heilig in een kapitalistische logica. In naam van individuele vrijheden worden tradities afgeschafte en worden gemeenschapsvormen omgevormd tot functionele samenlevingsstructuren. In het kapitalisme heerst de schijnbaar absolute equivalentie van koopwaren; alle transacties worden herberkend volgens de logica van schizoïde financiële stromen. Individuen krijgen daardoor een aura van subjectieve vrijheid. Maar ondanks die toegenomen vrijheid laat de geciviliseerde socius geen anomie toe. Teruggrijpend naar Elias' beschrijving van het civilisatieproces kan men stellen dat de decodering die in de moderne maatschappijvorm de overhand krijgt, gepaard gaat met een hercodering van het individuele gedrag. Het wegvallen van externe dwang gaat hand in hand met een toegenomen zelfdwang. In de loop van het moderniseringsproces fungeert cultuur steeds meer als een strategie om de cultuurparticipanten te bewerken – te *beschaven* – en om hen te onderwerpen aan de eis tot 'impulscntrole'; de morele codes worden geïnterioriseerd en nemen nu de vorm aan van individuele gedragscodes. De genealogie van De-

leuze en Guattari komt tot dezelfde conclusies. Zij stellen immers vast dat in het rijk van "the brave and the free" de "oedipalisering" van het gedrag het belangrijkste sociale coderingsmechanisme wordt (Deleuze 1972: 318). Anticiperend op de uitspraken over biopolitiek in Michel Foucaults *Histoire de la sexualité* en Negris *Empire* stellen zij dat het individuele vrijheidsideaal, paradoxaal genoeg, in kapitalistische samenlevingen fungeert als een vorm van psychologische zelfdwang. Kapitalistische samenlevingen, suggereren Deleuze en Guattari, oefenen misschien wel de krachtigste terreur uit: psychische terreur. Kapitalistische individuen leven weliswaar niet langer onder het regime van despotische instituties, maar krijgen niettemin af te rekenen met een inwendige despoot – door de auteurs van *L'Anti-Oedipe* niet toevallig voorzien van het label "Oedipus" – die hen opzadelt met schuldgevoelens en onvervulbare verlangens.

DE AVANT-GARDE EN HET EUROPESE MODERNITEITSSYNDROOM: TWE VORMEN VAN HET SOEVEREINITEITSCONCEPT

Er zijn dus twee vormen van soevereiniteit die in de Europese moderniteit gelijktijdig worden ontwikkeld: enerzijds de anarchistische affirmatie van het zelfbeschikkingsprincipe en anderzijds de disciplinerende heerschappijstructuren. Of, om het probleem concreter voor te stellen, de moderne soevereiniteit kan voor het individu twee dingen betekenen: zelfontplooiing en zelfdwang. In het discours van de historische avant-gardebewegingen merkt men dat beide soevereiniteitsprincipes tegelijk worden gethematiserd. In die zin kan men stellen dat de avant-garde het Europese moderniteitssyndroom bespreekbaar maakt. Avant-gardekunstenaars zijn daarover zeer duidelijk; in programmatische teksten merkt men dat de spanningsverhouding tussen zelfbeschikking en zelfdwang het avant-gardediscours domineert. Zo opent het eerste surrealistische manifest met een cynische beschrijving van de levensstijl van de moderne burger. Hoewel de burger volgens Breton gelooft in het leven, en zich allerhande illusies maakt over zijn vrijheid en levensgeluk, komt hij na verloop van tijd onvermijdelijk tot de vaststelling dat hij al zijn kansen heeft verspeeld: "C'est qu'il appartient désormais corps et âme à une impérieuse nécessité pratique."¹

1. "Tant va la croyance à la vie, à ce que la vie a de plus précaire, la vie réelle s'entend, qu'à la fin cette croyance se perd. L'homme, ce rêveur définitif, de jour en jour plus mécontent de

Het thema van de “burgerlijke zelfdwang” kan men beschouwen als een van de belangrijkste discursieve knooppunten van het surrealisme, maar het is in feite voor alle Europese avant-gardebewegingen een essentieel gegeven. Ik denk hier in eerste instantie aan de expressionistische en dadaïstische plastische kunst en hun satirische voorstelling van de Spießbürger, maar ook aan de apocalyptische stadsbeelden die de ondergang van de burgerlijke metropool bezingen (Keunen 2000: 50-55). Ik denk ook aan uitspraken van Van Ostaijen over “het bourgeoise impressionisme” (Hadermann 1970: 45) of aan bewegingen als het activisme van Kurt Hiller (Habereeder 1981). Men heeft dit antiburgerlijke protest vaak voorgesteld als een politiek project, maar in feite gaat het om iets anders. Het is de expressie van een cultuuranalyse die veel verder gaat; het is een diagnose van het moderniteitssyndroom. Avant-gardekunstenaars voelen, op basis van hun marginale positie als bohémien, zeer goed aan dat de Europese cultuur gefundeerd is op een intern conflict. Dat het kapitalisme, meer dan ooit, speelruimte laat voor schier onbeperkte zelfontplooiing en zelfbeschikking, maar dat tegelijk de culturele dwang nog nooit zo groot is geweest.

Mijn hypothese dat men de historische avant-gardebewegingen kan contextualiseren via de spanningsverhouding tussen zelfontplooiing en zelfdwang, wordt bevestigd door kunst-en cultuurhistorische observaties van uiteenlopende figuren als Georges Bataille, Daniel Bell en Jürgen Habermas. Laatstgenoemde merkt op dat in de twintigste-eeuwse kapitalistische samenleving een ideologie van de zelfontplooiing ontstaat die zich het radicaalst toont in sociale fenomenen als de artistieke bohème en meer bepaald marginale kunstenaarsgroeperingen van de historische avant-gardebewegingen (Habermas 1990a: 48; 1990b: 84). Tegelijk koppelt hij die ontwikkeling aan het fenomeen zelfdwang. In het kapitalisme, dat – zoals Max Weber aantoonde – haar succes dankt aan protestantse ethiek en zelfdiscipline, verbreiden zich ook “die in der Boheme vorexerzierten Lebensstile mit ihren hedonistischen, schrankenlos subjektiven Wertorientierungen” (Habermas 1990b: 84). Tot die conclusie komt ook de (door Haber-

son sort, fait avec peine le tour des objets dont il a été amené à faire usage, et que lui a livrés sa nonchalance, ou son effort, son effort presque toujours, car il a consenti à travailler, tout au moins il n'a pas répugné à jouer sa chance (ce qu'il appelle sa chance!).(...) Qu'il essaie plus tard, de-ci de-là, de se reprendre, ayant senti lui manquer peu à peu toutes raisons de vivre, incapable qu'il est devenu de se trouver à la hauteur d'une situation exceptionnelle telle que l'amour, il n'y parviendra guère. C'est qu'il appartient désormais corps et âme à une impérieuse nécessité pratique, qui ne souffre pas qu'on la perde de vue” (Breton 1924: 13-14).

mas aangehaalde) neo-conservatieve cultuurtheoreticus Daniel Bell (cf. Bell 1979). In diens werk over *The cultural contradictions of capitalism* (1976) schetst hij het probleem als een geval van ondermijning van de kapitalistische samenlevingsvorm. De avant-gardementaliteit infecteert volgens hem de levenswereld en is een grote verleider die verantwoordelijk is voor bandeloze zelfverwerkelijking, hedonisme en overdreven hang naar authentieke zelfervaring. De (vaak Nietzscheaans geïnspireerde en volgens Bachtin op oude carnavalstradities gestoelde) soevereine levensstijl van de avant-gardebohème staat volgens Bell haaks op de individualistische moraal en het kapitalistische arbeidsethos die de moderniteit ondersteunen. Hij stelt terecht vast dat er in de twintigste eeuw handelings- en voorstellingspatronen worden ontwikkeld die in principe onverzoenbaar zijn met de grondslagen van de moderniteit zoals die bijvoorbeeld in de Verlichting werden vastgelegd. De veralgemeende Bohème-levensstijl is dan ook een gevaar voor “de discipline van het beroepsleven” en de doelmiddel rationaliteit van onze complexe samenleving.² In feite komt de diagnose van Bell erop neer dat hij betreurt dat de soevereiniteit van de hedonistische levensstijl het rationaliteits- en soevereiniteitsprincipe achter de burgerlijke zelfdwang ondermijnt.

In dit licht moet men m.i. het theorema van de “verzoening tussen leven en kunst” interpreteren. Men kan op basis van Richard Sheppards en Günther Martens’ analyses (cf. Martens 1971 en 1978, Sheppard 1976: 277, Sheppard 2000: 31-70) stellen dat de cultuurfilosofische vooronderstellingen van de avant-gardekunstenaars moeten begrepen vanuit hun kritiek op de “habitus” van de niet-bohémienkunstenaar. Niet alleen de filister wordt daarin geveiseerd, maar ook de estheticistische kunstenaar of de intellectualistische cultuurburger. Niet de Westerse beschaving of de existentiële conditie van de mens in die culturele situatie is het object van kritiek, maar wel een specifieke levensstijl. Wil men genezen van het moderniteitssyndroom, wil men slagen in een Nietzscheaanse herwaardering van de cultuur, dan moet de zelfdwang worden aangepakt en wel met de meest radicale medicijnen, de medicijnen van de kunst. Kunst leent zich volgens George

2. “Die avantgardistische Kunst dringt in die Wertorientierungen des Alltagslebens ein und infiziert die Lebenswelt mit der Gesinnung des Modernismus. Dieser ist der große Verführer, der das Prinzip der schrankenlosen Selbstverwirklichung, die Forderung nach authentischer Selbsterfahrung, den Subjektivismus einer überreizten Sensibilität zur Herrschaft bringt und damit die hedonistischen Motive freisetzt, die mit der Disziplin des Berufslebens, überhaupt mit den moralischen Grundlagen einer zweckrationalen Lebensführung unvereinbar sind” (Habermas 1990a: 37).

Bataille goed tot het bestrijden van identiteitsdwang en burgerlijke discipline.

De kunst verandert de arbeid weer in spel. De dronkenschap, de roes en het feest vormen haar decor. (...) Er vindt tegelijkertijd een radicalisering van het soeverein geweld en een afrekening met de geïnstitutionaliseerde soevereiniteit plaats. (...) De soevereine kunst is de weigering van macht: dit houdt in dat zij van de politieke macht afstand doet, terwijl zij de verantwoording voor de leiding over de dingen aan henzelf overlaat (Bataille 1956: 83; Oosterling 1989).

Soevereiniteit als grenzeloze zelfbeschikking vindt men overal terug in de avant-gardeprogramma's. Wanneer Marinetti spreekt over de schoonheid van de oorlog, verwijst hij niet naar iets dat mooi is *an sich*, maar naar de schoonheid van de moderne held: "[la guerre] fonde la souveraineté de l'homme sur la machine subjuguée." In het futuristische manifest wordt die heroïek tot principe verheven. In de zevende these kan men het volgende lezen:

La poésie doit être un assaut violent contre les forces inconnues, pour les sommer de se coucher devant l'homme (Lista 1973).

Wat die "onbekende krachten" waartegen de poëzie strijdt, mogen zijn, laat Marinetti in het midden. Maar men kan, op basis van teksten van zijn geestesverwanten, die onbekende krachten verbinden met het moderniteitssyndroom. In het Berlijnse dadaïstische manifest is men daarover zelfs zeer duidelijk:

Der Dadaismus steht zum erstenmal dem Leben nicht mehr ästhetisch gegenüber, indem er alle Schlagworte von Ethik, Kultur und Innerlichkeit, die nur Mäntel für schwache Muskeln sind, in seine Bestandteile zerfetzt (Huelsenbeck 1964: 28).

Het Nietzscheaanse pathos van deze uitspraak toont duidelijk dat de vijand wordt gezocht bij de burgermaatschappij en meer bepaald bij de zelfdwang die door maatschappelijke soevereiniteitsinstanties wordt opgedrongen. De bevrijding komt volgens de dadaïsten van de soevereine houding van de levenskunstenaar:

Das Wort Dada symbolisiert das primitivste Verhältnis zur umgebenden Wirklichkeit, mit dem Dadaismus tritt eine neue Realität in ihre Rechte. Das Leben erscheint als ein simultanes Gewirr von Geräuschen, Farben und geistigen Rhythmen, das in die dadaistische Kunst unbeirrt mit allen sensationellen Schreien und Fiebern seiner verwegenen Alltagspsyche und in seiner gesamten brutalen Realität übernommen wird (Huelsenbeck 1964: 28).

GECITEERDE WERKEN

- Bakhtin, Mikhail M. 1981 (ca. 1938). Forms of Time and of the Chronotope in the Novel: Notes toward a Historical Poetics. *The Dialogic Imagination*. Ed. by Michael Holquist. Austin: University of Texas Press. 84-254.
- Bakhtin, Mikhail M. 1984 (1965). *Rabelais and His World*. Transl. by Helene Iswolsky. Bloomington: Indiana UP.
- Bakhtin, Mikhail M. 1984b (1929). *Problems of Dostoevsky's Poetics*. Ed. and transl. by Caryl Emerson. Manchester: Manchester University Press.
- Bataille, George. 1978 (1956). Die Souveränität. *Die psychologische Struktur des Faschismus. Die Souveränität*. Hrsg. von Elisabeth Lenk. München: Matthes & Seitz. 45-72.
- Bell, Daniel. 1983 (1979). Modernism and Capitalism. *Writers and Politics: A Partisan Review Reader*. Ed. by Edith Kurzweil and William Philips. Boston: Routledge and Kegan. 116-132.
- Bonset, I.K. (Theo Van Doesburg). 1966 (1921). "Antikunstenzuivereredemanifest." *Cahiers de l'association internationale pour l'étude de DADA et du surréalisme* 1. 125-127.
- Breton, André. 1985 (1924). Manifeste du surréalisme. *Manifestes du surréalisme*. Paris: Gallimard. 9-60.
- Deleuze, Gilles en Félix Guattari. 1972. *Capitalisme et Schizophrénie 1. L'Anti-Oedipe*. Paris: Minuit.
- Deleuze, Gilles en Félix Guattari. 1980. *Capitalisme et Schizophrénie 2. Mille Plateaux*. Paris: Minuit.
- Elias, Norbert. 1982 (1939). *Het civilisatieproces*. Utrecht: Het Spectrum.
- Habereder, J. 1981. *Kurt Hiller und der literarische Aktivismus. Zur Geistesgeschichte der politischen Dichters im frühen 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main / Bern: Peter Lang.
- Habermas, Jürgen. 1990a (1981). Die Moderne - ein unvollendetes Projekt. *Die Moderne - ein unvollendetes Projekt. Philosophisch-politische Aufsätze. 1977-1990*. Leipzig: Reclam. 32-54.
- Habermas, Jürgen. 1990b (1983). Die Kulturkritik der Neokonservativen in den USA und in der BRD. *Die Moderne - ein unvollendetes Projekt. Philosophisch-politische Aufsätze. 1977-1990*. Leipzig: Reclam. 75-104.
- Hadermann, Paul. 1970. *Het vuur in de verte. Paul van Ostaïjens kunstopvattingen in het licht van de Europese avant-garde*. Antwerpen: Ontwikkeling.
- Huelsenbeck, Haussmann, Janco, Tzara, e.a. 1964 (1918). Dadaïstisches Manifest. *Dada. Eine literarische Dokumentation*. Hrsg. von Richard Huelsenbeck. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt. 27-29.
- Keunen, Bart. 2000. *De verbeelding van de grootstad: stads- en wereldbeelden in het proza van de moderniteit*. Brussel: VUB Press.
- Lista, Giovanni (ed.). 1973. *Futurisme. Manifestes, proclamations, documents*. Lausanne: L'Age d'homme.
- Martens, Günther. 1971. *Expressionismus und Vitalismus*. Stuttgart: Kohlhammer.

- Martens, Günther. 1978. Nietzsches Wirkung im Expressionismus. *Nietzsche und die deutsche Literatur*. Hrsg. von Bruno Hillebrand. Tübingen: Niemeyer. 35-81.
- Oosterling, Henk. 1989. *De opstand van het lichaam. Over verzet en zelfverving bij Foucault en Bataille*. Amsterdam: SUA.
- Sheppard, Richard. 1976. German Expressionism. *Modernism*. Ed. by Malcolm Bradbury and John McFarlane. Harmondsworth: Penguin. 274-291.
- Sheppard, Richard. 2000. *Modernism - Dada - Postmodernism*. Evanston (Ill.): Northwestern University Press.

“Ondanks alles, mijn Europa,
mijn geboortegrond”.
Beeldvorming over Europa in het werk van
Czesław Miłosz

door

Kris VAN HEUCKELOM

Summary

Although the writings of the Polish poet and essay writer Czesław Miłosz (°1911) display a strong “European consciousness”, the representation of Europe in his literary and publicistic works has a highly ambiguous character. The recognition of a common European culture area goes along with a profound consciousness of the fault lines in the European identity (East vs. West). This historically evolved split between Eastern and Western Europe is not only perceived in relation to oppositions such as centre-periphery and universalism-provincialism, but is also closely linked to important political evolutions (WW II and the postwar sovietisation of Eastern Europe). Interesting works which reveal Miłosz’s ambiguous perception of Europe are the collection of essays *The Captive Mind* (1953), the autobiographical prose works *Native Realm* (1959) and *Miłosz’s ABC’s* (1997-1998), the text of his Nobel Lecture (1980) and the series of Harvard lectures *The Witness of Poetry* (1981-1982). Apart from that, special attention should be paid to Miłosz’s contribution to the Central Europe debate of the 1980s.

DE “UITVINDING” VAN OOST-EUROPA

Als één geografische oppositie de voorbije eeuwen een belangrijke stempel heeft gedrukt op de Europese identiteitsvorming, dan is het ongetwijfeld die tussen oost en west. In zijn omvangrijke studie *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* toont de Amerikaanse ideeënhistoricus Larry Wolff op overtuigende wijze aan dat de geografische dualiteit oost-west vooral sinds de Verlichting een cruciale rol gespeeld heeft in wat hij “the conceptual division of Europe” noemt: in het discours van Franse, Britse en Duitse intellectuelen

en filosofen groeide West-Europa uit tot de belichaming van het échte, beschaafde Europa, terwijl Oost-Europa steeds meer gepercipieerd werd als het achterlijke en onderontwikkelde deel van het continent, dat dringend geciviliseerd diende te worden.

Terwijl Wolff zich in zijn studie concentreert op de West-Europese intellectuelen die het concept Oost-Europa "uitvonden", wil ik in dit artikel dieper ingaan op de kritische reacties die dat West-Europese discours de voorbije decennia in de oostelijke gebieden van het Europese continent heeft opgeroepen. Een van de belangrijkste Oost-Europese bijdragen tot de discussie omtrent de Europese identiteit is het werk van de Poolse dichter en essayist Czesław Miłosz. Zowel in zijn literaire als in zijn publicistische oeuvre speelt het gespleten karakter van Europa, geprojecteerd op de geografische as oost-west, een cruciale rol. De problematiek komt nadrukkelijk aan bod in enkele essaybundels die Miłosz in de jaren '50 schreef, *De geknechte geest* (1953) en *Geboortegrond* (1959), maar wordt ook uitgewerkt in enkele werken uit de voorbije twee decennia, o.m. zijn dankrede bij het aanvaarden van de Nobelprijs voor literatuur in 1980, de in 1981-82 in Harvard uitgesproken lezingencyclus *The Witness of Poetry* en het autobiografische prozawerk *Alfabet* (1997-1998).

HET "EUROPESE BEWUSTZIJN" VAN DE "GRENSGEBIEDEN"

De beeldvorming over Europa draagt in Miłosz' proza en poëzie een uitgesproken autobiografisch karakter. Centraal in zijn biografie staat de ervaring afkomstig te zijn uit een "grensgebied". Die perifere afkomst heeft een dubbele dimensie, een lokale en een Europese. Miłosz werd in 1911 geboren in een regio die in het Pools gewoonlijk met de term "Kresy" ("grensgebieden") aangeduid wordt. Daarmee worden de oostelijke, etnisch heterogene grensgebieden bedoeld die tot WO II nog bij Polen hoorden, maar nadien opgingen in de Sovjetrepublieken Litouwen, Wit-Rusland en Oekraïne. Miłosz' geboorteplaats Szetejnie lag in Pools-Litouws grensgebied, een landelijke streek in de buurt van de huidige Litouwse hoofdstad Vilnius (Wilno), waar – door de eeuwenlange staatkundige verbondenheid van Polen met Litouwen – zowel Pools als Litouws gesproken werd. Miłosz' ouders waren van gemengd Pools-Litouwse afkomst, de voertaal in het gezin was Pools. Ook het Vilnius waar Miłosz tijdens het interbellum woonde en studeerde, was een smeltkroes van talen, religies en

culturen. De stad, die vóór WO II nog bekend stond als het "Jeruzalem van het Noorden", had niet alleen een omvangrijke joodse populatie, afgezien van Pools en Jiddisch werd er ook Litouws, Wit-Russisch en Russisch gesproken.

De "Kresy" waar Miłosz opgroeide, waren niet enkel vanuit het centrale, etnisch homogene Polen (Warschau), een "grensgebied", maar ook vanuit een ruimer, Europees perspectief. In cultureel-religieus opzicht situeert zijn geboortestreek zich op de eeuwenoude scheidslijn tussen het Roomse en het Byzantijnse Europa. Begin jaren '80 schreef Miłosz in *The Witness of Poetry*:

I was born and grew up on the very borderline between Rome and Byzantium. (...) For centuries Europe maintained that old division and submitted to the law of parallel axes, a Western one which extended north from Italy and an Eastern one extending north from Byzantium. On my side of the border everything came from Rome: Latin as the language of the Church and of literature, the theological quarrels of the Middle Ages, Latin poetry as a model for the Renaissance poets, white churches in the baroque style. (4)

Het feit dat Miłosz' "grensgebied" vanuit Rome en niet vanuit Byzantium gekerstend werd, was bepalend voor de culturele ontwikkeling ervan, die nauw aansloot bij de cultuurpatronen van de westelijke delen van het continent. De notie Europa slaat in Miłosz' werk dan ook in eerste instantie op het gebied van het Roomse christendom, hoewel dat niet betekent dat hij landen als Rusland, aan de Byzantijnse kant van de grens, buitensluit uit Europa.

Miłosz laat in zijn proza en poëzie niet na te benadrukken dat de vorming die hij tijdens het interbellum in het toen nog tot Polen behorende Vilnius genoot, sterk ingebed was in de culturele traditie van het rooms-christelijke Europa en dat hij opgroeide in hetzelfde culturele circuit als zijn generatiegenoten uit pakweg Frankrijk en Nederland. De eerste noemenswaardige vermelding van Europa in Miłosz' werk getuigt van dat sterke "Europese bewustzijn".¹ Het gaat om de in 1943 in Warschau geschreven cyclus *De wereld (Een naïef dichtwerk)*, een van de hoogtepunten van de Poolse oorlogspoëzie. Het werk is sterk autobiografisch

1. De omschrijving "Europees bewustzijn" komt o.m. voor in Miłosz' autobiografische essaybundel *Geboortegrond*. De dichter licht er de vorming die hij als scholier in het vooroorlogse Vilnius genoot, als volgt toe: "Het leerboek waaraan ik een groot deel van mijn algemene ontwikkeling te danken heb (...) was mijn leerboek kerkgeschiedenis. (...) In dit boek had je de geschiedenis van heel Europa voor je. Daarom meen ik nog steeds dat het doorlopen van een katholieke school zeer nuttig is voor iemand die het 'Europese' bewustzijn wil bewaren." (85)

geïnspireerd, in die zin dat de setting (een afgelegen vallei in Pools-Litouws grensgebied ten tijde van het interbellum) reminiscenties oproept aan Miłosz' eigen kinder- en jeugdijaren in de streek rond Vilnius (het dal van de Niewiaża). Centraal in het werk staat een leerproces: twee kinderen worden door hun ouders ingewijd in de verschillende aspecten van de hen omringende wereld. Europa neemt in dat leerproces een prominente plaats in. Zo worden de kinderen eerst en vooral vertrouwd gemaakt met twee klassieke basispijlers van het Europese erfgoed (de Grieks-Romeinse oudheid en het christendom). Ook andere elementen uit de Europese cultuurgeschiedenis blijken echter doorgedrongen te zijn tot in die verre uithoek van Polen: in één van de kamers van het huis hangt een reproductie van een van Pieter Breughels bekende winterlandschappen. Bijzonder markant is het negende gedicht van de cyclus, *Vanuit het raam*. De kinderen kijken door een van de ramen van het huis naar buiten, terwijl de vader hen lesgeeft over Europa. Dat raam blijkt niet meer of niet minder dan een "venster op Europa" te zijn: heel het Europese continent strekt er zich voor hen uit, "als op een handpalm". In het tiende gedicht, *Vader legt uit*, geeft de vader geëst driftig uitleg bij de Europese hoofdsteden die zich tot in de kleinste details voor de ogen van de kinderen uitstrekken (Warschau, Praag, Rome als de bakermat van het christendom, Parijs als het culturele hart van Europa). Ondanks de schijnbaar gesloten ruimte van een afgelegen vallei creëren beide gedichten de idee van een "open ruimte": Europa vormt één groot cultuurgebied, waarvan het kleine huis in de Pools-Litouwse periferie ontegensprekelijk deel uitmaakt.

DE "VERRE NEVEN" UIT OOST-EUROPA

De idee van een overkoepelend "Europees bewustzijn" wordt in Miłosz' werk echter grondig genuanceerd en geïncubiseerd. Een sleutelmoment in Miłosz' biografie en meteen ook in zijn Europa-perceptie is de ervaring van WO II en de daaropvolgende politieke tweedeling van Europa. De dichter lijkt dan ten volle tot het besef te komen van wat hij later in de essaybundel *Geboortegrond* de "ziekelijkheid" en "gespletenheid" van Europa zal noemen. Eind jaren '30 was Miłosz van Vilnius naar de Poolse hoofdstad Warschau verhuisd. Tijdens de oorlogsjaren was hij er getuige van twee van de meest dramatische gebeurtenissen in de geschiedenis van WO II: de gewelddadige liquidatie van het

joodse getto in 1943 en de bloedige onderdrukking van de Opstand van Warschau een jaar later, waarbij enkele honderdduizenden mensen om het leven kwamen. Net na de oorlog, in 1946, schreef Miłosz de gedichtencyclus *Kind van Europa*, waarin hij – verbitterd door zijn Warschause oorlogservaringen – op een welhaast sarcastische manier terugblijkt op het Europese erfgoed en de trieste balans opmaakt van de twintigste-eeuwse uitwassen ervan, belichaamd door nazisme en holocaust. Miłosz' pessimisme vloeide ook voort uit de confrontatie met een andere historische gebeurtenis in het Polen van die tijd: de communistische machtsovername, die de nazibezetting verving door een totalitair regime van sovjetmakelij. Uit onvrede met het nieuwe politieke systeem en de almaar toenemende ideologische verstrakking koos Miłosz enkele jaren later voor het onzekere bestaan van emigrant, eerst in Frankrijk, later in de VS. Pas in de jaren '90 kwam er – na de Wende in Centraal- en Oost-Europa – definitief een einde aan zijn Amerikaanse “ballingschap”. Het is tijdens dat decennialange verblijf in het Westen dat Miłosz zich in zijn essayistisch en publicistisch werk bezonnen heeft over de vraag wat er in de twintigste eeuw is misgelopen in Europa en welke plaats zijn deel van Europa daarin bekleedt.

Toen Miłosz zich begin jaren '50 als politiek emigrant in West-Europa vestigde, kwam hij vrijwel onmiddellijk tot de vaststelling dat hij zich ondanks zijn “Europese vorming” toch niet helemaal kon vereenzelvigen met de gemiddelde intellectueel uit West-Europa. In de autobiografische essaybundel *Geboortegrond* uit 1959, die uitdrukkelijk bestemd was voor een westers lezerspubliek, verwoordde hij dat dubbelzinnige gevoel als volgt:

De ronddraaiende appel van de aarde is klein en geografisch gezien zijn er geen witte plekken over. In Europa hoeft men echter slechts geboren te zijn in een minder frequent door reizigers bezocht gebied in het noorden en oosten om door te gaan voor een nieuweling uit het Verre Noorden waarvan men alleen weet dat het er koud is. (...) Ik voelde me gespleten, én als een autochtoon én als een vreemdeling. Ongetwijfeld was mijn vaderland óók hier, maar het wilde – alsof het zich zelf een verbod had opgelegd – niet weten dat het één geheel vormde. Het verdeelde zijn bevolking in een eigen gezin (al leefden de leden ervan wel in onmin met elkaar) en verre neven. (8)

De kloof die binnen de Europese familie ontstaan is op de oost-west-as, brengt Miłosz in *Geboortegrond* in eerste instantie in verband met enkele fundamentele verschillen in de economische

en maatschappelijke ontwikkeling van beide gebieden tijdens de voorbije vijf eeuwen:

Het ritme van de ontwikkeling van mijn gebied leek aanvankelijk op dat van West-Europa, maar ging er later steeds meer van verschillen. Toen de staten aan de Atlantische Oceaan kolonies over zee veroverden en manufacturen oprichtten, hadden de bewoners van het oosten die zich uitsluitend met landbouw bezighielden in het geheel geen belangstelling voor avontuurlijke ondernemingen. Hun geweten wordt niet bezwaard door het lijden van de zwarte slaven en de eerste proletariërs. (19)

Het is binnen die historische context van sociaal-economische divergentie dat, zo stelt Miłosz in de *essaybundel De geknechte geest*, er zich geleidelijk aan een tegenstelling centrum-periferie ontwikkelde:

Gedurende een lange periode in de geschiedenis hebben geld en macht zich in het westen van Europa opgehoopt, daar ook werden de cultuurpatronen gevormd die zich later in het oosten verbreidden. Zo zijn er in Polen kerken en paleizen gebouwd door Italiaanse architecten, Poolse dichters hadden een voorliefde voor het nabootsen van de Franse versvorm, enzovoorts. De landen van Oost- en Midden-Europa waren de "arme bloedverwanten", een half-koloniaal gebied. De houding van het Westen ten opzichte van die landen was niet ontbloot van een beschermende geringschatting (...). (59-60)

In *Geboortegrond* haalt Miłosz een markante episode aan die als een treffende illustratie van die denigrerende houding van het "centrum" gelezen kan worden. Begin jaren '30 maakte hij samen met enkele vrienden zijn eerste reis naar West-Europa, met Frankrijk als eindbestemming:

We stonden op de brug bij Bazel die naar het Franse St. Louis leidde. We lazen de tekst op een bord: onze geestelijke zuster heette ons welkom met de bekendmaking dat de toegang verboden was voor Zigeuners, Polen, Roemenen en Bulgaren. (170)

Het was met name Frankrijk dat, zo schrijft Miłosz in de lezingencyclus *The Witness of Poetry*, in die oppositie centrum-periferie een sleutelrol speelde:

In the eighteenth century French becomes, after Latin, the second universal language of Europe (...). In provincial East and Central European capitals a myth was born, of Paris, the capital of the world. The eyes of devout Catholics might still have been turned to Rome, the capital of the papacy. But the enlightened, the worldly, the chasers of

fashion, all wanted to know what had just happened in Parisian intellectual salons. (6)

De relatie van de Europese periferie t.o.v. dat gemythologiseerde centrum kan, aldus Miłosz in *De geknechte geest*, nog het best omschreven worden als een onbeantwoorde en teleurgestelde liefde: de fascinatie van de periferie voor het centrum gaat gepaard met een gevoel van *dédain* en ignorantie vanwege het centrum t.o.v. de periferie. In *Geboortegrond* geeft Miłosz aan dat hij aanvankelijk zelf ook bijzonder vatbaar was voor dat periferiecomplex en zijn geboortestreek en het provinciale Vilnius zo snel mogelijk achter zich wilde laten. Midden jaren '30 trok Miłosz daadwerkelijk voor een studieverblijf van een jaar naar Parijs, de "hoofdstad van de wereld". Veelzeggend is de wijze waarop hij in *Geboortegrond* zijn eerste ervaringen in de Franse hoofdstad beschrijft:

Polen woog ons zwaar op de schouders. Daar wonen was alsof je over een vlakte van ijs liep, waaronder je als in een nachtmerrie miljoenen misvormde gezichten kon zien grijnzen. (...) Met wijd open neusgaten ademden we Parijs in. (...) We geraakten gedesorienteerd, vergaten dat we bestonden. (173-174)

Terzelfdertijd geeft Miłosz aan dat die sterke drang naar het mythische centrum, Parijs of in ruimere zin West-Europa, ook ingegeven werd door een nood aan stabiliteit en continuïteit. In *The Witness of Poetry* lezen we:

Arriving in Paris as a young man, I later had many opportunities to wonder at the contrast between the radical changes occurring in myself and in my geographical zone to the east of Germany, and the perfect stability and the continuity in the life of *la ville lumière* on the other. (7-8)

Het is net dat markant gebrek aan standvastigheid en duurzaamheid in het maatschappelijk bestel dat Miłosz in *Geboortegrond* tot het belangrijkste verschilpunt in de mentaliteit van West- en Oost-Europeanen verheft:

In zekere zin kan ik mezelf als een typisch Oost-Europeaan beschouwen. Ik geloof dat het waar is dat zijn *differentia specifica* terug te voeren is op zijn gebrek aan vorm, zowel innerlijk als uiterlijk. Zijn goede eigenschappen – hij is begerig naar kennis, een hartstochtelijk debatteerder, heeft zin voor humor, spontaniteit en een ruimtelijke of geografische verbeeldingskracht – heeft hij te danken aan een principiële tekortkoming: hij blijft altijd onvolwassen, hij wordt geregeerd door het toe- of wegvloeien van zijn innerlijke chaos. Vaste vormen

verwerft men alleen in gestabiliseerde maatschappijen. (...) De vorm heeft waarschijnlijk een zeker aantal algemeen aanvaarde axioma's nodig, een basis van conformisme waartegen men in opstand kan komen, die niettemin een kader aangeeft dat sterker is dan het bewustzijn. In mijn omgeving bestond er zelfs geen uniform gebaar, geen etiquette, duidelijke regels voor hoe je je aan tafel moest gedragen. Bijna iedereen die je ontmoette was een ander soort mens, niet alleen individueel gezien, maar ook als vertegenwoordiger van een groep, klasse of volk. De een leefde in de twintigste eeuw, de ander in de negentiende, een derde in de veertiende. (74-75)

De oorsprong van dat Oost-Europese gebrek aan "vormen" en homogeniteit in het alledaagse leven verbindt Miłosz in *Geboortegrond* en *De geknechte geest* rechtstreeks met de turbulente historische ontwikkelingen die het oostelijk deel van Europa in de negentiende en vooral twintigste eeuw doorgemaakt heeft.

HET "CENTRUM" ONTMASKERD

Het feit dat Miłosz de indruk wekt het gebrek aan maatschappelijke stabiliteit in zijn deel van Europa als een bijzonder gemis te ervaren, betekent niet dat hij zomaar afstand wil doen van zijn Oost-Europese roots. De aanvankelijk bijzonder sterke fascinatie voor het mythische centrum Parijs en het stabiele leven in West-Europa sluit een kritische houding tegenover datzelfde Westen niet uit. Miłosz wijst met name op de fundamentele gevaren die de denigrerende houding van het "centrum" ten opzichte van het "grensgebied" met zich meebrengt. Eerst en vooral stelt hij dat West-Europa in aanzienlijke mate mee verantwoordelijk is voor de turbulente historische ontwikkelingen en de maatschappelijke instabiliteit in de oostelijke gebieden van het continent. De golven van rampspoed die het oostelijke deel van Europa in de twintigste eeuw getroffen hebben – WO II en de naoorlogse sovjetisering – kunnen niet losgekoppeld worden van een West-Europese houding die traditioneel gekenmerkt wordt door culturele superioriteit en ignorantie t.o.v. de periferie. In het autobiografische prozaboek *Alfabet* stelt Miłosz onomwonden:

In elk geval is het stereotype van het culturele centrum sterk gecodeerd in de geesten van de bewoners van West-Europa, maar dat stereotype is moreel neutraal noch onschuldig. Overtuigd van de culturele inferioriteit van de Slaven, slachtten de Duitsers hen massaal af als Untermenschen (...). (73)

Het feit dat het oostelijk deel van Europa na WO II overgelaten werd aan Stalins Sovjet-Unie, had dan weer, zo vult Miłosz in hetzelfde boek aan, veel te maken met een verregerende desinteresse van West-Europa t.a.v. de oostelijke gebieden:

Toch is de domheid van het Westen niet louter een verzinsel van ons, de slechtere Europeanen, en de naam van deze domheid luidt: de beperkte verbeelding. Ze perken hun verbeelding in door een lijn door het midden van Europa te trekken en tegen zichzelf te zeggen dat het niet in hun belang is om zich bezig te houden met de weinig bekende volkeren die ten oosten van die lijn wonen. Jalta had verschillende oorzaken (de bondgenoot betalen), maar in wezen was het idee van de lege en voor de vooruitgang van de beschaving onbelangrijke streken doorslaggevend. (88)

Veelzeggend is ten slotte ook de volgende passage uit *The Witness of Poetry*, waarin Miłosz wijst op het hoge "terra incognita"-gehalte van de oostelijke gebieden in de ogen van de bewoners van het Westen:

To the east of Germany the white space could have easily borne the inscription *Ubi leones* (Where the lions are), and that domain of wild beasts included such cities as Prague (...), Warsaw, Budapest, and Belgrade. (...) The images preserved by a cultural elite undoubtedly also have political significance as they influence the decisions of the groups that govern, and it is no wonder that the statesmen who signed the Yalta agreement so easily wrote off a hundred million Europeans from these blank areas in the loss column. Perhaps it was then that a definite break occurred on the West-East axis, and Parisian intellectuals, used to having their ideas and books admired for their universality beyond the Vistula, the Dnieper, and the Danube, woke up to find themselves sentenced to provincialism. (7)

In een van zijn gedichten uit de jaren '80, *Rue Descartes*, rekent Miłosz op fijnzinnige wijze af met het vermeende Europese "universalisme", waarvoor het "centrum" Parijs in Centraal- en Oost-Europa enkele eeuwen lang symbool stond. In het gedicht haalt Miłosz herinneringen op aan zijn eerste bezoek aan Parijs begin jaren '30:

Rue Descartes voorbijlopend,
Daalde ik af naar de Seine, een jonge barbaar op reis,
Een schuchtere vreemdeling in de hoofdstad van de wereld aangekomen.
We waren met velen, uit Jassy en Kolozsvár, Vilnius en Boekarest,
Saigon en Marrakesh,
En we dachten met schaamte aan de gewoonten van thuis,

Waarover men met niemand hier hoorde te spreken;
 (...)

Ik liet de grauwe provincie achter mij,
 En trad het universele binnen, vol verwondering en verlangen.
 Vervolgens werden velen uit Jassy en Kolozsvár, of uit Saigon en
 Marrakesh,
 Gedood omdat zij de gewoonten van thuis wilden afschaffen.
 Vervolgens veroverden hun makkers de macht
 Om te doden in de naam van mooie, universele ideeën.

De dichter wijst West-Europa niet enkel op zijn grote verantwoordelijkheid voor wat WO II en Jalta in de oostelijke gebieden van het continent teweeggebracht hebben, maar stelt in *Geboortegrond* bovendien dat de twintigste-eeuwse ervaringen van de bewoners van dat "andere, slechtere, provinciale" Europa niet zonder betekenis zijn voor het "betere" Europa:

Ik vermoed dat het individu, daar waar het zijn reis van jong naar oud met een onveranderlijk landschap op de achtergrond maakt, waar de wisselvallige banen van de maatschappelijke ordes zijn gewoontes niet verstoren – te gemakkelijk vervalt tot de melancholie van de bestaande en ondoorzichtige dingen. Dan spreken de twintigjarigen met een grijns van verveling het leugenachtige aforisme 'dat is allemaal al eens gebeurd' uit. (...) Het is niet uitgesloten dat het ons, uit Oost-Europa, ten deel is gevallen hier avant-garde te zijn. Door te kiezen moesten we bepaalde waarden opofferen in naam van andere, hetgeen de kern van het tragische is. Maar de oude waarheden vertonen zich alleen in een nieuw licht ten prijze van zo'n scherpende ervaring. (319)

De herhaalde confrontatie met het wegvallen van de grenzen tussen goed en kwaad, waarheid en leugen, heeft de bewoners van Oost-Europa bijzonder sterk bewust gemaakt van de noodzaak van een waardenhiërarchie, een noodzaak die in het stabiele Westen veel minder scherp aanvoeld wordt. De grillige gang van de geschiedenis heeft hen bovendien herhaaldelijk geconfronteerd met het feit dat maatschappelijke ordes geen evidentie zijn en op elk ogenblik bedreigd kunnen worden. Het is in het kader van die bijzondere historische ervaringen dat het principe van de herinnering in Miłosz' werk een cruciale rol krijgt toebedeeld. In zijn Nobelprijzrede schrijft de dichter:

Soms heb ik de indruk dat ik de betekenis ontcijfer van de rampen die de volkeren van het "andere Europa" getroffen hebben, en die betekenis is met name het behoud van de herinnering, op een ogenblik dat Europa, zonder adjectief, en Amerika met iedere generatie steeds meer

aan geheugenverlies lijken te lijden. (...) Herinnering is dus onze kracht, van ons allen uit het "andere Europa", en ze beschermt ons tegen een taal die zich in zichzelf verwart, zoals klimop wanneer die geen houvast vindt aan een muur of een boomstam. (355-356)

Miłosz zelf heeft de herinnering alvast tot een van de sleutel-elementen van zijn poëtica gemaakt, niet alleen in zijn proza, maar ook en vooral in zijn poëzie.

EEN MYTHOLOGISERING VAN HET "GRENSGEBIED"

Niet enkel de specifieke historische ervaringen van de Oost-Europeaan en het daaruit voortvloeiende historische bewustzijn en verscherpt waardenbesef, maar ook de zogenaamde perifere ligging van de oostelijke gebieden betekent, zo geeft Miłosz in *The Witness of Poetry* aan, een troef. Het is net in de periferie dat er een duidelijker beeld ontstaat van wat de Europese identiteit inhoudt en wat andere mogelijke opties en waardenpatronen zijn. George Schöpflin becommentarieert Miłosz' positieve appreciatie van de perifere ligging van zijn geboortestreek in die zin als volgt:

Thus only from the outer edge of Europe, which is Central Europe or, in his case, Wilno [sic], can one properly understand the true qualities of Europeaness. This is quite logical – after all, one does have a clearer perspective of one's identity when that identity is regularly tested against other identities. (...) Where the European identity is secure, as, say, in Paris or London or Amsterdam, the need to define it is much less acutely felt. (19)

Het is slechts een van de overwegingen die Miłosz ertoe gebracht hebben om tijdens zijn decennialange verblijf in het Westen steeds op zijn Pools-Litouwse "geboortegrond" gefixeerd te blijven. Men zou kunnen zeggen dat de zonet beschreven ontmaskering van het mythische centrum Parijs enerzijds geleid heeft tot een gelijkshakeling tussen centrum en periferie. In *Geboortegrond* schrijft Miłosz:

In weerwil van mijn opstand tegen zijn gespletenheid en ziekelijkheid. Ondanks alles, mijn Europa, mijn geboortegrond. (...) Polen en Dordogne, Litouwen en Sabaudia, de straatjes van Wilno en de straatjes van Quartier Latin groeiden samen, ik was immers niemand anders dan een Griek die van plaats tot plaats verhuisde. Het Europa van mijn geboorte verbleef in mij, met zijn bossen, bergen en hoofdsteden. (312)

Anderzijds is er in Miłosz' naoorlogse oeuvre – o.m. in de autobiografische roman *Het dal van de Issa*, maar ook in zijn poëzie – sprake van een mythologisering en idealisering van de periferie: het grensgebied, de “grauwe provincie”, wordt verheven tot centrum en vormt het ijkpunt vanwaaruit Europa als overkoepelend geheel bekeken wordt. Europa wordt niet meer gezocht in het universele, maar net in het particuliere, het streekgebundene, de persoonlijke biografie. Veelzeggend is in dat verband een fragment uit de recente essaybundel *Zoektocht naar het vaderland*, waarin Miłosz zijn dubbelzinnige verhouding tot de Poolse term “Kresy” (“grensgebieden”) aangeeft:

Ik hou niet van het begrip “grensgebieden”. Hoe kan je spreken van grensgebieden, als het een hele wereld op zich was (...). Mijn familie, Litouwse burgers die sinds generaties Pools spraken, ze zou erg verwonderd zijn als ze hoorde dat haar districten (...) een soort grensgebied waren en niet gewoon een vaderland. (6)

In de naoorlogse Poolse literatuur is Miłosz in die zin een van de inspiratoren geweest van wat doorgaans de stroming van de “kleine vaderlanden” genoemd wordt. Het gaat om een hele reeks literaire werken die in het teken staan van de herinnering aan de “Kresy”, de etnisch heterogene gebieden in het oosten van Polen die het land ten gevolge van WO II verloor. Met zijn gerichtheid op die “Kresy” heeft Miłosz niet alleen getracht een van de vele witte plekken in het bewustzijn van West-Europa op te vullen en de Pools-Litouwse “Kresy” een plaats te geven op de literaire kaart van Europa, tegelijk is hij in het etnisch, taalkundig en religieus heterogene grensgebied waarin hij is opgegroeid, op zoek gegaan naar een blauwdruk voor een gemeenschapsvorm waarin vreedzaam samenleven kan samengaan met behoud van eigenheid en diversiteit.

Karakteristiek voor Miłosz is het feit dat hij zich in die mythologisering van zijn geboortestreek steeds nadrukkelijk gedistantieerd heeft van de Poolse nationalistische traditie die vooral sinds het midden van de negentiende eeuw een sterke opgang kende. Tot op zekere hoogte kan Miłosz' positie als Pools schrijver-emigrant in het Westen vergeleken worden met de situatie van de Poolse emigratieschrijvers in de negentiende eeuw. Ook toen bevond Polen zich, ten gevolge van de drie delingen in het laatste kwart van de achttiende eeuw, onder het juk van een vreemde mogendheid en vertoefde een deel van de Poolse intelligentsia in

ballingschap. Bij de grote dichters van de Poolse romantiek, die waren uitgeweken naar West-Europa en diep teleurgesteld waren over de beperkte West-Europese belangstelling voor de "Poolse zaak", ontstond een vorm van messianistisch nationalisme. Polen werd beschouwd als de "Christus der naties", de martelaar van het decadente Europa: zoals Christus eertijds gekruisigd en gestorven was om de zonden van de mensheid op zich te nemen, zo had ook de Poolse natie zich overgegeven aan martelingen om de zonden van de andere Europese volkeren op zich te nemen. Na de kruisiging en de dood (de drie delingen) zou de Poolse natie echter weer verrijzen en het tijdperk van de universele verlossing inluiden. Miłosz is in zijn kritische houding t.o.v. West-Europa en zijn gehechtheid aan zijn Oost-Europese wortels die nationalistische retoriek van "la Pologne martyre" steeds uit de weg gegaan. In zijn geval hebben we eerder te maken met een vorm van regionalisme, een lokaal patriotisme dat verbonden is met een concrete regio en niet met categorieën als natie, etnie of religie.

Miłosz' verheffing van de "grensgebieden" tot "centrum" vormt ten slotte ook een significante modificatie van een ander belangrijk paradigma in de Poolse nationale traditie, m.n. het klassieke concept van Polen als "antemurale" van het Roomse christendom en verdedigingsmuur tegen het barbaarse oosten. Bij Miłosz wordt het "grensgebied" niet opgevat als de laatste voorpost van de beschaafde wereld, maar is het net een plek waar uiteenlopende culturele invloeden – uit oost en west – samenkomen en met elkaar in dialoog treden. De waardevolle brugfunctie tussen oost en west die de "grensgebieden" in Miłosz' Europa-discours toebedeeld krijgen, werd eerder al treffend samengevat door Heinrich Olschowsky:

An der Grenze leben, bedeutet im kulturell-zivilisatorischen Diskurs von Miłosz nicht Ausgrenzung der anderen gemäß der Klassifikation Kultur – Nichtkultur, sondern durch kulturelle Vermischung entstandenen Reichtum der Grenzregion. Damit widersetzte er sich dem tradierten Verständnis Polens als Vorposten der zivilisierten Welt an der Grenze zur Barbarei, wie es Kazimierz Brodziński gefasst hatte. (173)

EPILOOG: HET MITTELEUROPA-DEBAT EN DE "TERUGKEER VAN POLEN NAAR EUROPA"

In de eerste helft van de jaren '80 sloot Miłosz zich met zijn beschouwingen over het "andere Europa" aan bij een breder dis-

cussieforum dat al gauw bekend werd onder de naam Mitteleuropa- of Centraal-Europa-debat. De discussie, die in de westerse publieke opinie heel wat aandacht kreeg, werd vooral gevoerd door geëmigreerde en dissidente intellectuelen uit de toenmalige Oostbloklanden Tsjechoslowakije, Hongarije, Polen en ook Joegoslavië. De grote motor achter het debat was de Tsjechische emigratie-auteur Milan Kundera, met zijn ophefmakend essay *The Tragedy of Central Europe*. De enigszins beladen term "Mitteleuropa", traditioneel verbonden met pangermanistisch gedachtegoed en Duits imperialisme, werd nu in een nieuw kader gehanteerd en werd met name gericht tegen de politieke constructie van Jalta, waarbij Europa door de geallieerden – zonder medeweten van de betrokken staten – in twee zones verdeeld was. De omschrijving Centraal- of Midden-Europa moest de na WO II gesovjetiseerde Europese staten een eigen gelaat geven en ze onderscheiden van enerzijds het kapitalistische West-Europa en anderzijds de Sovjet-Unie, waarmee ze vrijwel voortdurend vereenzelvigd werden. Zoals Kundera in zijn essay liet verstaan, was Czesław Miłosz met zijn essaybundels uit de jaren '50 een voorloper en een inspiratiebron geweest voor het Mitteleuropa-discours. Ook zijn Nobelprijzrede uit 1980, waarin hij de problematische situatie van het "andere Europa" en de gevolgen van Jalta nadrukkelijk aan de kaak stelde, vervulde een gelijkaardige functie.

Miłosz' belangrijkste bijdrage tot het debat was de tekst *Central European Attitudes* uit 1986. Markant is in eerste instantie het feit dat Miłosz – die in eerdere essays vrijwel steeds de omschrijving Oost-Europa voor zijn deel van Europa hanteerde – nu mee overschakelde op de term Centraal-Europa. Specifieke aspecten van de Oost-Europese mentaliteit die hij eerder had beschreven in *Geboortegrond*, *De geknechte geest* en zijn Nobelprijzrede, werden nu verder uitgewerkt in de context van de opgesmukte term Centraal-Europa. De felle anti-Russische toon die Kundera in zijn essay aansloeg en die op heel wat kritiek stuitte, bleef in Miłosz' tekst echter achterwege.

Hoewel Miłosz in *Central European Attitudes* aangeeft zich bewust te zijn van alle onduidelijkheden en bedenkingen die de term Centraal-Europa oproept, gewaagt hij toch van het bestaan van een soort Centraal-Europees bewustzijn, dat o.m. tot uiting komt in de literatuur van de landen in kwestie:

The most striking feature in Central European literature is its awareness of history, both as the past and the present. (...) Personae and characters who appear in these works live in a kind of time which is

modulated in a different way than is the time of their Western counterparts. (...) In the latter, time is neutral, colourless, weightless, it flows without zigzags, sudden curves, and waterfalls. In the former, time is intense, spasmodic, full of surprises, indeed practically an active participant in the story. This is because time is associated with a danger threatening the existence of a community to which a writer belongs. I suspect that the historical imagination always comes from the collective memory and from a sense of menace. (117)

Miłosz grijpt hier terug naar een idee die hij eerder al in *Geboortegrond* en zijn Nobelprijzrede naar voren had gebracht: het sterke historische bewustzijn van de landen die sinds eeuwen geprangd zitten tussen twee grote mogendheden. Anders dan Kundera die de term Centraal-Europa reserveerde voor de gesovjetiseerde landen met een rooms-christelijk verleden, geeft Miłosz echter duidelijk aan dat de oude religieuze grens niet echt als een scheidslijn kan beschouwd worden en dat het Centraal-Europese gebied zowel vanuit oost als vanuit west beïnvloed werd:

And yet, let us confront the facts and say that neither had the old religious frontier between Catholicism and Orthodoxy been a very precise indicator, nor were these countries, situated between Germany and Russia, pure-bred Western. Ideas from abroad penetrating these lands, diluted and transformed, acquired a specific quality, local habits were persistent, institutions took forms unheard of in the Western part of Europe (...) Moreover, snobbery and love of things Western notwithstanding, we, from those mostly agricultural marshes, had many axes to grind in our encounters with Western mercantile and manufacturing societies. The present ambiguous attitude towards the capitalist West is nothing new. A hygienic reason behind our choosing the term Central Europe is that it authorizes us to look for the specificity of its culture and protects us from the temptation of misleading analogies. (123)

Zoals Józef Olejniczak eerder al heeft aangegeven, fungeerde Miłosz' Centraal-Europa-project vooral als een hefboom om zijn – niet enkel literaire, maar ook politieke – ideaal van “kleine vaderlanden” te realiseren: een federatie van kleine Europese “vaderlanden” die binnen de Europese cultuuruimte in verdraagzaamheid met elkaar hun eigenheid kunnen bewaren. Een concrete uitloper van Miłosz' deelname aan het Mitteleuropa-debat van de jaren '80 waren de talrijke inspanningen die hij in de jaren '90 leverde om op het lokale niveau, in zijn “kleine vaderland” van weleer, tot een betere Pools-Litouwse verstandhouding te komen. Dat gebeurde niet alleen via publicistisch werk, maar

ook via concrete initiatieven (o.m. een voorstel tot oprichting van een Europees Centrum voor Dialoog in het plaatsje Krasnogruda, bij de Pools-Litouwse grens).

Typerend is ook het feit dat Miłosz zich het voorbije decennium omzeggens niet gemengd heeft in de in Polen hevig gevoerde debatten over de zgn. "terugkeer van Polen naar Europa" en de langverwachte toetreding van het land tot de Europese Unie. Een zekere gereserveerdheid tegenover West-Europa als zelfverklaarde behoeder van de authentieke Europese waarden is daar zeker niet vreemd aan. Treffend is in dat verband een kort fragment uit recent werk van Miłosz dat zijn blijvend ambigue houding t.o.v. het concept Europa illustreert. Ten tijde van de belegering van de Bosnische hoofdstad Sarajevo in de eerste helft van de jaren '90 publiceerde hij een scherp, pamflettair gedicht (*Sarajevo*) waarin hij nogmaals de traditionele neiging van West-Europa hekelde om al wat zich ook maar iets te ver in het oosten bevindt, te verwaarlozen:

Wanneer een murwgeslagen en verkracht land de hulp van Europa inroept, een Europa waarin het geloofde, dan geeuwen zij.

(...)

Onverschillig aanhoren ze het geroep van stervenden, want dat zijn duistere barbaren die elkaar uitmoorden.

(...)

Nu blijkt dat hun Europa van bij het begin een zinsbegoocheling was, zijn geloof en fundament is nietigheid.

Blijkbaar leeft, zo suggereren bovenstaande versregels, het hardnekkige stereotype van het onbeschaafde Oosten in vele West-Europese geesten nog steeds voort. Of hoe ook na de val van het IJzeren Gordijn de door Larry Wolff beschreven "conceptual division of Europe" nog niet aan actualiteit lijkt ingeboet te hebben.

BIBLIOGRAFIE

- BŁOŃSKI, Jan. *Miłosz jak świat*. Kraków, Znak, 1998.
- CZAPLEJEWICZ, Eugeniusz & KASPERSKI, Edward (red.). *Kresy w literaturze*. Warszawa, Wiedza Powszechna, 1996.
- DĄBEK-WIRGOWA, Teresa & MAKOWIECKI, Andrzej Z. (red.). *Kategoria Europy w kulturach słowiańskich*. Warszawa, Uniwersytet Warszawski, 1992.

- “Europe centrale. Mitteleuropa”. *Revue Germanique Internationale* 1 (1994).
- FIUT, Aleksander. *Autoportret przekorny. Rozmowy z Czesławem Miłoszem*. Kraków, Wydawnictwo Literackie, 2003.
- *Być (albo nie być) Środkowoeuropejczykiem*. Kraków, Wydawnictwo Literackie, 1999.
- GRAUBARD, Stephen R. (red.). *Eastern Europe ... Central Europe ... Europe*. Boulder, Westview, 1991.
- HUL, Leokadia. “Dwa kręgi europejskiej tożsamości. Rodzinna Europa Czesława Miłosza i Europa w rodzinie Marii Czapskiej”, in: STANISZEWSKI, Andrzej (red.). *Studia i szkice o twórczości Czesława Miłosza*. Olsztyn, WSP, 1995, 9-22.
- JANION, Maria. *Do Europy tak, ale razem z naszymi umarłymi*. Warszawa, Sic!, 2000.
- KOWALCZYK, Andrzej Stanisław. *Kryzys świadomości europejskiej w eseistyce polskiej lat 1945-1977 (Vincenz-Stempowski-Miłosz)*. Warszawa, s.n., 1990.
- LE RIDER, Jacques. *Mitteleuropa*. Paris, Presses Universitaires de France, 1994.
- ŁĘCKA, Gabriela. *Salon literacki. Z polskimi pisarzami rozmawia Gabriela Łęcka*. Warszawa, WAB, 2000.
- MIKONIS-KRAJEWSKA, Iwona. “Czesław Miłosz w poszukiwaniu tożsamości (Litwa – Polska – Europa)”, in: *Nasza Gazeta. Tygodnik związku Polaków na Litwie* 25 (2001).
- MIŁOZ, Czesław. *Alfabet*. Amsterdam, Atlas, 2002 (vert.: Gerard Rasch).
- “Central European Attitudes”, in: WOOD, Nancy & SCHÖPFLIN, George (red.). *In Search of Central Europe*. Cambridge, Polity Press, 1989, 116-124.
- *De geknechte geest*. Amsterdam, De Arbeiderspers, 1984 (vert.: Lisetta Stembor).
- *Geboortegrond*. Amsterdam, De Arbeiderspers, 1982 (vert.: Gerard Rasch).
- *Het dal van de Issa*. Borsbeek, Baart, 1981 (vert.: Gerard Rasch).
- “Odczyt noblowski” [“Nobelprijzrede”], in: MIŁOZ, Czesław. *Zaczynając od moich ulic*. Paryż, Instytut Literacki, 1985, 348-358.
- *Poeta pamięta – Een dichter vergeet niet. Nobelprijspoëzie uit Polen*. Lennik, Point, 2002 (vert.: Kris Van Heuckelom).
- *Szukanie ojczyzny [Zoektocht naar het vaderland]*. Kraków, Znak, 2001.
- *Wiersze [Gedichten]*. Kraków, Wydawnictwo Literackie, 1993.
- OLEJNICZAK, Józef. *Arkadia i Małe Ojczyzny. Vincenz – Stempowski – Wittlin – Miłosz*. Kraków, Oficyna Literacka, 1992.
- Olschowsky, HEINRICH. “Europavorstellungen des literarischen Exils Mickiewicz und Miłosz”, in: GALECKI, Łukasz & KERSKI, Basil (red.). *Die polnische Emigration und Europa 1945-1990. Eine Bilanz des politischen Denkens und der Literatur Polens*. Osnabrück, Fibre, 2000, 159-180.

- RUBÈS, Jan & VAN CRUGTEN, Alain. *Mythologie polonaise*. Bruxelles, Editions Complexe, 1998.
- SCHÖPFLIN, George. "Central Europe: Definitions Old and New", in: WOOD, Nancy & SCHÖPFLIN, George (red.). *In Search of Central Europe*. Cambridge, Polity Press, 1989, 7-29.
- TARNOWSKA, Beata. *Geografia poetycka w powojennej twórczości Czesława Miłosza*. Olsztyn, WSP, 1996.
- TAZBIR, Janusz. *Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy. Mity a rzeczywistość historyczna*. Warszawa, Interpress, 1987.
- WOLFF, Larry. *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, Stanford University Press, 1994.
- WOOD, Nancy & SCHÖPFLIN, George (red.). *In Search of Central Europe*. Cambridge, Polity Press, 1989.
- ZADENCKA, Maria. *W poszukiwaniu utraconej ojczyzny. Obraz Litwy i Białorusi w twórczości wybranych polskich pisarzy emigracyjnych. Florian Czarnyszewicz, Michał Kryspin Pawlikowski, Maria Czapska, Czesław Miłosz, Józef Mackiewicz*. Uppsala, Uppsala Universitet, 1995.

“Ik ben van Luxembourg”

door

Luc DEVOLDERE

Summary

Beware of rhetoric when the word “Europe” pops up. Europe does not exist. Paris and Rome do. Europe is Robespierre and Francis of Assisi, a Jesuit college and the First World War. If Europe means anything, it is bound to be this juxtaposition of particular things, idiosyncratic codes and traditions. And languages. Indeed, how does one keep one’s footing in the European Babel? Latin and French have had their momentum. Today English rules. Let’s be clear about the issue: English is necessary, but will never be sufficient. We are doomed to accept plurality of idioms, linguistic confusion and their benefits. We are condemned to live by our own language when it really comes to the crunch.

Volgens Milan Kundera is een Europeaan iemand die heimwee heeft naar Europa. Europa is dan ook achterstevoren gemaakt: van kolen en staal tot economische en sinds 1 januari 2002 ééngemaakte monetaire ruimte. Terwijl het Europa van de geschiedenis en de cultuur achterophinken. Om van het sociale en politieke Europa maar te zwijgen. Cioran had het over de vloek die Europa getroffen heeft: op het eind van zijn bloei brengt het alleen nog zakenlieden voort, kruideniers en sjacheraars met lege blik en verstorven glimlach. *Est-ce à cette vermine que devait aboutir une civilisation aussi délicate, aussi complexe?* (in *Lettre à un ami lointain* uit *Histoire et Utopie* (1960))

Het laatste gedicht van Marsman voor hij verzwolgen werd door de Noordzee in 1940 was een ode aan de Middellandse Zee, de zee die door elke Europeaan geadopteerd zou moeten worden:

Wie schrijft, schrijv' in den geest van deze zee,
of schrijve niet; (...)

zolang de europese wereld leeft
en, bloedend, droomt den roekelozen droom
waarin het kruishout als een wijnstok rankt,
rust hier de bron, zweeft boven déze zee
het lichten van den creatieven geest.

Hoe zit het met die "creatieve geest"? Is die nu geweken, zoals Huizinga al vreesde in zijn beroemd exordium van *In de schaduwen van morgen* (1935)?

Wij leven in een bezeten wereld. En wij weten het. Het zou voor niemand onverwacht komen, als de waanzin eensklaps uitbrak in een razernij, waaruit de arme Europeesche mensheid achterbleef in verstomping en verdwazing, de motoren nog draaiende en de vlaggen nog wapperende, maar de geest geweken.

Europa is een *Grand Hotel*, langzaam op drift, waar men, wachtend op de barbaren, de kraan laat lopen omdat de reis toch betaald is. Zo zou iemand de zoveelste beschouwing over de *Untergang des Abendlandes* kunnen beginnen, al dan niet aangevuld met een ronde tafel over de "uitdagingen" waarvoor we staan.

Enzovoort. Het genre bloeit. Niets zo beroezend als de retoriek, bedreven rond het gouden kalf "Europa", die Europa aan het gezicht onttrekt. Het is een verdachte retoriek.

Je kunt het genre natuurlijk ook vriendelijker beschouwen als een taalspel. Een min of meer gesloten systeem, een jargon voor colloquia en Europacolleges.

Vroeger gebruikte ik het volgende taalspel om de Europese geest op te roepen:

Europa is groot geworden door een vruchtbaar mengsel van ratio en tolerantie. Het heeft de vrijheid bedacht, verheerlijkt maar ook afgebakend; de *humanitas* omschreven, de waardigheid van het individu geponeerd, maar ook de mens schaamteloos vergoddelijkt; duizelingwekkende techniek voortgebracht, maar ook de bom; wetenschappelijke zekerheid, maar ook radicale twijfel en scepsis. Tot en met de twijfel aan zichzelf. Op haar markten is het kille kapitalisme geperfectioneerd maar ook de genereuze solidariteit beleefd. Haar denkers hebben het totalitaire én relativistische avontuur tot het bittere einde doorgedacht. Europa heeft het geweld in al zijn vormen beoefend, en het op de meest radicale manier afgewezen. Het heeft zich wreed getoond en tegelijk, in al zijn verscheurdheid, een leer van vergeving hardnekkig en oprecht voortgehouden. Het heeft de wereld veroverd en weer verloren.

HET SCHEERMES VAN OCKHAM

Zo kon ik blijven doorgaan. Nu zie ik ons continent eerder als een anagram: *Europa = aporie*. Of zo: *Europa bestond tot het woord in gebruik werd genomen of Het is heel Europees te twij-*

felen aan het bestaan van zoiets als Europa. En: Misschien moeten we er eens een eeuw over zwijgen, misschien bestaat het dan weer.

Ik stel voor embargo's af te kondigen op grote woorden die louter stemverplaatsingen zijn, *flatus vocis*. De Europese "creatieven geest" van Marsman en Huizinga is een lege huls. Hun taalspel werkt niet meer. Platonische categorieën hebben afgedaan. De Rede heet nu bescheiden "redelijkheid", en tolerantie is een dagelijkse hypothese: ze bestaat als ze werkt. "Creativiteit" is een woord dat managers en vormingswerkers kapotgebruikt hebben. Ik denk dat geen enkele dichter het de eerste vijftig jaar nog in de mond neemt.

We hebben in Europa grote behoefte aan een Europese uitvinding die luistert naar de naam "het scheermes van Ockham": *Entia non sunt multiplicanda sine necessitate*. Je moet geen zijnden vermenigvuldigen, klonen als het niet echt nodig is. We hebben met andere woorden behoefte aan een nominalistische kuur. Nominalisten geloven alleen in particuliere dingen en daden, hier en nu. Deze tafel, deze roos, niet dé tafel, dé roos. Die abstracta zijn pure namen, *nomina*.

Laten we de kuur even los op het begrip, de stoplap "Europa": alleen in een onuitputtelijke nevenschikking van particuliere tradities, codes, rasters wordt iets als Europa tastbaar. Europa is dan niet meer of minder dan een werkhypothese.

Voorbeelden:

Europa bestaat niet, maar Rome en Parijs wel.

Europa is Robespierre en Franciscus van Assisi, een jezüeten-college en de Eerste Wereldoorlog.

De nieuwe Eurobiljetten zijn overigens symptomatisch voor het fletse Europa dat men ons wil aanpraten: met bruggen die niet op de Pont du Gard mogen lijken en vensters die niet mogen uitkijken op de Taag.

Laat ik uit de onoverzichtelijke nevenschikking van tastbare particularia die aan de limiet een soort "Europa" opleveren er één uitkiezen: taal. Veeleer: talen.

En ik zal in het vervolg proberen het woord "identiteit" te vermijden. De Nederlandse historicus Kossmann had het naar aanleiding van "identiteit" namelijk over "een enorme kwal op het strand": "Loop er liever met aandacht omheen, bekijk het van alle kanten maar stap er niet in".

ANEKDOTEN

Ik wil liever anekdoten vertellen.

“Tu quoque fili mi”, “Jij ook, mijn zoon” zei Caesar verrast tot Brutus toen die opdook aan zijn zijde met een mes. Alleen zei Caesar het wel in het Grieks: “Kai su teknon”. Er wordt geredelijk aangenomen dat we in het uur van onze dood teruggrijpen naar onze moedertaal. Was die dan Grieks voor Caesar? Of was Grieks voor de tweetalige Romeinse elite van zijn tijd nu eenmaal, naast de taal van de hogere cultuur (literatuur, wetenschap, filosofie) - Grieks had de status die Frans lang gehad heeft in Vlaanderen -, ook die van de intimiteit (*teknon* kan daarop wijzen: “kind”)?

Erasmus, die in het Latijn was gaan spreken, schrijven en denken, keerde op zijn sterfbed in Basel terug naar zijn moedertaal. De laatste woorden van de grote Rotterdammer zouden “Liewer Gott” geweest zijn, in de transcriptie van de Duitse humanist Beatus Rhenanus.

De Roemeen Emile Cioran arriveerde in 1937 in Parijs met een beurs van het *Institut Français* te Boekarest. Hij is er gebleven. In '49 verscheen zijn eerste boek in het Frans, *Précis de décomposition*. Hij herschreef het viermaal en heeft nooit verheeld hoeveel moeite het Frans hem kostte. Een eenarmige Bask uit het Quartier Latin was zijn spraakleraar. Deze fanatieke purist sprak de ouderwetse schrijftaal, corrigeerde op straat de grammaticale fouten van de hoeren en stortte zijn geraffineerde vunzigheden over hen uit. Cioran was zijn hardnekkige leerling. Zoals Nabokov en Conrad voor hem, heeft Cioran dus zijn moedertaal voor een andere taal ingeruild. Hij heeft over die ruil behartenswaardige dingen gezegd. Zijn taal verlooehenen is van identiteit veranderen, heet het, heroïsch verraad plegen. Voor een schrijver betekent het een liefdesbrief schrijven met een woordenboek naast zich. Het Frans, “een mengsel van dwangbuis en salon”, noemt hij onbenaderbaar, te nobel en gedistingeerd voor een primitief uit de Balkan. Merkwaardig genoeg heeft hij ooit bekend dat een echte schrijver zich in zijn moedertaal opsluit: hij beperkt zich uit zelfverdediging, want er is niets dat het talent zozeer vernietigt als een te grote openheid van geest. Cioran heeft ondubbelzinnig gekozen voor het geschreven Frans van de achttiende eeuw, het perfecte en transparante idioom van de salons waar, beweert hij, een grammaticale fout je compromitteerde. Even vaak heeft hij gefulmineerd tegen de dodelijke strengheid van de syntaxis, de verblindende klaarte van het Cartesiaanse Frans, waarachter niets

schuilgaat. Hij beschouwde het als een oefening in ascese die indruiste tegen zijn mateloze en duistere, "Skythische" aard. Zijn accent heeft hij bij het spreken nooit verloren, en misschien is stilistisch zuiver schrijven een wraakneming voor het gestamel waartoe sommigen gedoemd blijven, bekent hij ergens. Wie, gewapend met woordenboeken, met een taal worstelt, bewaart een afstand. De taal blijft een tweede persoon, die men nederig benadert. De woorden blijven altijd enigszins vreemd: ze drukken tegelijk meer en minder uit dan voor de moedertaalspreker die er niet zo over nagedacht heeft. Zo wordt de etymologie van een woord bewuster beleefd. Men gaat ontegenzeggelijk kunstmatiger met het taal materiaal om. Neofieten zijn de trouwste dienaars van een geloof. Het zijn vaak de nieuwkomers die een taal, een cultuur in stand houden. Een volk is in volle decadentie als het niet meer gelooft in zijn eigen taal, schrijft Cioran. Als het ophoudt te denken dat zijn taal de opperste vorm van de uitdrukking, de taal zelf is. De glorie van het Frans werd zo door een statenloze gediend. Cioran heeft asiel gezocht en gevonden in een taal: ze is zijn vaderland geworden.

De Vlaamse schrijver Cyriel Buysse was niet in het Frans opgevoed, maar dacht er in het begin van zijn literaire carrière op het einde van de negentiende eeuw niet aan in het "Vlaams" te schrijven: "Men moet nu eenmaal de moed hebben het zichzelf te bekennen: het Vlaams is een arme, kleine taal, en een schrijver van talent kan het maar diep betreuren dat hij over geen beter voertuig van gedachten-verspreiding beschikt." Het is vooral omdat zijn Frans niet goed genoeg was - iets wat zijn goede vriend Maurice Maeterlinck hem duidelijk ook zei - dat hij zich uiteindelijk, en gelukkig maar, naar het Nederlands keerde. "Je crois que vous avez très bien fait de revenir carrément à notre flamand maternel" schreef Maeterlinck hem dan ook (let op het bezittelijk voor-naamwoord, "notre", en op de verwarring Vlaams-Nederlands).

In de kerk van Boeschepe, Frans-Vlaanderen, heb ik geluisterd naar het verhaal van twee vrouwen over een dorpsbewoner die in 1906 in de kerk was doodgeschoten door Franse gendarmes. Op het einde van hun verhaal, gebracht in vlekkeloos Frans, vroeg ik hen of ze ook Nederlands verstonden. "Nateurlijk da wylder vlams klappen." Ik rook ontroerd aan hun moedertaal zo dicht bij de mijne - het West-Vlaams - maar dan als het ware onder een stolp gezet, een Vlaams uit een vorig tijdperk, een taal die in die afgeschermd omgeving op zichzelf is aangewezen, aan haar lot wordt

overgelaten en met hen zal verdwijnen. Binnen twintig jaar spreekt niemand nog in *la Flandre française* Vlaams.

Wat hebben deze anekdoten gemeen? Het hybride, de grote *confusio*, de taalverwarring die sinds Genesis gezien wordt als een straf van God voor de hoogmoed van de mens, als een vloek. Na Babel ging men van de weeromstuit in Europa nostalgisch op zoek naar de oertaal, die volmaaktheid en universaliteit combineerde. Na het Hebreeuws postuleerde het Grieks, later het Latijn, en volgens de zestiende-eeuwse humanist Jan van Gorp (Joannes Goropius Becanus) werd in het paradijs zelfs Nederlands of Diets gesproken. *Honni soit qui mal y pense*. Nu weten wij wel beter. Er bestaat geen oertaal, althans geen die volmaaktheid en universaliteit combineert.

LATINITAS

Maar als er ooit één taal eminent "Europees" is geweest, dan is het wel het Latijn. Het was de taal van het Imperium Romanum, van de kerk en van de Europese intelligentsia tot ongeveer 1700. Het Imperium Romanum staat nog altijd in het Europese collectieve geheugen gegrift als een van de meest geslaagde pogingen een groot deel van de wereld te ordenen en te besturen.

Het christendom heeft eerst Grieks, preciezer: *koinè dialektos*, de algemene taal, gesproken, de lingua franca van het oostelijk bekken van de Middellandse zee. Toen Petrus in Rome gekruisigd werd, stond het vast dat de kerk ooit Latijn zou spreken. Het Imperium Romanum stortte in, de kerk hield de taal van Rome vast. Rond 1300 schreef Dante zijn *Divina Commedia* in het Toscaans, zijn moedertaal (*vulgaris eloquentia*), maar hij moest het literair gebruik ervan nog verdedigen in een traktaat, geschreven in scholastiek Latijn. Met Petrarca begon het Humanisme, de intellectuele beweging die zich zou emanciperen van het monopolie van de clerus op kennis en taal. De humanisten zuiverden het Latijn van zijn scholastieke duisternis. Ze wilden terug naar de bronnen van het klassieke Latijn, helderder schrijven en denken. Lorenzo Valla en Erasmus zouden perfectioneren wat Petrarca in de steigers zette. Petrarca zou overigens overleven met zijn gedichten in de moedertaal, die hij zelf als *nugae*, bagatellen kapitelde. Het Latijn bleef de taal van de intellectuelen tot ca. 1700. De twee laatste grote werken geschreven in het Latijn zijn de *Ethica* van Spinoza en de *Principia mathematica philosophiae*

naturalis van Newton. Cartesius – Descartes – aarzelt al tussen Latijn en Frans. Zijn Franse boeken worden in het Latijn vertaald, zijn Latijnse in het Frans. In de novelle *Un homme obscur* laat Marguerite Yourcenar haar protagonist Nathanaël Latijn spreken tegen een jonge, Franse jezuïet die op sterven ligt op een eiland voor de Amerikaanse kust. We schrijven de zeventiende eeuw. Nathanaël spreekt geen Frans, wel Engels en hij heeft wat Latijn opgeraapt. De jezuïet spreekt geen Engels of Nederlands. Vandaar. Het Latijn is de brug die hen verbindt op dat verlaten eiland aan de andere kant van de wereld, duizenden kilometers verwijderd van Europa. Dat ontroert me.

Maar het Frans haalt het rond 1700 en neemt de rol van het Latijn over. In de Franse salons van de achttiende eeuw schittert de Napolitaanse abbé en diplomaat Galiani in het Frans. De rol van het Latijn is uitgespeeld. Zijn *momentum* is voorbijgegaan. Vandaag wordt het meer en meer een soort Sanskriet, beheerd door enkele specialisten. Het Latijn wordt vaak gegispt als elitair, maar men vergeet dat iedereen het moest aanleren als een vreemde taal, dat de kansen dus gelijk waren, en dat geen enkele Europese natie zich door het Latijn kon benadeeld voelen. Dat komt nooit terug. Babel is terug. Om te blijven. Het is ook nooit weg geweest.

DEZELFDE KRANTEN LEZEN

Dat babelse Europa vormt geen homogeen cultuurgebied. Hoe zou het ook kunnen? De casus Vlaanderen - Nederland toont op zijn eentje al aan hoe complex cultuurgemeenschap is. Beiden hebben namelijk besloten dezelfde taal te delen, maar dat wil niet zeggen dat ze daarmee ook dezelfde cultuur delen. Misschien moeten we er gewoon van uitgaan dat taalgemeenschap een noodzakelijke maar niet voldoende voorwaarde is voor cultuurgemeenschap.

Ik verklaar me nader. Wat betekent "tot een cultuur behoren"? Kossmann beantwoordde de vraag pragmatisch:

Laten we zonder enige diepzinnigheid constateren dat mensen aanemen tot een bepaalde cultuur te behoren wanneer zij gemeenschappelijk deelnemen aan de discussie over in die bepaalde cultuur als belangrijk beschouwde zaken van enigszins fundamentele aard en zij hun standpunten vormen tot in dat debat (sc. gevoerd in kranten, tijdschriften, radio en T.V., LD) opgeworpen opinies (...) Welnu, indien Nederland en Vlaanderen één cultuurgebied vormen, dan verwacht

men dat de verwerking van deze problemen op het nationale niveau plaats heeft in een discussie waaraan Vlamingen en Nederlanders gelijkelijk deelnemen en waarin representanten van beide landen op elkaar reageren en aan elkaar refereren. Is dat het geval? Ik durf hier geen pertinent antwoord op te geven maar heb de indruk dat het niet zo is.

Ik ook niet. Vlamingen en Nederlanders, die nog dezelfde taal spreken, hebben dat gemeenschappelijke forum niet waarin ze op voet van gelijkheid met elkaar discussiëren. Hoe moet dan een Europees forum ontstaan?

De socioloog Abraham de Swaan constateerde eind 2000 het ontbreken van een Europees intellectueel podium:

Er ontstaan in Europa geen intellectuele netwerken en er verschijnen ook geen Europese tijdschriften met een brede culturele en politieke thematiek, omdat de uitwisseling wordt belemmerd door taalbarrières en door de nationale inkadering van de intellectuelen binnen de afzonderlijke lidstaten. Bij gebrek aan gelegenheden en faciliteiten komt daarom op Europees niveau de discussie niet van de grond. Zonder die Europese openbaarheid kan geen sprake zijn van een inhoudelijke democratisering, van een meningsvorming waarbij de burgers van Europa in groten getale betrokken raken. En dat is het voornaamste democratische tekort van Europa.

We mogen het wat krasser formuleren: het openbare forum veronderstelt het gebruik van één taal omdat daarmee pas gelijke condities worden geschapen voor alle deelnemers aan het maatschappelijk verkeer.

Nietzsche zei al dat een natie bestaat uit mensen die dezelfde taal spreken en dezelfde kranten lezen:

Nation – Menschen, die Eine Sprache sprechen und dieselben Zeitungen lesen, heissen sich heute “Nationen” und wollen gar zu gern auch, gemeinsamer Abkunft und Geschichte sein: was aber auch bei der ärgsten Fälscherei der Vergangenheit nicht gelungen ist. (KSA, 11: 489, uit de notities voor *Jenseits von Gut und Böse*).

In 1996 klonk het in een opstel van Kossmann over de vraag of de Nederlandse eigenheid aan het verdwijnen was zo:

Of onze cultuur in de brede zin van het woord Nederlands blijft hangt niet af van haar ‘eigenheid’, en evenmin van de graad van politieke en economische zelfstandigheid, maar van onze behoefte primair met elkaar in gesprek te blijven.

Anders gezegd: de Nederlandse natie bestaat zolang er intensief in het Nederlands gediscussieerd wordt. De natie is een doorlopend gesprek.

Maar in welke taal moet de openbare discussie in Europa, het Europese gesprek gevoerd worden?

Vandaag is het Engels onze *koinè*. Natuurlijk is de kennis van het Engels noodzakelijk, maar het zou heel Europees zijn daaraan vast te verbinden dat de kennis van het Engels alleen nooit genoeg zal zijn.

Taal is namelijk heel aanwijsbaar. Ze bepaalt ons onmiddellijk in onze contacten met anderen. Als ik het woord neem in mijn taal, sluit ik iedereen uit die die taal niet machtig is. Taal beperkt dus en sluit uit. Maar elke taal is ook een verrijking, een andere manier om de werkelijkheid ter sprake te brengen, te ordenen en te interpreteren. Daarom zijn alle talen gelijkwaardig of ze nu door vijftig miljoen mensen worden gesproken of door vijf miljoen. Daarom heeft iedereen het recht zijn taal te verdedigen. Maar om aan de gevaren van exclusivisme en taalracisme te ontsnappen, moet iedereen het pleiten voor de eigen taal in dezelfde adem altijd verbinden met het pleiten voor meertaligheid, waarbij kennis van het Engels dus onontbeerlijk maar niet genoeg is. Wij hebben in Europa trouwens geen keuze. Het uitsluiten van een Europese taal ondermijnt de essentie zelf van het Europese avontuur. We mogen daar fanatiek in zijn.

Hoe kunnen wij nu concreter omgaan met deze meertaligheid, deze feitelijke verwarring? Het zal behelpen blijven. Ik doe één voorstel en herinner aan één principe.

Eerst het voorstel. Elk Europees land zou het aanleren van minstens twee andere Europese talen verplicht moeten stellen in het middelbaar onderwijs (sommigen vinden dat het vroeger moet) en misschien moet men juist niet met Engels beginnen.

En nu het principe. Het blijft een democratisch minimum, gegarandeerd door het verdrag van Amsterdam (1997), dat elke burger in Europa het recht heeft zich in zijn eigen taal te richten tot een Europese instelling, en in die taal een antwoord te krijgen. Anders gezegd, aan de externe, zichtbare en openbare kant van de Europese instellingen (dus zeker in het Europees Parlement) moeten alle Europese talen gelijkwaardig behandeld worden. Intern kan men voor pragmatische oplossingen kiezen. De vraag is hier of men voor enkele werktalen zal blijven kiezen of voor één "vehicular language": een "gedeculturaliseerd" Engels, losgezongen van de Engelse cultuur. Een dergelijke regeling zou het prestige

van het Nederlands, dat dan op dezelfde manier zou worden behandeld als Duits, Frans, Spaans enz., niet aantasten, heet het. Maar het zou ook de noodzaak doen verminderen andere talen dan het Engels aan te leren.

SIRENEN

Ik verwelkom dus Babel, maar ik wil er wel in overeind kunnen blijven. In het licht van de nieuwe taalstrijd die ons in het Europa van morgen te wachten staat, en die van een ander kaliber zal zijn dan de historische taalstrijd van het Nederlands om zijn rechtmatige plaats in België, waarschuw ik voor de sirene van het *utopische* nomadisme: hoe goed ik ook andere talen beheers, er zijn altijd "de laatste paar meters die mij nog scheiden van een *perfecte* beheersing van de taal (sc. van de andere, LD) en dus van een volledige identificatie en een volledig deelgenootschap." Die laatste meters, en dit citaat, zijn van Ger Groot, een Nederlands filosoof en publicist die in Brussel woont, thuis met zijn vrouw en dochter Spaans spreekt, op straat Frans, en met vrienden Nederlands. Groot is al twintig jaar weg uit Nederland, en zegt het volgende:

Wat blijft er voor mij, ogenschijnlijk ideale bourgeois-nomade te Brussel, na dit alles aan postmoderne flex-identiteit nog over? Naar ik moet ervaren, niet veel. In het hart van het ogenschijnlijk sexy internationalisme knaagt de frustratie. Het multilinguïsme en multiculturalisme die mijn dagelijkse leefomgeving vormen, zijn ook een bron van wanhoop die met de jaren alleen maar toeneemt. Daarin speelt de taal een beslissende rol. (...) In mijn taal besta ik, maar raak ik tegelijk van mijzelf vervreemd. Dat geldt reeds voor mijn moedertaal, die zich nooit *helemaal* naar mijn intenties en gedachten plooit. Maar het geldt in veel overweldigender mate voor de *andere* talen waarin ik mij beweeg. Die kloof wordt – vreemd genoeg – alleen maar scherper naarmate de identificatie verder lukt. Sinds twintig jaar spreek ik Spaans. In mijn persoonlijk leven is het de overheersende taal en ik druk me daarin meestal moeiteloos en zonder nadenken uit. Maar als het erop aankomt, blijven de scherpste en precisie die ik in het Nederlands bezit uit, vluchten de woorden voor mijn gedachten weg en hapert mijn uitsprakkingsvermogen.

De laatste paar meters. Dat besef werpt Groot en mezelf terug op zijn en mijn eigen taal en taalgemeenschap, op zijn Nederlanderschap en mijn hybrider Vlaamse, Belgische, Nederlandstalige eigenheid.

Ik waarschuw ook voor die andere sirene, die van het *valse* pragmatisme. Onder het mom van de roep om efficiëntie, raken wij allemaal besmet door de ideologie van nut en rendement, de ideologie van de rechte lijn die de kortste afstand tussen twee punten is. Er gaat nogal wat verloren aan precisie en nuance in die rechte lijn, als iedereen van Vladivostok tot Lissabon allerlei gaat "implementeren" in een "gedeculturaliseerd" Engels, losgezongen van de Engelse cultuur. Dit idioom is "not an unmixed blessing" voor Engelse moedertaalsprekers. Ze vrezen terecht kleur-, geur- en smakeloosheid van een dergelijke overgebruikte en overbevroegde "vehicular language". Net zoals alle andere talen zal ook het Engels zich naast deze *koinè* moeten proberen te handhaven. Men kan zich overigens afvragen of hét Engels nog bestaat: bestaan er niet eerder *Englishes*? Maar dit terzijde.

En zo kom ik tot een voor planologen, Eurocraten en kosmopoliet diplomaten angstaanjagende conclusie dat het wel eens heel Europees zou kunnen zijn een gedeculturaliseerde "vehicular language" te bestrijden, of tenminste in een soort guerrilla Babel te bevorderen, duizend Babels te creëren, ontelbare bloemen te laten bloeien, náást elkaar.

IL FAUT ÊTRE DE QUELQUE PART

U hebt de titel nog te goed. Ik begrijp mijn landgenoot Jacques Brel heel goed, die in *Les F.* (en hij bedoelde *les Flamingsants*) gepijnigd opmerkt:

(...) quand les soirs d'orage des Chinois cultivés
Me demandent d'où je suis, je réponds fatigué
Et les larmes aux dents: 'Ik ben van Luxembourg'.

«Il faut être de quelque part» zei Cardinal de Retz. Preciezer, men is altijd van ergens, of men dat nu graag heeft of niet. Brel drukte zijn hybride, verscheurde aangehörigheid uit door twee talen te gebruiken, en zo een exclusieve "Vlaamse" of "Franstalige" denominatie te ontwijken. Hij ontsnapte aan België door te kiezen voor een soort Luxemburg, een virtuele natie waar de mensen talen naast elkaar hanteren – Frans, Duits, zelfs Engels – en onder elkaar, als een soort geheimtaal, Letzeburgs.

Ik ben van Luxembourg.

Het is geen slechte omschrijving voor iemand die heimwee heeft naar Europa.

Over de auteurs

Kaat DELRUE (1968) is pedagoog en werkt als wetenschappelijk medewerkster op het Steunpunt Intercultureel Onderwijs, Universiteit Gent. Zij is de laatste jaren vooral bezig geweest met onderzoek rond onderwijs in eigen taal en cultuur. Momenteel finaliseert zij het schooletnografisch onderzoek in het secundair onderwijs m.b.t. de interactieprocessen tussen jongeren onderling en tussen jongeren en hun leerkrachten.

Luc DEVOLDERE (1956) studeerde oude talen en wijsbegeerte in Kortrijk en Leuven. Hij gaf jaren les aan het Sint-Barbaracollege te Gent. Sinds 1996 werkt hij bij de Stichting Ons Erfdeel. In 2002 werd hij hoofdredacteur van alle publicaties en afgevaardigd-bestuurder van dezelfde Stichting. Hij publiceerde *Grand Hotel Italia. Een reis in de geest* (1994), *Wachtend op de barbaren. Essays* (2002) en *De verloren weg. Van Canterbury naar Rome* (2002).

Guus EXTRA (1946) studeerde van 1964-1970 (Toegepaste) Taalwetenschap aan de Universiteit van Nijmegen. Van 1970-1981 was hij wetenschappelijk (hoofd)medewerker aan dezelfde universiteit, in de Vakgroep Nederlandse Taalkunde en de Vakgroep Toegepaste Taalwetenschap. Na de verdediging van zijn dissertatie over tweedetaalverwerving in Nijmegen (1978) was hij in 1978/1979 als postdoctoral fellow werkzaam aan Stanford University (Department of Linguistics) en UC Berkeley (School of Education). Sinds 1981 is hij als hoogleraar Taal en Minderheden verbonden aan de Faculteit der Letteren van de Universiteit van Tilburg en sinds 1999 bovendien als directeur van Babylon, Centrum voor Studies van Meertaligheid in de Multiculturele Samenleving aan dezelfde universiteit.

Jürgen JASPERS (1975) is assistent aan de Universiteit Antwerpen, vakgroep Germaanse Taal- en Letterkunde. Zijn onderzoeksinteresses zijn sociolinguïstiek, minderhedenonderzoek, meertaligheid, tussentaal, onderwijs-onderzoek.

Bart KEUNEN (1964) doceert Literaire Sociologie, Vergelijkende Literatuurwetenschap en Europese Literatuurgeschiedenis aan de Universiteit Gent. Hij studeerde filosofie in Leuven en literatuurwetenschap in Gent, Berlijn en Klagenfurt. Hij publiceerde onder meer, met Leo Apostel and Jenny Walry, *Hopeloos Gelukkig: Leven in de postmo-*

derne tijd (Amsterdam 1997); met het Ghent Urban Studies Team, *The Urban Condition: Space, Community, and Self in the Contemporary Metropolis* (Rotterdam 1999); *De verbeelding van de grootstad* (Brussel 2000); *Literature and Society: The Function of Literary Sociology in Comparative Literature* (Brussel 2001).

Véronique LAMBERT (1966) is als doctor-assistente verbonden aan de Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis van de Universiteit Gent. Ze doceert er Geschiedenis van de Middeleeuwen en Historische Kritiek: Middeleeuwen. Haar onderzoeksdomein moet op het vlak van de cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis gesitueerd worden en heeft vooral betrekking op middeleeuwse historiografie, beeldvorming en collectieve identiteiten.

Kris VAN HEUCKELOM (1976) volgde de opleiding Oost-Europese Talen en Culturen aan de K.U. Leuven en studeerde Poolse taal en literatuur aan de Universiteit van Warschau. Hij is als aspirant van het F.W.O.-Vlaanderen verbonden aan het departement Oosterse en Slavische Studies van de K.U. Leuven en promoveerde in 2003 op het proefschrift *'Kijken in een straal weerkaatst door de aarde'. Een structureel-intertekstuele studie van visualiteit en lichtmotief in de poëzie van Czesław Miłosz*.

Jan VAN REETH (1960) studeerde klassieke filologie in Antwerpen en Gent en Oosterse talen in Leuven. Zijn wetenschappelijke interesse gaat vooral uit naar vergelijkende godsdienstgeschiedenis in de late oudheid en de vroege islamitische Middeleeuwen.

Marc VAN UYTFANGHE (1948) studeerde klassieke en Romaanse filologie aan de Universiteit Gent. Hij is aan dezelfde universiteit verbonden als gewoon hoogleraar voor het vakgebied "Protoromaans en Postklassiek Latijn". Hij doceert tevens als deeltijds hoogleraar aan de Universiteit Antwerpen. Sinds 1998 zetelt hij in de "Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten". Hij publiceert vooral over de diachronie Latijn – Romaanse talen en over de taal- en cultuurgeschiedenis van de late Oudheid en de vroege Middeleeuwen.

Marc VERLOT (1962) is doctor in de vergelijkende cultuurwetenschap en verbonden aan de gelijknamige vakgroep aan de Universiteit Gent. Hij is tevens directeur van het Steunpunt intercultureel onderwijs aan dezelfde universiteit. Wetenschappelijke aandachtspunten zijn (beleid in) multiculturele samenlevingen en meer specifiek onderwijs. Voordien was hij adviseur voor de federale en Vlaamse overheid inzake minderhedenbeleid, kansarmoede en stedelijk beleid.

Louis VOS (1945) is gewoon hoogleraar aan het Departement Geschiedenis van de K.U. Leuven, waar hij o.m. de colleges doceert van 'Eigentijdse Geschiedenis', 'Geschiedenis van Polen' en 'Nationalism in European History'. Hij was in 1990 visiting professor aan de University of Pennsylvania (Philadelphia) en in 2000 houder van de Keizer Karel-wisselleerstoel voor Europese Cultuurgeschiedenis aan de K.U. Nijmegen. Zijn onderzoek richt zich op de geschiedenis van nationalisme en Vlaamse beweging, van jeugd- en studentenbewegingen en van universiteitsgeschiedenis in de twintigste eeuw. Met Kas Deprez was hij editor van *Nationalisme in België. Identiteiten in beweging. 1780-2000*, Antwerpen (Houtekiet) 1999.

BESTUUR

2002

Algemeen voorzitter :	Prof. dr. Guido Schepens
Afdelingsvoorzitters :	Prof. dr. Martine de Clercq Dr. Jacques Van Keymeulen Prof. dr. Dirk Sacré Prof. dr. Gustaaf Janssens
Algemeen secretaris :	Dr. Daniel De Smet
Redactiesecretaris :	Dr. Rita Beyers
Penningmeester :	Drs. Jan Van Reeth
Webbeheerder :	Drs. Bart Van Beek

DRUK N.V. VONKSTEEN
MARKTPLEIN 33
8920 LANGEMARK